

2 | 2021

Slpř

Slovanský přehled

Slavonic Review

Ročník 107 / Založen 1898

2 | 2021

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 107 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- RADCHENKO Olga
VOKS – Travel Guides 1925–1929: from Classic “Baedeker”
to Bolshevik Propaganda 315
РАДЧЕНКО Ольга
*ВОКС – Путеводители 1925–1929: от классического Бедекера до
большевистской пропаганды*
- KORDOVÁ Vlasta
Bandenbekämpfung: nacistické potírání nepřátel v týlu východní fronty 341
“Bandenbekämpfung”: Nazi bandit-fighting behind the Eastern Front
КОРДОВА Власта
*Bandenbekämpfung: нацистское преследование врагов в тылу
восточного фронта*
- ŽABA Jakub
Junáci a oběti: diskurzivní strategie srbského nacionalismu
v 80. a 90. letech 20. století 373
*Heroes and victims: discursive strategies of the Serbian nationalism
in the 1980s and 1990s*
ЖАБА Якуб
*Юнаки и жертвы: дискурсивная стратегия сербского национализма
в 80-90-х гг. XX века*

- MOSKOVIĆ Boris
„Jaký to mělo smysl?“ Historikové a debaty o vzniku Československa
a Jugoslávie: bilance z konce 80. let 20. století 399
*“What was the point?” Historians and debates on the origin
of Czechoslovakia and Yugoslavia: the balance from the end of the 1980s*
МОСКОВИЧ Борис
„Какой в этом был смысл?“ Историки и дебаты о возникновении
Чехословакии и Югославии: итоги конца 80-х лет XX в.
-

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

- TSIVOS Konstantinos
Počátky řecké revoluce v roce 1821 a její ohlas na stránkách týdeníku
Wlastenský Zvěstowatel 449
*The beginnings of the Greek Revolution in 1821 and the reception
in the pages of the weekly Wlastenský Zvěstowatel*
ЦИВОС Константинос
Начала греческой революции в 1821 г. и ее отзвуки на страницах
еженедельника Wlastenský Zvěstowatel
HLAVAČKA Milan
„Abbé“ Scipio Piattoli ve Slovanském přehledu podruhé 473
“Abbé” Scipio Piattoli in Slavonic Review for the second time
ГЛАВАЧКА Милян
„Аббат“ Сципионе Пиаттоли в Славянском обозрении во второй раз
-

Recenze | Reviews | Рецензии

- Grzegorz GAŚSIOR, Polityka narodowościowa państwa
na czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim w latach 1920–1938
(Jiří Friedl) 511
Jaromír MRŇKA, Limity lidskosti. Politika a sociální praxe
kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946 517
(Tereza Richtáriková)

Jindřich DEJMEK (ed.), Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničních věcí z let komunistického režimu (1956–1989). Díl první, Cirkulární telegramy MZV 1956–1967/68, svazek I/1 (1956–1963); svazek I/2 (1963–1968) (Miroslav Šepták)	520
Pavel BOČEK a kolektiv, Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu (Radomír Vlček)	523
Dalibor VÁCHA, Návrat domů. Českoslovenští legionáři na cestě z Ruska do vlasti 1919–1920 (Eva Hauerová)	530
John R. LAMPE – Ulf BRUNNBAUER (eds.), The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History (Tereza Juhászová)	534
Marenglen KASMI, Marrëdhëniet shqiptaro-gjermane në shekullin XX (1900–1945) (Matěj Křepinský)	537
Maroš MELICHÁREK, Národy juhovýchodnej Európy v siločiach medzinárodnej politiky 1856–1913 (Peter Pavonič)	547
Rumjana DAMJANOVA – Severina Nikolova GEORGIEVA (eds.) et al., Boris Jocov. Biobibliografija (Marcel Černý)	550
Rebecca HAYNES, Moldova: A History (Mihail Ceropita)	555

Za Jaroslavem Vaculíkem (1947–2021) <i>In memoriam Jaroslav Vaculík (1947–2021)</i> (Radomír Vlček) <i>В память Ярослава Вацулика (1947–2021)</i> (Радомир Влчек)	567
Za Vlastislavem Lacinou <i>In memoriam Vlastislav Lacina</i> (Lubomír Slezák) В память Властислава Лацины (Любомир Слезак)	570
Zemřel profesor Włodzimierz Borodziej (1956–2021) <i>Professor Włodzimierz Borodziej passed away (1956–2021)</i> (Jiří Friedl) Умер профессор Владзимеж Бородзей (1956–2021) (Иржи Фридл)	573
Zemřel prof. PhDr. Ivan Dorovský, DrSc., (1935–2021) <i>Professor Ivan Dorovský passed away (1935–2021)</i> (Ladislav Hladký) Умер проф. PhDr. Иван Доровский, DrSc., (1935–2021) (Ладислав Гладки)	575

STUDIE

VOKS – Travel Guides 1925–1929: from Classic “Baedeker” to Bolshevik Propaganda

OLGA RADCHENKO

*Chair of tourism and hotel business, Institute of Economics and Law,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine*

VOKS – Travel Guides 1925–1929: from Classic “Baedeker” to Bolshevik Propaganda

This article traces travel guides for foreigners published in 1925, 1928 and 1929 by the All-Union Society for Cultural Ties Abroad (VOKS), using as a blueprint guides by the German publisher Baedeker. The aim of the article is to analyze the activities of the VOKS, as well other institutional players engaged in the preparation of the first travel guides for the Soviet Union in the 1920s, as elements of external propaganda of the USSR. Specifically, the article will analyze the structure and content of the Soviet travel guides and compare them with the German travel guide for Southern Russia of 1912. The article also concentrates on the planning, the wiring and printing of the texts, on relations with censorship offices, and on the distribution or even the destruction of all the printed copies. The preparation of the article was thanks to a research grant at the European University Viadrina, Frankfurt/Oder, Program Erasmus Mundus, 2016.

Keywords: Baedeker, Comintern, Soviet Union, Travel Guides, VOKS

Introduction

The close relationship between the culture of the former Soviet Union and propaganda is well known. However, the theoretical approach to propaganda changed over time. In general, it is argued that propaganda is inherent to totalitarian regimes. Some researchers, and among them Peter Kenez, underlined that “propaganda is nothing more than the attempt to transmit social and political values in the hope of affecting people’s thinking, emotions, and thereby behavior [...] it is an integral part of the modern world [...] But the Soviet state was more permeated with propaganda than any other.”¹ Propaganda content depended on the strategic and tactical purposes of the Bolshevik party at different periods of its activities. But its permanent main aims always remained the same: legitimization of Soviet power and expansion of the USSR’s influence in the world.² Party and state authorities were involved in propaganda activities, as well as various public organizations controlled by them, including the All-Union Society for Cultural Ties Abroad (VOKS), established in 1925 with Ol’ga Kameneva (1883–1941) as its head. In conformity with its Statute, VOKS was actively engaged in publishing.³ In 1925, 1928 and 1929 VOKS published travel guides for foreigners, using as a blueprint guides by the German publisher Baedeker which specialized in guidebooks for the aristocracy, intelligentsia and bourgeois public, beginning in the mid-19th century.⁴

-
- 1 Peter KENEZ, *The Birth of Propaganda State. Soviet methods of mass mobilization, 1917–1929* (Cambridge University Press, 1985), p. 4.
 - 2 Heiko LUCKEY, *Personifizierte Ideologie: zur Konstruktion, Funktion und Rezeption von Identifikationsfiguren im Nationalsozialismus und im Stalinismus* (Göttingen: V & R Unipress [u.a.], 2008); Christoph MICK, *Sowjetische Propaganda, Fünfjahrplan und deutsche Rußlandpolitik: 1928–1932* (Stuttgart: Steiner, 1995).
 - 3 Yurii A. GRIDNEV, *Vsesoiuznoie obschestvo kulturnykh svyazi s zagranitsei: 1925–1929*. Unpublished doctoral thesis, M. Lomonosov State University, Moscow, Faculty of state governance (Moscow, 2006), p. 73; Alexander E. IOFFE, *Mezhdunarodnye svyazi sovetskoi nauki, tekhniki i kulturny* (Moscow: Nauka, 1975), p. 429.
 - 4 Burkhart LAUTERBACH, “Baedeker und andere Reiseführer – Eine Problemskizze,” *Zeitschrift für Volkskunde. Halbjahresschrift der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde* 85, 1989/II (Göttingen), pp. 206–234; Susanne MÜLLER, *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945* (Frankfurt a. M. – New York: Campus-Verlag, 2012); Peter H. BAUMGARTEN – Monika I. BAUMGARTEN, eds., *Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke* (Karl Baedeker: Ostfildern, 1998); Alex W. HINRICHSSEN, *Baedeker’s Reisehandbücher 1832–1990* (Bevern: Ursula Hinrichsen Verlag, 1991).

In the extensive historiography of VOKS there is nothing about the printing of the Soviet editions and no indications of what happened to them. At the same time research on this issue can shed new light on the political context of the 1920s in the USSR; the interaction of various state and political institutions and the role of certain state and political figures. The idea of publishing Soviet travel guides in the early 1920s related to the period of revolutionary enthusiasm and the degree of liberalization during the New Economic Policy. Their end came with the period of aggravation of inter-fractional struggle in the Communist Party and the toughening of censorship and military hysteria in the mid-1930s.

The aim of the article is to compare VOKS travel guides with the *Baedeker* for Southern Russia of 1912 and to show the activities of the Commission for Foreign Aid (CFA or CZP in Russian) and its successor, VOKS, as well other institutional players who were engaged in the preparation of the first travel guides for the Soviet Union in the 1920s as elements of external propaganda of the USSR. First, I will discuss the aims of these publications and their target groups. Second, I will analyze the content of the Soviet travel guides as well of the *Baedeker*. The article pays particular attention to the relations between VOKS and the Soviet censorship offices, the reasons why the printed copies were destroyed, and the repressions directed towards the creators of the travel guides. I will do this through a close reading of four related books and situating them within their historical context.

The scientific interest in travel guides and tourist advertising brochures as a separate kind of literature, actively developing from the 19th century, is related to their multi-functionality: they are means of education and also instruments of advertisement and propaganda, based on their text and visual structures. Together with reports on trips or travel notes, travel guides are in especially close contact with their historical context. Extending beyond purely literary frameworks, they tend to show the interrelations of public processes and, through their content, belong to the group of reference books. In travel guides and tourist brochures text is an instrument of creation of geopolitical and cultural-historical space.⁵ As Rudi Koshar noted, with the appearance of guidebooks from British publisher Murray in the 1830s, “this landscape of touristic consumption became a vast and undifferentiated container for actual and anticipated ‘purchases’ of objects, sights and

5 Rudolf JAROWSKI – Peter O. LOEW – Christian PLETZING, eds., *Der genormte Blick auf Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*, (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2011).

people.”⁶ In their turn, the German guidebooks by Baedeker have a strong accent on the effective utilization of time and space as forms of tourist consumption. The small books in their red covers became a symbol of the German economic miracle and Germany’s growing influence in Europe.⁷

The fundamental work of Matthias Heeke *Trips to the Soviets* provides a brief insight into the first Soviet guidebooks and is of significant interest due to the inclusion into the scientific discourse of numerous travel notes and reports by visitors from Western Europe and the USA in the interwar period.⁸ Some authors have examined the history of guidebooks and their genre peculiarities.⁹

The sources for the current article are the guidebooks, edited by Alexander Rado,¹⁰ the Baedeker guidebook of 1912 with a chapter on Southern Russia,¹¹ the memoirs of Rado,¹² the memoirs of Babetta Gross,¹³ various documents of CFA of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR (CEC) and VOKS in the State Archive of the Russian Federation (GARF). Also sourced are reports about trips to the USSR of workers’ delegations and officials of the Comintern in the Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI).

As guidebooks as a literary genre include not only tourist information, but geographic maps, information about the history of the arts, and also serve as an address book, the author used an interdisciplinary approach as the method of research. Also used were general scientific methods and approaches from geography,

6 Rudi KOSHAR, “‘What Ought to Be Seen’: Tourists’ Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe,” *Journal of Contemporary History* 33, No 3 (1998), p. 331.

7 Ibidem, p. 327.

8 Matthias HEEKE, *Reisen zu den Sowjets : der ausländische Tourismus in Russland 1921–1941; mit einem bio- bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren* (Münster [u.a.]: Lit., 2003).

9 Graham DANN, *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective* (New York: Routledge, 1996); Alexander ROGACEVSKII, “Aus der Tsensurgeschichte der touristischen Literatur in der UdSSR zur Stalinzeit,” in *The Baltic Sea Area*, ed. Danuta Janicka (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015), pp. 559–602.

10 Alexander RADO, ed., *Die fünf grössten Städte der Sowjetunion. Moskau, Leningrad, Charkow, Kijew, Odessa*, Herausgegeben von der Gesellschaft für Kulturverbindung der Sowjetunion mit dem Auslande unter Leitung von O. D. Kameneva (Moskau: Staatsverlag der RSFSR, 1925); Idem, ed., *Führer durch die Sowjetunion. Gesamtausgabe*, Herausgegeben von der Gesellschaft für Kulturverbindung der Sowjetunion mit dem Auslande (Berlin: Neuer Deutscher Verlag, 1928).

11 Karl BEADEKER, ed., *Russland nebst Teheran, Port Artur, Peking*, 7. Aufl. (Leipzig, 1912).

12 Sandor RADO, *Dora meldet*, 3. Auflage (Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1980).

13 Babetta GROSS, *Willi Münzenberg. Eine politische Biographie*, Mit einem Vorwort von Arthur Koestler (Büchergilde Gutenberg, 1996).

ethnology, literary criticism, historical stylistics, etc. The structure of this article includes three chapters based on chronological and thematic approaches.

I. Preparation of the Soviet guidebooks for foreigners: purposes, institutions and personalities

The communicative purpose of the travel guides and advertising brochures for the Soviet Union in foreign languages was defined by the importance given by Bolshevik leaders to the development of revolutionary movements in Western and Central Europe in the early 1920s. At the time, world revolution seemed a close and real possibility, and its ideological inspirers – Vladimir Lenin and Leon Trotsky – took various organizational, political and financial measures towards its realization. Additionally, in the second half of the 1920s in the USSR understanding grew of the need for hard currency. Foreigners were therefore perceived not only as honorable guests, but as a source of currency income,¹⁴ though priority was openly given to political purposes, namely the promotion of a positive image of Soviet Russia in the countries of the East and West, which was of strategic interest for the new state.

The publishing of propaganda literature aimed at foreigners in Soviet Russia (from December 30, 1922 in the USSR) in the interwar period can be divided into three periods. The first covers 1917–1921 or the years of revolution, civil war and military communism. The second embraces 1921–1929, the years of the New Economic Policy, the beginning of the first five-year plan in 1927 and the usurpation of power by Stalin after the death of Lenin. The third period relates to 1929–1939, the period of acceleration of industrialization and forced collectivization, the famine of 1932–1933 and the Great Purges.

The Third Congress of the Comintern in Moscow in the summer of 1921 stressed the key significance of this subject, admitting, among other things, in its *Theses on practice*: “The involvement of any significant circles of trade and technical clerks, officials of low and middle rank as well as intelligentsia could facilitate the solution of technical and organizational issues of state and economic governance for the dictatorship of the proletariat during the transition from capitalism to communism.”¹⁵

14 State Archive of the Russian Federation Moscow (furthermore GARF Moscow), fund (furthermore f.) 5283, op. 1a, d. 79, l. 49.

15 *Tezisy i rezolucii III kongressa Kommunističeskogo Internationala* (Moskva, 1921).

Critically evaluating the achievements of revolutionary movements in the world and the level of communist propaganda and agitation, the Congress decided to widen the propaganda channels. Soon after the Congress, in autumn, the first issue of the monthly magazine *Soviet Russia* was published in Berlin, with further distribution in Austria, Great Britain, USA, France, Czechoslovakia and the Netherlands. In Germany alone its circulation was 325,000.¹⁶ In the same year the Comintern launched a bulletin entitled *Inprekorr* in eight languages.¹⁷ The main agency for political telegraph information was ROSTA (Central information telegraph agency of Soviet Russia and the Soviet Union, from September 7, 1918 up to July 9, 1925).¹⁸ Its successor became the Telegraph Agency of the Soviet Union (TASS), established on July 10, 1925. Moreover, the People's Commissariat for Foreign Affairs was charged with the dissemination of official information (PCFA or NKID in Russian).

The publication of tourist literature for foreigners, particularly travel guides by VOKS, relates to the second period of pre-war propaganda, while in the third period it was mainly tourist brochures and booklets that were published under the aegis of the All-Union JSC *Intourist*, established in 1929,¹⁹ as well as the Soviet-German air company *Deruluft*.²⁰ Of key significance for the subject of this article is 1923, when the project of a guidebook for foreigners was launched by the CFA. The list of Soviet institutions responsible for the first guidebooks in foreign languages, included along with CFA its successor, VOKS, the Commissariat of Foreign Affairs (NKID), the Embassy of USSR in Germany, the Comintern, as well as the authorities responsible for political censorship: the press department of the Central Committee (CC) of the All-Union Communist Party (b) (VKPb), the secret police (OGPU), and the State administration for literary and publishing affairs (Glavlit) at the People's Commissariat of Enlightenment. All these institutions had an influence on the publishing process, as well as the distribution of the travel guides.

16 A. E. IOFFE, *Mezhdunarodnyie svyazi*, p. 96.

17 Irén KOMJÁT, ed., *Die Geschichte der Inprekorr – Zeitung der Kommunistischen Internationale (1921–1939)* (Frankfurt am Main: Verlag Marxistische Blätter, 1982), p. 5.

18 Russian State Archive of Social and Political History Moscow (furthermore RGASPI Moscow), f. 495, op. 18, d. 417a, l. 24.

19 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 139, l. 211; Vardan BAGDASARIAN et al., *Sovetskoye zazerkal'je. Inostrannyj turizm v SSSR v 1930–1980-e gody* (Moskva: Forum, 2007).

20 Vladimir TSVETKOV, *Vozdushnyie perevozki Vostočnoj Prussii* (Kaliningrad: Iantarnyi skaz, 1999).

In 1925 the statutory duties of VOKS were extended to permit the Society to “publish and facilitate the publishing in the USSR and abroad of travel guides and reference books on the Soviet republics, digests and monographs on certain spheres of cultural life of the Union, as well as newspapers and magazines for foreigners who live in USSR.”²¹ The guidebooks by VOKS became possible due to close political, economic and cultural contacts between the Soviet Union and the Weimar Republic,²² in particular because of the role played by Willi Muenzenberg (1889–1940) – a well-known German communist with wide contacts in the German press and a trusted friend of Lenin.²³

The decision to prepare the first Soviet guidebook for foreigners was made on June 26, 1924 at the press department of the CCVKP(b) under the direction of the chief of the department M. Rafail in the presence of the chief editor of the magazine *Ogoniok*, Mikhail Koltsov/Fridland (1892–1940).²⁴ One of the most famous Soviet journalists, he was responsible mainly for recommending places to visit. To prepare the text, the Chairman of the Academic Council, professor of Moscow State University Mikhail Pokrovsky (1862–1932)²⁵ was engaged, as well as one of the top executives of the Comintern, Bela Kun (1886–1939).²⁶ On a contract basis between the CFA and the State publishing agency of the Russian Fed-

21 RGASPI Moscow, f. 495, op.18, d. 417a, l.19.

22 Ingmar SÜTTERLIN, „Die russische Abteilung“ *des Auswärtigen Amtes in der Weimarer Republik* (Berlin: Duncker & Humblot, 1994).

23 S. RADO, *Dora meldet*, p. 75; Tanie SCHLIE – Simone ROCHE, eds., *Ein deutscher Kommunist im Spannungsfeld zwischen Stalinismus und Antifaschismus* (Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Lang, 1998); Michael DAVID-FOX, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941* (New York: Oxford University Press, 2012), p. 20; Reinhard MÜLLER, “Das macht das stärkste Ross kaputt.” Willi Münzenbergs Abrechnung mit dem Apparat der Komintern und ein Moskauer Drehbuch für den Amsterdamer Kongress 1932,” *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (2010), pp. 243–265.

24 S. RADO, *Dora meldet*, p. 77; the detailed biography of Koltsov was written by his brother: Mikhail EFIMOV, *On byl “slishkom prytok”* (Moscow: Khudozhestvennaia literatura, 2013).

25 A leading Soviet historian-Marxist. In 1908–1917 lived as an emigrant. From May 1918 and up to the end of his life he was a deputy People’s Commissar of Entitlement of Russian Federation. At the end of the 1930s the historical school of Petrovsky was declared to be a “base of saboteurs, spies and terrorists, artfully masked using his harmful anti-Leninist historical concepts.” See: *Protiv istoričeskoj koncepcii M. N. Pokrovskogo* (Moscow–Leningrad, 1939–1940).

26 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 73; Bela Kun, from July 1924 head of the department of propaganda and agitation of the Comintern. Kun was one of the organizers of the Hungarian Soviet Republic in 1919, and in autumn 1920, as chairman of the Crimean Revolutionary Council, initiated the Red Terror.

eration (*Gosizdat*), Professor Dmitry Konchalovsky (1878–1952), an officer of the agency who had studied the German language in Germany before the revolution, was appointed as co-editor.²⁷

The first guidebook was intended to cover five cities – the administrative and industrial centers of the European part of the USSR: Moscow, Leningrad, Kiev, Odessa and Kharkov. The work was going quite fast and by September 1924 some parts of the book were 80 % ready, some parts only 40 %. At that point, on the recommendation of Mechislaw Bronsky (1882–1941), who was a Soviet diplomat and a member of the board of the People's Commissariat of Finance at the time, "Comrade Rado", a specialist in cartography and a member of the party, was appointed as editor of the book. They met in Vienna in 1920–1921, where Bronsky was the representative of Soviet Russia, and young Rado, a participant in the Hungarian revolution of 1919, worked in the Soviet information agency ROSTA-Vienna and studied at Vienna University.²⁸ In 1921 Rado took part in the third Congress of the Comintern, where, supposedly, he actually spoke with Lenin.²⁹ Two years later, in 1923, under the cover of studying at the universities of Jena and Leipzig, he took part in the preparation of the communist uprising in Germany. Notwithstanding the fact that Rado did not receive an university diploma, his occasional study of geography later on turned out to be useful for him several times: among other things from the middle of the 1920s he was dealing with cartography.³⁰

After intensive heated discussions between VOKS and the *Gosizdat* and with the support of Leonid Krasin, People's Commissar of trade, the Council of People's Commissars made a decision to print the book, the maps and city plans abroad, as the costs of printing there were almost half.³¹ The book was printed in Leipzig, in the printing house *Sefer*, which belonged to JSC *Peifag* of the German

27 GARF Moscow, f. 3385, op. 3, d. 41, l. 44. A historian, the younger brother of famous painter Piotr Konchalovsky. In autumn 1941 he went over to the side of the advancing Nazis, after the war lived in Paris, and in his articles and books proclaimed anti-Bolshevik views.

28 S. RADO, *Dora meldet*, p. 46; Susanne LEONHARD, *Gestohlenes Leben. Schicksal einer politischen Emigrantin in der Sowjetunion* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1956), p. 445.

29 Sandor RADO, *Atlas für Politik, Wirtschaft, Arbeiterbewegung. Bd. 1: Imperialismus* (Verlag: Gotha, Leipzig, VEB Hermann Haak, 1980); S. RADO, *Dora meldet*, p. 50.

30 Uta SCHNEIDER, "Kartographie als imperiale Raumgestaltung. Alexander (Sándor) Radós Karten und Atlanten," *Zeithistorische Forschungen*, no. 1 (2006), <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2006/id=4687> (accessed at 22.01.2021).

31 GARF Moscow, f. 3385, op. 3, d. 41, l. 6.

communist party.³² Cooperation with a printing house run by communists was in line with the political situation: in autumn of 1924 the Central bureau of VKP(b) issued the directive “On basic principles of export-import operations with foreign publishers”, in accordance with which Soviet organizations should be orientated on “fraternal and friendly foreign publishers”, while “no deals should be made with white-guard and emigrant ones”.³³ All communist publishing houses abroad were subordinated to the Department of Agitation and Propaganda of the Executive Committee of the Comintern.³⁴

Within approximately a year of the decision to publish the guidebook, Kameneva proudly reported to the CCVKP(b) and in the pages of *VOKS Bulletin* the release of the guidebook in English and German.³⁵ Nevertheless, the task, given by CC VKP(b) to have the guidebook ready not later than the first half of June, when the delegates of the Comintern were still in Moscow, was not fulfilled due to interagency chaos. The *Gosizdat* blamed Rado for failing to transfer the money to the *Sefer* printing house, and because of that the representative office of the agency, which was called *Kniga* (Book), allegedly did not receive the whole print run. However, all the copies were already at its warehouse.³⁶

Comrades-delegates of the Executive Council of the Comintern, who had recently arrived in Moscow (reference is made to participants of the VI-th broadened plenary meeting of Executive Council of Comintern in February-March 1926 – O.R.) unanimously stated that the guidebook could not be found anywhere, and that in the shop-windows of *Kniga* it was also absent.³⁷

From the above it can be concluded that Comintern activists were supposed to be the first readers of the book. But in the foreword to the guidebook Rado (1925) wrote the following: “With the establishment of political and economic relations between the USSR and other countries the absence of a guidebook for the Country of the Soviets has become obvious. This guidebook could be helpful for businessmen, scientists and politicians planning a trip to the country.”³⁸

Furthermore, Rado expressed a hope that the guidebook would be useful not only to travelers but would be also a source of reliable information about

32 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 70, l. 80.

33 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 79.

34 RGASPI Moscow, f. 495, op. 30, d. 127, l. 250.

35 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 75.

36 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 70, l. 81–82.

37 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 70, l. 81–82.

38 A. RADO, ed., *Führer durch die Sowjetunion*, p. V.

the Soviet Union: “thanks to its objective description, it will provide an accurate picture of our Soviet republics to foreigners.”³⁹

The Soviet travel guides were addressed to the wide circle of Western intellectuals and politicians, who were interested in the Soviet Union. It is also obvious that the pretension of the guidebook’s authors to objectivity and correctness in the presentation of the Soviet Union was “due to the lack of information, which exists until now abroad, and the malicious dissemination of rumors about the decline of our industry.”⁴⁰

After the success of the first guidebook, when, as Kameneva stated, “the foreign press was full of praise, and the entire print run [...] was distributed”, the State publishing agency decided to release the next edition, including in it all regions of the USSR.⁴¹ By October 1925 new material had already been prepared for the whole Soviet Union and translated into three languages: English, French and German. According to VOKS’ plan, the book needed to be ready by the beginning of the tourist season of 1927, i.e. by May. However, unexpected difficulties presented themselves.

First of all, the plan to print at least the second edition in the USSR turned out to be unrealistic, as the available printing facilities still could not ensure the required quality. In connection with this, Kameneva contacted the *Gosizdat* and the press department of the CC VKP(b) with a note, suggesting that Leipzig is “the only city in the world where it is possible to produce quickly such a large print job namely 52 pages in 3 languages. What is more, in Leipzig we already have maps of the USSR and plans of several cities. Moreover, the author-editor of the guidebook – comrade Rado – who has been working on this material for all this time is in Germany at the moment.”⁴² At that moment he was also partaking in illegal work for the Executive Council of Comintern in Germany and France.⁴³

After some complicated negotiations a contract was concluded with *Neuer Deutscher Verlag* (NDV) under the well-known lawyer Felix Hale, which he hand-

39 Ibidem, p. VI.

40 GARF Moscow, f. 5283, op. 1, d. 11, l. 74.

41 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 73.

42 Ibidem.

43 Iosiph B. LINDER – Sergei A. ČURKIN, eds., *Krasnaia pautina: tainy razvedki Komintern, 1919–1943* (Moskva: RIPOLklassik, 2005), p. 641. It is worth noting that Rado was not involved with political or ideological struggle in the Soviet Union. Moreover, he did not belong to the cohort of “old Bolsheviks”, many of whom became victims of terror in the 1930s. Soviet intelligence used him as a spy and cartographer.

ed over to Muenzenberg in 1924. His wife Babetta Gross, wrote: “The production of the book by NDV from the very beginning was a complete accident, and not a result of the wishes of Moscow or the propaganda campaigns of the Comintern. Moreover, in 1924 there were many communist printing houses, which needed no excessive competition.”⁴⁴

The other factor, which affected the preparation of this edition, was much stricter political censorship,⁴⁵ so the VOKS guidebook underwent thorough checking by Glavlit as instructed by the press department of the VKP(b) beginning on March 26, 1927. The outcome of this checking had to be approved by the NK-ID.⁴⁶ Chapters about the Communist Party and the Red Army, which were in the first edition, were removed from the second. Despite this, numerous military-industrial installations were indicated in the text and on city plans. Glavlit in its letter to VOKS on April 12, 1927 demanded, among other things, the removal of signs indicating the aviation plant and the artillery warehouse on the plan of Moscow, the cartridge factory in Leningrad, and the *Arsenal* plant in Kiev.⁴⁷ Many such installations were also found on maps of Smolensk and Sevastopol. Some of them had already been shown on pre-revolutionary maps – for example, the *Arsenal* plant was shown on a map of Kiev in the Baedeker guidebook of 1912. Having to comply with the censors’ demands put Kameneva and her deputy Iosif Korinets (1887–1938) into a state of shock, as military-industrial installations were already shown on the maps of five cities of the Soviet Union in the first edition, and printing proofs with geographical maps were still in Leipzig. In a letter from Korinets to the secretary of the Soviet Mission in Germany, Nikolai Rayvid (1897–1937) at the end of 1927 says that certain texts in the foreword and material on the five cities of the Soviet Union must be removed by Rado: “Glavlit found in the text many military secrets, and in the foreword – the ridiculous politically childish opinions of comrade Rado on our economy and the economic situation of the country and completely incorrect statistical data [...] Comrade Rado must be categorically warned not to make any additions to the text, apart from updated census data concerning the population of the Soviet Union. Also warn comrade Rado that he

44 B. GROSS, *Willi Münzenberg*, p. 166.

45 A. ROGAČEVSKII, *Aus der Zensurgeschichte*, p. 69; Arlen V. BLUM, *Sovetskaia tsenzura v epokhu total'nogo terrora* (Sankt Peterburg: Akad. Proekt, 2000).

46 GARF Moscow, f. 5283, op.1a, d. 100, l. 76.

47 Ibidem.

should BY NO MEANS make corrections on the proofs of the old maps (in the previous guidebook), as they contain many serious errors.”⁴⁸

With the next letter of April 30, 1927, Korinets sent to Rayvid plans of Moscow, Leningrad and Kiev from the old guidebook. The places which had to be deleted were marked with red ink.⁴⁹ A very worried Kameneva contacted the Soviet ambassador in Berlin, Nikolay Krestinsky (1883–1938), direct, blaming Rado for all the errors: “To my regret, I was not personally able to properly study the text of this *Baedeker*, as it was published in Berlin under the editorship of Rado, who was recommended to us by comrade Bronsky, a Board member of the Commissariat of Finance. In spite of my categorical demands to be able to agree the text of the *Baedeker* with our colleagues in Berlin and to send me proofs, he persistently avoided complying with my request. As a result, in the text of the *Baedeker* quite a few political mistakes were found and the Central Committee considers the *Baedeker* as not suitable for use. There were several dozen copies in Moscow and we took them off sale.”⁵⁰

Kameneva’s fears had a much more serious context than just a showdown with Glavlit: the ideological struggle in the top leadership of the country turned political when in 1925 her brother Leon Trotsky was removed from his position as Chairman of the Revolutionary-Military Council and at the beginning of 1926 her former husband Kamenev lost his positions in the Council of People’s Commissars and in the Council of Labour and Defense. In addition, the CC of the party took control of VOKS’ activities, appointing to its publishing department former CC executives like Tovii Akselrod (1888–1938).⁵¹ Kameneva was being criticized for being excessively orientated towards the intelligentsia and in February 1928 a Commission of Workers and Peasants Inspection found her work to be unsatisfactory. A party meeting raised the question of her dismissal from office, and this happened the following year. The year of 1929 was marked by mass purges in state institutions, including VOKS.⁵²

Considering the reasons for marking military-industrial installations, barracks and headquarters on tourist maps and plans, it is worth noting, first of all, that the foundation for wide-scale Soviet-German military cooperation was laid

48 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 88.

49 Ibidem, l. 90.

50 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 90, l. 15.

51 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 96, l. 46.

52 A. E. IOFFE, *Mezhdunarodnye svyazi*, p. 226; M. DAVID-FOX, *Showcasing the Great Experiment*, p. 84.

down in the autumn of 1921. Several high-ranking officials of both sides were involved, particularly Victor Kopp (1880–1930), plenipotentiary of People's Commissariat for Foreign Affairs and People's Commissariat for Foreign Trade of Russian Federation; Karl Radek (1885–1939), a member of the Executive Council of Comintern in Berlin in 1919–1920; as well as the People's Commissar of Trade and Industry, Leonid Krasin (1870–1926), who was in negotiations with Reichswehr chief of staff General Hans von Seeckt. By order of von Seeckt in early 1921 *Sondergruppe R* (Special group R) was organized in the intelligence department of Reichswehr. At the end of 1923 to early 1924 the German Ministry of Defense set up a subsidiary of *Sondergruppe R* – *Zentrale Moskau* (Central Office "Moscow").⁵³ This office kept communications between the Red Army and Reichswehr, supervised activities of German concessions, training centers in the USSR, etc. The Russian author Bočkov asserts that German intelligence in the second half of the 1920s managed to gather valuable information about the situation in the Red Army and perspectives of military development in the USSR.⁵⁴

Secondly, it was general practice during visits of delegations in the mid-1920s to show many of these installations.⁵⁵ Again, it was not merely by chance that there was information about the Red Army written by Muenzenberg in his periodicals. As Babetta Gross wrote: "He was fascinated by the Red Army, as a symbol of a state power, and this power attracted him. For the 10th anniversary of the Red Army on February 28, 1928 in the special issue of the *Arbeiter Illustrierte Zeitung* Muenzenberg published an appeal to German workers: 'Defend the Soviet Union!'"⁵⁶

From one point of view the intention of impressing foreigners with military power could be said to have had a strategic character, but on the other hand it rather looked like childish naivety and bravado. The logic behind the VOKS guidebooks was absolutely in line with the practice of the reception of foreigners, although it was at variance with the idea of travel books as publicly accessible sources

53 Helm SPEIDEL, „Reichwehr und Rote Armee," *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 1 (1953), Heft 1, pp. 9–45; Francis L. CARSTEN, *The Reichswehr and politics: 1918 to 1933* (Clarendon Press: Oxford University Press, 1966); Sergei A. GORLOV, *Sovershenno sekretno: Alians Moskva – Berlin, 1920–1933 g.* (M.: OLMA-PRESS, 2001).

54 Yurii BOČKOV, "The Red Army in the Reports of General Reichswehr (late 1920s – early 1930s)," *Voenno-istoričeskii zhurnal* 12 (2017), pp. 29–34.

55 *Was sahen 58 Arbeiter in Russland? Bericht der deutschen Arbeiterdelegation über ihren Aufenthalt in Russland vom 14. Juli bis zum 28. August 1925*, Einheitskomitee für Arbeiterdelegationen (Berlin: Neuer Deutscher Verlag, 1925), p. 75, 80.

56 B. GROSS, *Willi Münzenberg*, 164.

of information. Consequently the complaints of Glavlit are seen as justified, whilst VOKS' approach appears incompetent.

However, censorship corrections, were made not only by Glavlit via its chief Pavel Lebedev-Polyansky (1882–1948), but also by the NKID through Fedor Rotshstein (1871–1953),⁵⁷ who demanded the exclusion from the guidebook of the Tashkent, Yakutia, Uzbekistan and Kazakhstan routes.⁵⁸ Thanks only to the brave objections of Rayvid this demand of NKID was abandoned. Rayvid was not afraid of responsibility and suggested skipping the proofreading by Glavlit and entrusting himself with the checking of the text.⁵⁹ At the session of the Board of NKID on September 2, 1927, it was decided to include some information of a general character about Turkmenistan and Uzbekistan.⁶⁰

In spite of the conflicts which had arisen between different offices regarding the guidebook, the second edition was finally released. Even Glavlit did not present such a problem as in the late 1920s. And Lebedev-Polyansky, its chief in the 1920s, had spent many years abroad himself (1908–1917), studying in the universities of Vienna and Paris. In spite of his adherence to “the Party line”, in 1931 he was dismissed from his position, and Soviet censorship entered a new phase. The quantity of prohibited publications on tourism-related issues in the USSR increased significantly in the early 1930s: 1931 – 26, 1932 – 117, 1933 – 240.⁶¹ According to the Russian historian Blum, the period of 1922–1929 could be characterized as one of “preventive censorship”, while the period of 1930–1953 was a period of total censorship terror.⁶²

II. Form, structure and content of the guidebooks

The guidebooks of the German publisher Baedeker in Western Europe were examples of concise and competently compiled guidebooks. The creators of the first Soviet guidebooks, many of whom by birth were from the former Austro-Hungarian Empire and Germany, as well as professional revolutionaries with roots in Russia and many years spent abroad, were well acquainted with these editions and used

57 M. DAVID-FOX, *Showcasing*, p. 19.

58 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 100, l. 79.

59 Ibidem, p. 90

60 Ibidem, p. 98.

61 A. ROGACHEVSKII, *Aus der Tsensurgeschichte*, p. 71.

62 BLUM, *Sovetskaia tsenzura*, p. 16.

them as a blueprint for their own work. As a result, the VOKS guidebooks in their structure and external design were in fact complete copies of the Baedeker edition of 1912.

In the textual content of the guidebooks we see a preference for a referencing style typical of an encyclopedia. Such features include the informative type of headline (for example, “From Moscow to Kiev”), the use of a significant quantity of abbreviations, one-word sentences (in the nominative case); short geographic notes about each city and the description of important monuments. Both editions use the convention of a star for marking the most picturesque landscapes. Different fonts are also used in both cases, though, unlike the Baedeker edition of 1912, the Soviet books do not duplicate Cyrillic names of cities, monuments and museums, which are given only in the German transcription.

Thus it is not accidental that Kameneva liked to refer to her brainchild as “our *Baedeker*”, “the red *Baedeker*” or simply “*Baedeker*”. For all their informative value and tendency to imitate the Baedeker editions, the guidebooks by VOKS had one principal shortcoming for this kind of publication: they contained practically no information about hotels and restaurants. The reasons for this were, first of all, the poor hotel and restaurant infrastructure in the Soviet Union, which disappeared together along with private businesses, and, secondly, the unwillingness and inability of the Bolshevik authorities to solve these problems. The absence of actual information of value to tourists was repeatedly noted by executives of the Comintern⁶³ and officials of embassies of the USSR, who were contacted by foreigners wishing to visit Soviet Union independently, without aid of VOKS or, later on, of *Intourist*.⁶⁴

Thus, the VOKS guidebooks only partially complied with their sociological function, which was to provide information for trip planning. But this basically reflected the real state of affairs. The lack of food products, municipal disorder, problems with transport and so forth transformed a trip across the USSR into an ordeal for travelers.⁶⁵ With the exception of Moscow, Leningrad, Odessa and Kharkov, other cities of the Soviet Union, as a rule, could not provide reasonably comfortable conditions for transportation and accommodation. Delegations of foreign workers had to travel for weeks, staying in second-class sleeping carriages without adequate facilities, or otherwise staying overnight “at comrades’ homes” or

63 GARF Moscow, f. 3385, op. 3, d. 41, l. 97.

64 GARF Moscow, f. 5283, op. 1, d. 11, l. 163.

65 M. DAVID-FOX, *Showcasing*, p. 60.

side by side in a row on the floor in Houses of Culture.⁶⁶ In many cases accommodation in overloaded hotels could be arranged only via OGPU.⁶⁷

Nevertheless, the Soviet guidebook carried out an informative and educational function, first of all presenting a multitude of new toponyms which were spreading across the Soviet Union with the speed of an epidemic: in every town there appeared streets and squares, named after the Revolution, the Third International, or various revolutionaries and prominent statesmen of the new country. Not only names which related to tsars and the monarchy were changed, but also old original toponyms. For example, in the guidebook of 1925, Jewish Street in Odessa was missing, as in 1920 it had been re-named after the German social-democrat August Bebel. The text even has some double names of streets, squares and districts (in Kiev – Khreshchatik/Vorovskogo Street, Prorizna/Sverdlov Street, Alexander/Red Square, Tsar/Third International Square, Pečersk/Lenin district). Soviet authorities were in a hurry to declare its control over new territory through names, whilst at the same time trying to impose “new saints” on people – theorists and practitioners of Bolshevism and organizers of the October Revolution. New toponyms are very evident on city maps.

In many towns quite often streets and squares were named in commemoration of local revolutionaries and Bolsheviks. Nikolaevsky Boulevard in Odessa received the name of Alexander Feldman, an anarchist, who cooperated with the Bolsheviks and was killed in 1919. The central square in Kharkov was named after Moisei Tevelev, a Bolshevik, a member of the underground regional committee of Russian Communist Party (b), who was killed during the German occupation in 1918. One of the central streets in Kiev, which had been named after the famous Ukrainian businessman and philanthropist Tereshchenko, got the name of Grigory Čudnovsky, an associate of Trotsky, who participated in the assault on the Winter Palace in Petersburg.

Whilst questions of the renaming streets and other objects were decided at a local level, the renaming of administrative units, principally towns, required a decision by an Administrative Commission at the Presidium of the All-Union Central Executive, which had been established in December 1919. In spite of the revolutionary enthusiasm of the masses, the Commission had to refuse numerous applications. In total from 1917 to September 24, 1924, 27 towns were renamed. In honor of Trotsky the town of Gatčina near Petrograd was renamed Trotsk on No-

66 RGASPI Moscow, f. 465, op. 30, d. 680, l. 17.

67 B. GROSS, *Willi Münzenberg*, p. 214.

vember 1, 1922. The Central Airfield of the Red Air Forces at Khodynka received Trotsky's name in November 1923.⁶⁸ The guidebooks, by fixing the changes of the toponymic landscape of the country, facilitated the formation of new political cults. At the same time these editions became hostages to future political revision, as quite soon anything including the name of Trotsky would be renamed again: the airport in Moscow would receive the name Frunze in 1926, and Trotsk would become Krasnogvardeysk.

A wide wave of renaming touched not only the "ideologically hostile" toponyms (those named after cathedrals, "exploiters" and "reactionary groups"), but also absolutely neutral ones. Nevsky Prospect (named after the river Neva) had already been changed to Prospect of 25th October in 1918. Gorokhovaya (Peas) Street became Commissarovskaia, as the headquarters of the Extraordinary Commission (State Security) were located there. The Palace Square, the Winter Palace, the district of Ligovo and many thoroughfares were renamed in honor of Moisei Uritsky, a revolutionary who had been assassinated in Petrograd in 1918. Thus the changes of toponyms facilitated the break from historical tradition and the propaganda of new ideas. At the same time the stormy character of revolutionary changes and a struggle for power within the Bolshevik elite which lasted several years caused the next phase of changes in Soviet toponymy and the deactualization of cartographic information, including the guidebooks themselves.

The same political processes also affected monuments. The Decree *On monuments of the Republic* of 1918 stipulated the demolition of monuments, "erected in honor of the tsars and their servants" and the installation "on an extraordinary wide scale" of new ones, to glorify "great revolutionaries". The authors of the 1925 edition of "red *Baedeker*" followed the routes of the bourgeois *Baedeker*, so they could not omit mentioning the monument to Tsar Nikolai I at the entrance to the City (previously the Merchants') Park in Kiev: but only the pedestal was left, while the new authorities had not yet decided to whom there would be a new monument – this was typical for the early 1920s. But in the 1928 edition of the Rado's guidebook it was already stated that on the pedestal of the monument to Nikolay I there were plans to erect a monument to the "Ukrainian poet Taras Shevchenko". Additionally, a bust of Karl Marx would replace the monument to the Russian Prime Minister Petr Stolypin, assassinated in Kiev in 1911.

68 Andrei I. SAVIN, "'Selo Dushegubovo pereimenovat' v selo Solntsevo'. Sovetskie pereimenovaniia kak sposob koadaptatsii vlasti i obshchestva (1918–1930)," in *Političeskaia adaptatsiia naseleniia Sibiri v pervoi treti XX veka*, ed. V. I. Shishkin (Novosibirsk: Parallel, 2015), p. 201.

The other difference between the German *Baedeker* and the Soviet *Baedeker* was the rethinking of the image of city centers. While Kiev in the edition of 1912 was inseparably linked with the might of the Russian Empire, as well as with Orthodox Christianity (Kiev as the “Jerusalem of Russia”), the VOKS guidebook strove to present a new image of Kiev which related to the formation of Soviet Ukraine. Contrary to the basic principles of its genre, the book has considerably reduced information about the origin of architectural monuments, concentrating more on the modern appropriation of the buildings for various Soviet institutions.

The tourist attractions recommended in the Soviet guidebooks are a mixture of cultural-historical monuments and buildings relating to the new socio-political order. For example, in Kiev they were the St. Sophia Cathedral, the Vladimir Hill, the All-Ukrainian Museum of Taras Shevchenko, the Lavra (Monastery of the Caves), the Podol district, the House of Communist Education, the Museum of Arts, the Museum of Paintings, the church of St. Cyril and the children’s town of Leninsk.

Both the basic and background information about places of interest in the guidebooks is significantly different. In the *Baedeker* edition after the basic information about Kiev in small print there are legends about the foundation of the city, while in the VOKS books there is the history of the inclusion of Ukraine into the Russian empire and the history of liberation and revolutionary movements in Ukraine as a reaction to the anti-people and anti-Ukrainian policy of “Russian tsarism”.

More significant changes are found in the descriptions of monasteries: *Baedeker* has information not only about the history of the monastery and its artistic decoration, but also about the quantity of pilgrims and annual income of cathedrals and monasteries and about saints’ days. Moreover, *Baedeker* invited its readers to visit the caves of Lavra in Kiev, with advice as to how to ask monks for help in the Russian language. By contrast the VOKS guidebooks deprived ecclesiastical architecture of its primary function, as now the religious institutions were housing various administrative offices. For example, in the grounds of the Lavra Monastery were located a Museum of Cults, a hostel for invalids and various workshops. The establishment of Soviet power was presented as an epoch-making event: the guidebook by Rado notes that “previously the caves of Lavra were a well-known place of pilgrimage”.⁶⁹ It was as though believers had disappeared from Lavra and even from Kiev itself. As for the history of Lavra, the emphasis was on the “conver-

69 A. RADO, *Die fünf grössten Städte*, p. 711.

sion of Lavra into a centre of the Ukrainian national movement” in the 16th and 17th centuries. While frequently mentioning the Ukrainian national movement, Rado’s guidebook also had numerous references to local arts (Ukrainian baroque, decorative ceramic tiles, carved iconostasis, etc.).

The third difference relates to ethnic structure of the population. While *Baedeker* (1912) mainly mentions the percentage of Jews among the local population, the Soviet editions of 1928 and 1929 provide comprehensive details of ethnic groups, based on the census of 1926. Special attention was given to theatrical troupes and public organizations of ethnic minorities. In the chapter on Moscow the House of Armenian Culture, the Central Jewish club *Communist*, the Polish club, the Club of German communists, the Tatar central club and the communist Estonian club were all mentioned.⁷⁰ In the chapter on Ukraine the Jewish theatre *Kunstwinkl* (artistic corner) on Karl Marx street was mentioned, as well as a troupe in Kharkov.⁷¹ As in many similar cases, this information was outdated by 1928, as *Kunstwinkl* was already closed due to the “non-compliance of the repertoire to Party guidelines”; some of its actors went over to the new State Jewish theatre, which later on became a centre of cultural life.

On repeated occasions the authors of the Soviet guidebooks addressed the issue of anti-Jewish pogroms. About these events in the Podol district of Kiev we can read the following: “Over the centuries Jews came to constitute a majority in the district. By the end of 19th century in the area of the river port numerous factories emerged, and later on from being mainly a trading district Podol gradually became a district where workers lived, including many Jews. [...] Here during the regime of the tsars, as well as during the administrations of Petlura and Denikin, numerous Jewish pogroms took place.”⁷²

Regarding pogroms in Zinovievsk (the name of the city of Kropivnitsky during 1924–1934) the author of the text narrates the following: “In April 1881, after the assassination of Alexander II, a pogrom took place. In October 1905 the reactionary organization *Union of Russian people* started the second terrible pogrom. During the Civil War local authorities in the city were regularly changed. It was occupied by gangs under the control of Nikiforov, Petlura and Grigoriev, who

70 Ibidem, p.23.

71 Ibidem, p. 661, 701.

72 A. RADO, *Führer durch die Sowjetunion*, p. 705.

organized appalling pogroms of Jewish residents. The city was taken by the Red Army once and for all in January 1921.⁷³

Thus, even by the mid-1920s the Soviet myth was being created that pogroms were organized only by Russian nationalistic organizations and anti-Bolshevik formations, while the Red Army was the only protector of the Jewish population, though numerous acts of anti-Semitism among its soldiers were widely known.⁷⁴ One assumption for the emphasis on pogroms is that it was an attempt to evoke sympathy towards Soviet power among Jewish people and left-orientated intellectuals in Western Europe and America.

Thus the VOKS guidebooks, with regard to their literary function, were quite in line with the canons of *Baedeker*. They do not contain any metaphors or romantic discourse. At the same time the educational function of a classic guidebook was fulfilled whilst remaining a clearly Soviet publication: to a certain degree the editions transmitted actual information regarding places recommended as tourist sights on the basis of their evaluation and pre-selection. The principal differences of the Soviet guidebook from *Baedeker* were, first of all, in their counter-propaganda role, particularly in their attempts to nullify accusations of the elimination of culture by the Bolsheviks being made by émigrés.⁷⁵ Anti-Soviet propaganda was boosted on the eve of the tenth anniversary of the October Revolution in 1927.⁷⁶

The second difference is with regards to their propaganda function. This was expressed by means of the negative assessment of the past, particularly of capitalist exploitation, suppression of national liberation movements by the tsarist regime, etc. The dichotomy of “yesterday and today” runs like a red thread through all the VOKS editions.⁷⁷ Stories about the history of the workers’ movement and the Bolshevik party were intended to legitimize Soviet power, as well as chapters about the system of education and the trade unions. The fact that in the editions of 1928 and 1929 the chapters about the Red Army were absent, can be explained by Soviet

73 Ibidem, p. 690.

74 Hans ROGGER, “Conclusions and overview,” in *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, eds. John D. Klier – Shlomo Lambroza (Cambridge, New York, Melbourne, 2008); Oleg V. BUDNITSKII, *Rossiiskie evrei mezhdru krasnymi i belymi (1917–1920)* (Moskva: ROSSPEN, 2005).

75 M. DAVID-FOX, *Showcasing*, p. 27.

76 GARF Moscow, f. 5283, op. 1a, d. 99, l. 98.

77 M. DAVID-FOX, *Showcasing*, p. 103.

censorship and by a tendency towards a less overt style of propaganda, orientated towards the bourgeois reader.

III. Reaction of anti-Soviet circles and the fate of the VOKS guidebooks

The content of the guidebook was deliberately polemic, so the reaction from the anti-Soviet émigrés was not long in coming. According to Babetta Gross: “In completely different tones from those who were willing to travel to Russia, the Mensheviks tried to describe the real situation in the country, as mentioned by Theodor Dan. In his *Instructions for Delegates to Russia* (Prague, 1926) he wrote that the level of salaries of 1915 has still not been reached, there is no 8-hour working day, instead there is forced labour, child labour and inadequate safety provision. There is no dictatorship of the proletariat, but there is dictatorship of one party, the most terrible Bonapartism.”⁷⁸

In his memoirs, the guidebook’s editor, Rado, does not hide his pride in the work he had undertaken and frequently refers to the book as “my book”. According to his information: “General Haushofer, the father of fascist geopolitics, in his magazine *Geopolitik* likened the effect of my guidebook to the effect of the film *The Battleship Potemkin*, as both reached those groups which were unreachable by the normal run of Bolshevik propaganda.”⁷⁹

In spite of the interest in the VOKS guidebooks abroad, their destiny turned out to be quite unfortunate: the first edition was withdrawn soon after its release in 1925, the second (released in 1928) and the third (released in 1929) met the same fate in the mid-1930s. In 1937, all the guidebooks in English published by *Intourist* were burned in their office in Berlin.⁸⁰ Only odd copies of the VOKS guidebooks survived in various libraries, becoming a bibliographic rarity. As Babetta Gross wrote in her memoirs: “The book contained valuable material, including many maps, it was the first and only travel book permitted by the Soviet authorities. As a result of a war psychosis and spy-mania, there were many attempts to remove it from sale or buy it up everywhere.”⁸¹

78 B. GROSS, *Willi Münzenberg*, p. 169.

79 S. RADO, *Dora meldet*, p. 80.

80 GARF Moscow, f. 9612, op. 2, d. 64, l. 287.

81 B. GROSS, *Willi Münzenberg*, p. 75.

No less connected to the history of the country were the destinies of people involved in the creation of the guidebooks. Out of the whole circle of names mentioned in this article, only a few survived to a safe old age, in particular Rado himself, though he spent many years in Stalin's GULAG after WWII. The death of Muenzenberg in 1940 in the South of France remains one of the mysteries of the 20th century. Koltsov, Krestinsky, Rayvid and Korinets suffered repression in 1937 for "participation in an anti-Soviet Trotskyist organization". Kameneva, as an "active Trotskyist", was prosecuted in September 1941.

It is worth noting that the implementation of such a complicated project as a guidebook of the Soviet Union for foreigners in the style of the *Baedeker* was not, in the end, justified, considering the cost of the work involved and other expenses, and its lack of success as a result of Soviet censorship deciding that it was a danger to the security of the country. But it was a pointless exercise for another reason: the practice of foreign tourism in the interwar period itself was limited to the reception of various delegations, including workers, and so called "leftist intellectuals", writers and journalists. During the years 1924–1933, 190 delegations from different countries visited the USSR, of which, according to incomplete data, 55 were from Germany.⁸² According to the calculations of Heeke, who studied 105 reports by foreigners about their visits to Soviet Russia/USSR in the interwar period, only in six of them did the authors mention the guidebooks by Rado, though three of them commented that the information was out of date even just several years after publication.⁸³ As for the most interesting questions for foreigners, such as relations between state and Church, conditions in prisons and the destinies of the Mensheviks who were kept there, etc., they were naturally not featured in the Soviet guidebooks.⁸⁴ Moreover the image of the guidebooks as sources of "true information" about the USSR was undermined by the so-called "Shakhty Affair" (which concerned "sabotage" in the coal industry) in 1928,⁸⁵ then by famine in Ukraine in 1932–1933 as a result of forced collectivization and boosted industrialization, as well as the Great Purges.

82 Lev I. GINZBERG, *Druzia novoi Rossii: dvizhenie v zashchitu Sovetskoi strany v Veimarskoi Germanii* (Moskva: Nauka, 1983), p. 14.

83 M. HEEKE, *Reisen zu den Sowjets*, p. 114.

84 RGASPI Moscow, f. 495, op. 30, d. 252, l. 41.

85 I. SÜTTERLIN, *Die russische Abteilung*.

Conclusion

It is obvious that the Soviet guidebooks of the 1920s for foreigners were instruments of Bolshevik propaganda. Various governmental offices as well as political organizations and cultural societies were engaged in their creation. Interaction of all the parties involved was facilitated by cooperation of people, who were very well acquainted during many years of underground work before the revolution of 1917. They were well-known personalities within the Comintern and the Communist party, with close associates of Lenin and Trotsky among them, who were inspired by the idea of world revolution. Their experience of residence or lengthy stays in Western Europe facilitated the preparation of the guidebooks following the model of the German publisher Baedeker. Taking into account the international political situation and the diversification of channels of Bolshevik propaganda, the main feature of the Soviet guidebooks was their function as a tool of asymmetric propaganda. Western opponents of Soviet authority could not imagine that a state claiming to embody the dictatorship of the proletariat would resort to such a purely bourgeois type of publication. Of course, the target groups of the Soviet guidebooks were Western intellectuals, politicians and businessmen who were interested in the Soviet Union, as well as Communists all around the world who could struggle for world revolution and for the interests of Moscow.

The comparative analysis on the structure and literary function of the Soviet and the German travel guides showed that they have much in common. In fact, the VOKS guidebooks in their structure and external design were complete copies of the Baedeker edition of 1912. In contrast, the content itself underwent significant changes related to propagandistic and counter-propagandistic tasks, ordered by CC All-Union Communist Party (b) and other authorities, responsible for external propaganda. A profound impact on the book content came from Glavlit as the central institution of censorship. Nevertheless, the publishing of the guides is one of a number of pieces of evidence that the Soviet state in the 1920s was not yet totalitarian.

In general, the content of these Soviet books was in line with social and political practices involved in the reception of numerous delegations to the USSR in the 1920s to early '30s. As Stalin's position was strengthening and as the leadership of Communist party gave up on the idea of world revolution, the totalitarian state was in the process of being formed. There was therefore no need for such travel books anymore. The guidebooks of the *Baedeker* type which appeared in condi-

tions of large-scale changes in transport and recreational infrastructure in the period of rapid growth of capitalism were by their very nature alien to the Soviet Union. In that sense switching to the publishing of only tourist brochures and leaflets during the 1930s can be seen as justified and pragmatic.

The repressions, directed towards the creators of the travel guides in the second half of 1930s, were not connected, of course, with the prohibition of the travel guides. But they were a logical continuation of the brutalization of the Stalin regime.

The next phase of Soviet guidebooks for foreigners began only 40 years later, in the 1960s, in the era of Leonid Brezhnev. Though they were less saturated with verbal information, they also should be considered as instruments of external propaganda.

SUMMARY

The study is focused on the travel guides for foreigners, published in USSR in 1925, 1928 and 1929 by the All-Union Society for Cultural Ties Abroad (VOKS). Among other things, the article shows parallels between the Soviet books and guides by the German publisher Baedeker. Comparing structure and content of the books, the author points out that they have to be correlated with respective historical context. The Soviet tourist guides for foreigners were one of the external propaganda and counter-propaganda tools, but they can be also seen as valuable sources of information about the Soviet society of 1920s. The article includes three chapters based on chronological and thematic approaches. It covers preparation of the Soviet guidebooks: purposes, as well as institutions and personalities involved. Special attention was given to the Soviet-German cooperation. The study presents form, structure and content of the guidebooks. Attention was also given to reaction of anti-Soviet circles and the fate of the VOKS guidebooks. The comparative analysis on the structure and literary function of the Soviet and the German travel guides showed that they have much in common. But the presented sightseeing places and objects are different due to the impact of historical time.

RESUMÉ

Studie se zabývá tištěnými průvodci pro zahraniční cestovatele publikované v Sovětském svazu v letech 1925, 1928 a 1929 Vsesvazovou společností pro kulturní vazby s cizinou (VOKS). Článek mimo jiné ukazuje na paralelu mezi těmito sovětskými publikacemi a průvodci německého vydavatele Baedeker. Prostřednictvím srovnání struktury a obsahu těchto knih autorka poukazuje na to, že je nutno je vnímat v historickém kontextu. Pro sovětské turistické průvodce bylo charakteristické, že byly nástrojem propagandy a antipropagandy. Můžeme však na ně nazírat i jako na cenný zdroj informací o sovětské společnosti ve 20. letech. Článek je rozdělen do tří kapitol respektujících chronologický a tematický výklad. Zahrnuje přípravu sovětských průvodců: cíle, instituce a osoby podílející se na jejich zpracování. Zvláštní pozornost je věnována sovětsko-německé spolupráci. Studie představuje formu, strukturu a obsah knižních průvodců. Pozornost je věnována také reakcím protisovětských kruhů a dalším osudům průvodců vydávaných VOKS. Komparativní analýza struktury a knižního významu sovětských a německých tištěných průvodců ukazuje, jak mnoho měly společného. Pamětihodnosti a turisticky zajímavé objekty se však v průvodcích liší podle toho, kdy byly publikace vydány.

STUDIE

Bandenbekämpfung: nacistické potírání nepřátel v týlu východní fronty¹

VLASTA KORDOVÁ

*Katedra historie, Filozofická fakulta, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem****Bandenbekämpfung: Nazi bandit-fighting behind the Eastern Front***

The Soviet-led partisan war against the Germans behind the Eastern Front has been the subject of many controversies and inconsistencies in historiography, especially in assessments of consequences of the partisans' activities. Very often, authors arrive at conclusions that partisan attacks were the main cause of German repressive forces' harsh interventions against civilians. However, research focusing on analysis of the German repressive apparatus (police and paramilitary forces and the Wehrmacht itself) very clearly illustrates that partisans can hardly be singled out as an isolated subject of research in the overall context of the Nazi offensive against enemies behind the front. The present study aims to analyze the crimes committed by Nazi repressive forces under the central term *Bandenbekämpfung*, which is usually understood as a synonym for the Nazis' efforts at stamping out the partisans. The study interprets this term consistently on the basis of its physical

1 Tato studie vznikla v rámci projektu č. UJEP-SGS-2020-63-005-2 studentské grantové soutěže Via ad excellentiam na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně. Project No.: UJEP-SGS-2020-63-005-2 was supported by grant within student grant competition at UJEP – Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem.

forms, and it introduces it as an ideologically burdened concept, directly related to the concept of a war of annihilation (*Vernichtungskrieg*) waged by Nazi Germany in the USSR.

Key words: Second World War, Eastern front, war of annihilation, Holocaust, bandit-fighting – Bandenbekämpfung

Výzkum partyzánské války v týlu východní fronty

Civilisté zaujímají zásadní postavení v hodnocení výzkumu partyzánského boje, a zejména pak pokud jde o jeho reflexi v Sovětském svazu během druhé světové války. Právě v okupovaných oblastech na východ od linie paktu Ribbentrop-Molotov místní obyvatelstvo stálo ve středu pozornosti nacistických represí a de facto bylo nástrojem i terčem boje.² Neboť přece ve vesnicích, kde se jednou objeví partyzáni, se v ten moment maže rozlišení mezi civilním obyvatelstvem a členy guerilly. Akceschopnost a životnost partyzánské války od základu závisí na podpoře a spolupráci civilního obyvatelstva. Logicky proto velmi často historiografie zabývající se touto problematikou nahlíží partyzánskou válku jako sovětský prostředek provokace nacistického teroru na civilním obyvatelstvu okupovaných prostor. Zcela běžně se tak setkáváme s vyjádřeními jako: „komunističtí partyzáni udržovali v zemi anarchii provokováním nacistického teroru proti civilistům.“ Takovou strategii, jak uvedl Marek Chodakiewicz, Sověti zvolili, aby strach z německých represí platil za dostatečnou motivaci civilistů přidat se do partyzánských řad.³ Jak vypadal takový noční přepad německých vojáků partyzány a následná odplata za tento útok, popsal ve své mikrostudii Truman Anderson.⁴ Perspektivu civilistů a jejich života uprostřed německo-sovětského konfliktu předložili Bernhard Chiari,⁵ Alexander Brakel⁶ nebo Wendy Lower.⁷ Nakolik sovětské boje v týlu fronty podněcovaly od pozdního léta

2 Orlando FIGES, *Natašin tanec: Kulturní historie Ruska*, Praha – Plzeň 2004, s. 465.

3 Jan Marek CHODAKIEWICZ, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland, 1939–1947*, New York 2004, s. 182.

4 Truman ANDERSON, *Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October-December 1941*, *The Journal of Modern History* 71, 1993, č. 3, s. 585–623.

5 Bernhard CHIARI, *Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944*, Düsseldorf 1998.

6 Alexander BRAKEL, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944. Das westliche Weißrussland unter sowjetischer und deutscher Besatzung*, Paderborn – Wien – München – Zürich 2009.

7 Wendy LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, Chapel Hill 2005.

1941 vystupňování brutality německých vojáků vůči civilistům, popsal Adrian E. Wettstein.⁸ Do podrobností o neefektivním vedení války sovětských partyzánů dal nahlédnout Alexander Gogun⁹ nebo Bogdan Musial.¹⁰ Také Timothy Snyder¹¹ ve své syntéze *Krvavé země* opakovaně zdůrazňuje negativní efekty sovětského vedení partyzánské války, k čemuž důsledně sepsal kritické připomínky Jürgen Zarusky,¹² a stejně tak učinil v případě syntézy *Verbrannte Erde* Jörga Baberowského.¹³ Kenneth Slepian analyzoval velmi rozporuplné vztahy mezi sovětským vedením a partyzány.¹⁴ Masha Cerovic reflektovala sovětské partyzány rovněž skrze dopady represí nacistického bezpečnostního aparátu na civilisty, ačkoliv struktuře fungování tohoto aparátu pozornost příliš nevěnuje. V centru zájmu její analýzy stojí spíše poválečné dopady činnosti partyzánských oddílů NKVD.¹⁵ Leonid Smilovitsky se ve svém výzkumu zase zabýval antisemitismem v sovětském partyzánském hnutí a jeho dopady pro židy, kteří se chtěli nebo se jim podařilo k partyzánům přidat.¹⁶ Náhled problematiky partyzánské války v Sovětském svazu skrze jednání samotných partyzánů, jejich bezúčelných aktivit negativně se odrážejících odplatou proti nevinným civilistům velmi často přejímají popularizační publikace, které ještě vyostřují a zjednodušují tuto interpretaci partyzánské války v týlu východní fronty: „Hlavním cílem sovětských partyzánů bylo provokovat nacistický teror.“¹⁷

8 Adrian. E. WETTSTEIN, *Urban Warfare Doctrine on the Eastern Front*, in: Alex J. Kay – Jeff Rutheford – David Stahel, *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: total war, genocide and radicalization*, Rochester 2012, s. 45–72.

9 Alexander GOGUN, *Stalins Kommandotruppen 1941–1944: Die Ukrainischen Partisanenformationen*, Stuttgart 2015.

10 Bogdan MUSIAL, *Sowjetische Partisanen: Mythos und Wirklichkeit*, Oldenburg 2004.

11 Timothy SNYDER, *Krvavé země – Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha 2013.

12 Jürgen ZARUSKY, Timothy Snyders „Bloodlands“. *Kritische Anmerkungen zur Konstruktion einer Geschichtslandschaft*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 60, 2012, č. 1, s. 1–31.

13 Jörg BABEROWSKI, *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*, München 2012. Kritika: Jürgen ZARUSKY, *Schematische Übertragungen. Stalinismus und Nationalsozialismus bei Jörg Baberowski*, Osteuropa 62, 2012, č. 4, s. 121–126.

14 Kenneth SLEPYAN, *People's Avengers or Enemies of the People? Identity Politics and the Soviet Partisan Movement*, Forum für Osteuropäische Ideen – und Zeitgeschichte 2, 1998, č. 1, 1998, s. 141–152.

15 Masha CEROVIC, *Fighters like No Others. The Soviet Partisans in the Wake of War*, in: Stefan-Ludwig Hoffmann – Sandrine Kott – Peter Romijn – Olivier Wiewiorka, *Seeking Peace in the Wake of War. Europe, 1943–1947*, Amsterdam 2015, s. 203–214.

16 Leonid SMILOVITSKY, *Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941–1944: The Case of Belorussia*, Holocaust and Genocide Studies 20, 2006, č. 2, s. 207–234.

17 James CLIMENT, *World terrorism. An Encyclopaedia of Political Violence from Ancient times to the Post- 9/11 Era*, New York 2011, s. 54–58; Srov. Marta CRENSHAW – John PIMLOTT, *International encyclopaedia of terrorism*, Chicago – London 1997, s. 86–87.

Ačkoliv musíme k hodnocení sovětské rezistence v týlu fronty zaujímat kritický přístup, pokládat je za hlavní příčinu německého teroru proti civilistům zcela vynechává či přímo obchází perspektivu a iniciativu opačné strany: Němců. U nich potom zejména také vliv nacistické ideologie a její fyzické projevy v každodenní realitě okupovaných prostor. Mnozí historici proto věnují pozornost výzkumu represivního aparátu, který se stal aktérem protipartyzánských odvet. Historici Ben Shepherd a Waitman Wade Beorn nás blíže seznamují s denní náplní bezpečnostních divizí umístěných do týlu německých vojsk, přičemž jejich analýzy odhalují, že ani tyto vojenské útvary se od napadení SSSR rozhodně žádným válečným zločinům nevyhýbaly.¹⁸ Pěší divizi operující v týlu skupiny armád Sever a její zapojení se do exterminační války a potírání partyzánů popsal Jeff Rutherford.¹⁹ Bezpečnostní divize podléhající velitelům týlových oblastí (Befehlshaber des Rückwärtigen Heeresgebietes)²⁰ potom na sebe měly navázány oddíly pořádkové policie (Ordnungspolizei), jejichž muži nebyli zase tak „obyčejní“,²¹ jak podotkl Dieter Pohl²² (zejména pokud se jedná o policejní prapory s počáteční cifrou 300 nebo tři policejní pluky, které platily za základní represivní útvar vyšších velitelů SS a policie)²³. Hluběji pak zapojení policejních praporů do genocidy a partyzánské války zpracoval Wolfgang Curilla.²⁴ Podrobná analýza Christiana Gerlacha a tabulkový přehled protipartyzánských operací uskutečněných na území Běloruska roli Ordnungspolizei i výrazné zastoupení jiných útvarů mimo SS

18 Ben SHEPHERD, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*, Cambridge – London 2004. Waitman Wade BEORN, *Marching into Darkness. The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus*, Cambridge 2014.

19 Jeff RUTHERFORD, *The 121st Infantry Division in North-West Russia, 1941–194*, in: Ben Shepherd – Juliette Pattinson, *War in a Twilight World. Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe 1939–1945*, New York 2010.

20 Jörn HASENCLEVER, *Wehrmacht und Besatzungspolitik in Der Sowjetunion: Die Befehlshaber Der Rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943*, Paderborn 2010.

21 Christopher R. BROWNING, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York 1992; Daniel J. GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and The Holocaust*, New York 1996.

22 Dieter POHL, *Die Holocaust-Forschung und Goldhagen Thesen*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 45, 1997, č. 1, s. 25–26; Srov. Peter LONGERICH, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München 1998, s. 305–310..

23 Friedrich WILHELM, *Polizei im NS-Staat. Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick*, Paderborn 1999, s. 160–162.

24 Wolfgang CURILLA, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*, Paderborn 2006.

potvrzuje.²⁵ Mimo to nalezneme v monumentální publikaci Christiana Gerlacha *Kalkulierte Morde* o nacistické hospodářské politice v Bělorusku rozsáhlou kapitolu o potírání partyzánské války v této oblasti.²⁶ Gerlach popsal jak probíhaly protipartyzánské operace v týlu fronty, přičemž podrobnosti o konkrétních zásazích podává Ruth Bettina Birn,²⁷ nebo Klaus-Michael Mallmann.²⁸ Také z edice hlášení německých operačních skupin (Einsatzgruppen)²⁹ je zřejmé, že jejich komanda (Sonderkommandos/Einsatzkommandos)³⁰ zaměstnávalo (často už během r. 1941) „čištění“ prostor v hlubokém týlu bojových linií a že v těchto úkolech nepolevovaly, ani když se oddíly pomalu stacionovaly v rámci civilní správy. A jednalo se právě o Einsatzkomanda a Sonderkomanda, která se mimo likvidaci židů soustřeďovala rovněž na potírání partyzánů,³¹ navíc od začátku války

25 Christian GERLACH, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000, s. 899–904.

26 Ibidem., s. 859–1007.

27 Ruth-Bettina BIRN, „Zaunkönig“ an „Uhrmacher“. *Große Partisanenaktionen 1942/43 am Beispiel des Unternehmens „Winterzauber“*, Militärgeschichtliche Zeitschrift 60, 2001, s. 100–117.

28 Klaus-Michael MALLMANN, „VYKLIZENO, VYPÁLENO“ *Bezpečnostní policie a boj proti „záškodnickým bandám“ v okupovaném Sovětském svazu*, in: Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul (eds.), Gestapo za druhé světové války. „Domácí fronta“ a okupovaná Evropa, Praha 2010, s. 542–562.

29 *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, svazek I, Klaus-Michael Mallmann – Jürgen Matthäus – Martin Cüppers – Andrej Angrick (eds.), Darmstadt 2011; *Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945, Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, svazek II, Eosdem (eds.), Darmstadt 2013; *Deutsche Berichte aus dem Osten 1942/1943. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, svazek III, Eosdem (eds.), Darmstadt 2014.

30 Rozdíl v pracovní náplni Sonderkommandos (Sk) a Einsatzkommandos (Ek) bychom definovali s velkými obtížemi, jejich úkoly měly totiž velmi podobný charakter. Srov. např.: Lenka ŠINDELÁŘOVÁ, *Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejich příslušníků*, Praha 2015, s. 63–72. (Původně publikováno v Německu: Eadem, *Finale der Vernichtung. Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945*, Stuttgart 2013. Studie k Einsatzgruppe B od Christiana Gerlacha však poukazuje na rozdílnost mezi Ek a Sk pokud se jednalo o jejich spolupráci s dalšími formacemi. Zatímco Ek koordinovala svou činnost s bezpečnostními divizemi (Ek 9 s 403. bezp. div., Ek 8 s 221. bezp. div.), Sk se držela více v závětrří armád (Sk 7a a Sk 7b byla přiřazena k 9. armádě a 4. armádě skupiny armád Střed). Christian GERLACH, *Die Einsatzgruppe B 1941/42*, in: Peter Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, Berlin 1997, s. 54. K vývoji a úkolům operačních skupin: Klaus-Michael MALLMANN, *Hony na lidi a masové vraždění. Nový nástroj: operační skupiny a zásahová komanda let 1939–1945*, in: K.-M. Mallmann – G. Paul (eds.), *Gestapo za druhé světové války. „Domácí fronta“ a okupovaná Evropa*, Praha 2010, s. 317–346.

31 Peter KLEIN, *Die Erlaubnis zum Grenzenlosen Massenmord – Das Schicksal der Berliner Juden und die Rolle der Einsatzgruppen bei dem Versuch, Juden als Partisanen „asuzurotten“*, in: Rolf-

fungovala spolupráce mezi wehrmachtem a těmito specializovanými oddíly. Lutz Klinkhammer věnuje ve své studii pozornost zapojení wehrmachtu do likvidace partyzánů,³² stejně tak jako Hannes Heer,³³ nebo Jürgen Kilian.³⁴ Martin Cüppers, který se zabýval „průkopníky Šoa“, tedy specializovanými jednotkami Waffen SS, které operovaly pod názvem Kommandostab Reichsführer SS ve své knize rovněž věnuje pozornost potírání partyzánské války.³⁵

Předložená studie si neklade za cíl představit partyzánský boj v týlu východní fronty skrze perspektivu obětí – tedy civilistů, nepůjde v ní ani o vývoj a organizaci partyzánského hnutí³⁶ nebo o hodnocení efektivity činnosti³⁷ nebo nečinnosti sovětských partyzánů, nýbrž bude analyzovat činy samotného aktéra represí. Vyloží nacistické represe, které od léta roku 1942 sjednocovalo označení *Bandenbekämpfung* a poukáže na to, jaké události naplňují konkrétní obsah tohoto pojmu. Jako kontext pro lepší vystižení výkladu termínu *Bandenbekämpfung* budou nejdříve představena základní myšlenková východiska, některé směrnice a plány, jakožto předpoklad charakteru války vedené proti Sovětskému svazu. V závěru studie bude posouzeno, zdali, a do jaké míry, lze represe civilního obyvatelstva chápat jako pří-
mou reakci na jednání partyzánů.³⁸

Dieter Müller – Hans-Erich Volkmann (ed.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, München 1999, s. 924–947.

32 Lutz KLINKHAMMER, *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944*, in: Rolf-Dieter Müller – Hans-Erich Volkmann (ed.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, München 1999, s. 815–836; Franz W. SEIDLER, *Die Wehrmacht im Partisanenkrieg. Militärische und Völkerrechtliche Darlegungen zur Kriegführung im Osten*, Pour le Mérite 1999.

33 Hannes HEER, *Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf*, in: Hannes Heer – Klaus Naumann, *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995, s. 104–156.

34 Jürgen KILIAN, *Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 61, 2001, č. 2, s. 173–200.

35 Martin CÜPPERS, *Wegbereiter der Shoah: Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2013, s. 239–270.

36 K tomu: Erich HESSE, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*, Frankfurt am Main 1969.

37 K tomuto např. analýza: Sebastian STOPPER, „Die Straße ist deutsch.“ *Der sowjetische Partisanenkrieg und seine militärische Effizienz. Eine Fallstudie zur Logistik der Wehrmacht im Brjansker Gebiet April bis Juli 1943*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 59, 2011, č. 3, s. 385–411.

38 Tato studie navazuje na: Timm C. RICHTER, *Herrenmensch und Bandit. Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges (1941–44)*, Münster 1998; Walter MANOSCHEK (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*, Wien 1996; Hannes HEER, *Bittere Pflicht. Der Rassenkrieg der Wehrmacht und seine Voraussetzungen*, s. 116–142; Christian STREIT, *Die sowjetischen Kriegsgefangenen in der Hand der Wehrmacht*, s. 74–90; Babette QUINKERT, *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–*

Základní rysy vyhlazovací války

Válka na východní frontě rozpoutaná nacisty 22. června 1941 překonala dosavadní představy o tom, jak vůbec může bojový konflikt mezi dvěma zneprátenými stranami vypadat. V žádném ohledu ji dodnes nelze ztotožňovat s jinými válečnými konflikty. Porovnávat ano, ale ne stavět na roveň. Původně totiž byla vedena na vnější i vnitřní straně fronty a vyvracela dosavadní vojenské tradice.³⁹ „Úspěch přichází pouze skrze teror“, vysvětluje historik Ben Shepherd, který eskalaci násilí proti civilistům páchaného v týlu východní fronty chápe jako vrchol pruského militarismu a vzestupnou spirálu násilí v partyzánských válkách. Harald Welzer a Sönke Neitzel se v závěrečné kapitole svojí knihy *Vojáci* ptají, nakolik byla válka wehrmachtu nacistická.⁴⁰ Nakonec docházejí k závěru, že také ve Vietnamu a Iráku byli stejní muži: „vojáci“ vykonávající svoji práci, jejíž náplň spočívá v zabíjení lidí. Charakter vyhlazovací války vedené nacistickým Německem pak spíše než vlivu ideologie, přičítají jejímu rozměru.⁴¹ Naproti nim však Jürgen Kilian⁴² ve své reflexi wehrmachtu během východního tažení zohledňuje mnohem více základní opatření vydaná ještě před útokem na SSSR, která chápe jako predispozice pro následné

1944: *Die deutsche „geistige Kriegführung“ gegen Zivilbevölkerung und Partisanen*, Paderborn 2009; Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*, Frankfurt am Main 2011; Klaus-Michael MALLMANN – Gerhard PAUL (ed.), *Karrieren der Gewalt: nationalsozialistische Täterbiographien*, Darmstadt 2004. Dále na výše zmíněné: K.-M. MALLMANN – G. PAUL, *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: „Heimatfront“ und besetztes Europa*, Darmstadt 2000; K.-M. MALLMANN, *Spouštěli konečné řešení*, s. 471–501 a Idem, „VYKLIZENO, VYPÁLENO“ *Bezpečnostní policie a boj proti „záškodnickým bandám“ v okupovaném Sovětském svazu*, 542–562; H. HEER, *Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf*, s. 104–156; Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 859–1052

39 Mark EDELE – Michael GEYER, *Výjimečné stavy. Nacisticko-sovětská válka jako systém násilí (1939–1945)*, in: Sheila Fitzpatricková – Michael Geyer (ed.), *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012, s. 460, s. 469.

40 Paradoxně Neitzel s Welzerem, po svojí úvodní metodologické průpravě analýzy rámců sociologa Ervinga Goffmana upouští vztít tuto metodu v potaz při závěrečném hodnocení. (Erving GOFFMAN, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Boston 1974.)

41 S. NEITZEL – H. WELZER, *Soldaten: Protokolle vom Töten, Kämpfen und Sterben*, s. 404–431.

42 Jürgen Kilian byl vybrán jakožto jeden ze zástupců celé řady historiků, kteří se vzájemně shodují na tom, že charakter války byl anihilační a tento charakter války byl definován ještě před jejím zahájením (Wolfram Wette, Rolf Ueberschär, Hans Heinrich Wilhelm, Helmut Krausnick, Manfred Messerschmidt, Christian Streit, Jürgen Förster, Omer Bartov, Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann a mnozí další).

extrémně kruté jednání vojáků.⁴³ Jestliže lze dát za pravdu Neitzelovi a Welzerovi, že míru teroru určoval rozsah konfliktu, musíme rovněž přitakat Kilianově interpretaci, že směrnice vydané ještě před útokem na SSSR před-determinovaly vedení této války. Což v důsledku vylučuje nikoli sice komparaci, ale výrazné přirovnávání neřkuli ztotožňování války na východní frontě s jakoukoliv jinou válkou. Tato totiž (na rozdíl od ostatních válek) byla od svého počátku naplánována a vedena jakožto rasově vyhlazující válka proti židům a proti Slovanům.⁴⁴ Slovy Wolframa Wetteho bychom neměli zapomínat na to, že „NS-rasová ideologie byla jak antisemitská, tak antislovanská.“⁴⁵ Zabíjení civilistů slovanských národností v okupovaných východních prostorech bývá v historiografii druhé světové války málokdy napřímo spojeno s „antislavismem“ nacistické ideologie.

V této souvislosti zdůrazněme, že brutální postupy vůči židům a civilistům, které předefinovaly nové dimenze teroru vykonávaného v týlu armád nasazenými Einsatzgruppen se výrazně ukazovaly už v roce 1939 při napadení Polska.⁴⁶ Již zde totiž na základě mimořádně radikálních příkazů docházelo nejen k vraždění židů, ale hromadné exekuce a zatýkání postihovaly do vysoké míry také Poláky.⁴⁷ Avšak namísto toho, aby se nacistické postupy v likvidaci nepřátel během dalších válečných tažení, která předcházela operaci Barbarossa, nadále výhradně radikalizovaly, lze pozorovat velkou distinkci v nakládání s civilisty neslovanského původu, kdy: „V duchu naprosto opačném než v Polsku... Heydrich nyní jako nejvyšší zákon opět nařizoval korektnost, protože jde, jak psal, o území která mají být poněmčena.“⁴⁸ Atak Polska sice proložilo intermezzo výrazně jemnějšího nacistického přístupu pokud šlo o obsazení zemí západní Evropy, ale po polském předobrazu přišlo na jaře roku 1941 ještě obsazení Balkánu, ne bezdůvodně označováno jako předehra

43 Jürgen KILIAN, *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im Russischen Nordwesten 1941–1944. Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord*, Paderborn 2012.

44 Wolfram WETTE, *Antisemitismus und Antislawismus in der Wehrmachtpropaganda*, in: W. Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, s. 53.

45 Ibidem, s. 56. K teoretickým kořenům rasové předpojatosti NS-ideologie: Karl SALLER, *Die Rassenlehre des Nationalsozialismus in Wissenschaft und Propaganda*, Darmstadt 1961.

46 K rasově a ideologicky motivovaným perzekucím civilistů v Polsku: Jochen BÖHLER, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, s. 171–181, s. 188–197; Helmut KRAUSNICK, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938 – 1942*, München 2016, s. 51–65.

47 K.-M. MALLMANN, *Hony na lidi a masové vraždění. Nový nástroj: operační skupiny a zásahová komanda let 1938–1945*, s. 325–326.

48 Ibidem, s. 327.

k operaci Barbarossa, neboť i zde se projevil okamžitý rasově motivovaný teror nedídaného rozsahu.⁴⁹

Válka na východní frontě byla vedena brutálně od svého začátku, protože zločinné nakládání s židy, vojáky Rudé armády a sovětskými civilisty všech národností bylo její původní „genetickou“ součástí. Historikové Michael Geyer a Mark Edele dokonce hodnotí „zabíjení civilistů a počet padlých vojáků [...] v prvních šesti měsících tohoto konfliktu“ slovy, že „dosáhlo tak hrůzostrašných rozměrů, že řada historiků považuje zbytek války jen za doznívání tohoto násilí.“⁵⁰ Doposud zjištěné historiografické poznatky v podstatě potvrzují zapojení všech vojenských i policejních útvarů do vyhlazovací války. V okupovaných oblastech Sovětského svazu se ukázalo, že ani velení wehrmachtu neodmítalo vyvražďování židů i dalších tamějších civilistů, nýbrž ho do vysoké míry podporovalo.⁵¹ Přestože se o rozměru vyhlazovací války dlouhou dobu vedly protichůdné diskuse a interpretace, v otázce podílu wehrmachtu na holokaustu se odhady nanejvýš různily,⁵² výzkum nakonec došel do bodu, který vyvrátil tyto pochybnosti. Výstava *Verbrechen der Wehrmacht*⁵³

49 Walter MANOSCHEK, *Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941*, in: W. Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, s. 145–146; Dieter POHL, *Die deutsche Militärbesatzung und die Eskalation der Gewalt in der Sowjetunion*, in: Christian Hartmann – Johannes Hürter – Peter Lieb – Dieter Pohl (ed.), *Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944*, München 2009, s. 74–75.

50 Michael GEYER – Mark EDELE, *Výjimečné stavy. Nacisticko-sovětská válka jako systém násilí (1939–1945)*, in: Michael Geyer – Sheila Fitzpatricková (ed.), *Za obzor totalitarismu: srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012, s. 475.

51 Dieter POHL, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, München 1997, s. 98.

52 Připomeňme v této souvislosti několik autorů, kteří ideologickou reflexí války na východní frontě předběhli svou dobu. Jedná se o Manfreda Messerschmidta, Christiana Streita, Martina Broszata, Helmuta Krausnicka, Geralda Reitlingera, později od 80. let také o Jürgena Förstera, Gerda R. Ueberschära a Wolframa Wetteho. (Manfred MESSERSCHMIDT, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination*, Hamburg 1969; Christian STREIT, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart 1978; Martin BROSZAT – Hans-Adolf JACOBSEN – Helmut KRAUSNICK (eds.), *Anatomie des SS-Staates*, sv. 2, München 1967; Gerald REITLINGER, *The Final Solution*, New York 1953; Jürgen FÖRSTER, *Das Unternehmen „Barbarossa“ als Eroberungs- und Vernichtungskrieg*, in: Horst Boog (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, sv. 4, Stuttgart 1983, s. 413–450; Wolfram WETTE – R. Gerd UEBERSCHÄR, *„Unternehmen Barbarossa“ Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion*, Frankfurt am Main 1991.)

53 Výstavu uspořádal v roce 1995 Hamburger Institut für Sozialforschung a jejím iniciátorem byl historik Hannes Heer. Jednalo se o expozici fotografií, která postupně procestovala celým Německem. Putování výstavy provázely přednášky a proslovy k výročí konce druhé světové války. Doprovodný program byl určen k podtržení obsahu prezentované výstavy – prolomení legendy o čistém wehrmachtu. Výstava měla dvě etapy, ta první *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944* probíhala v letech 1995–1999 a její pokračování: *Verbrechen der Wehr-*

prokázala, že i těch nejhorších válečných zločinů včetně genocidy židů se nedopouštěly pouze Himmlerovy jednotky SS, nýbrž také němečtí vojáci.⁵⁴ Věcně na limity obrazu wehrmachtu Hannese Heera upozorňuje Lutz Klinkhammer. Dle jeho názoru zapojení wehrmachtu do protipartyzánských operací mělo spíše vojensko-strategický charakter, čímž Klinkhammer nesleduje smývat vinu z německých vojsk, spíše mu jde o to, aby zcela nezmizely rozdíly mezi wehrmachtem a SS.⁵⁵ K tomu nakonec znovu zdůrazníme, že k tvrdým represím proti civilistům a k vyhlazování židů nedocházelo až v důsledku radikalizace války.⁵⁶ Válka na východní frontě byla vedena brutálně od svého začátku a zločinné nakládání s židy, vojáky Rudé armády a sovětskými civilisty všech národností bylo její průvodní součástí.

Charakter válečného konfliktu vedeného v Sovětském svazu velmi dobře vystihují slova generálplukovníka Ericha Hoepnera o tom, že při dobývání východních území se jedná o: „[...] starý boj Germánů proti Slovanstvu, obrana evropské kultury proti moskevsko-asiatské záplavě, odražení židobolševismu.“⁵⁷ Několik základních faktorů vtisklo válce na východní frontě její vyhlazovací charakter. V prvé řadě můžeme jmenovat takzvané „zločinné rozkazy“,⁵⁸ které nejenže umožňovaly, ale dokonce přikazovaly všem účastníkům operace Barbarossa nejtvrděší možný postup jak proti sovětským vojákům, tak i civilistům. Ať už nejprve zmíníme nejznámější z nich, a to směrnici o „nakládání s komisaři“⁵⁹ nebo směrnici, která zcela vypouštěla „válečné soudnictví“, nesmíme zapomínat na to, že tyto a jim podobné

macht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 putovalo Německem mezi lety 2001–2004. Krisztián Ungvári a Bogdan Musial se stali nejznámějšími kritiky této výstavy. Argumentace proti kritikům: Miriam I. ARANI, „Und an den Fotos entzündete sich die Kritik“ *Die „Wehrmachtausstellung“, deren Kritiker und die Neukonzeption. Ein Beitrag aus fotohistorisch-quellenkritiker Sicht*, in: Fotogeschichte. Beiträge zur Geschichte und Ästhetik der Fotografie, sešit 85/86, 2002, s. 101–110. Dostupné z: <https://www.doew.at/cms/download/18512/fotoge.pdf>, 23. 10. 2020.

54 Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítelů, vyhlazovací válka, legendy*, Praha 2006, s. 175–179, s. 199–202.

55 L. KLINKHAMMER, *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944*, s. 816.

56 K počátečnímu vývoji vyhlazovací války: D. POHL, *Die deutsche Militärbesetzung und die Eskalation der Gewalt in der Sowjetunion*, s. 73–83.

57 K.-M. MALLMANN, *Spouštěli konečné řešení*, s. 479.

58 V německé terminologii běžně užíváno: Verbrecherische Befehle, angličtina zase označuje tyto rozkazy jako: Criminal Orders.

59 Ke konsekvntnímu plnění rozkazu o nakládání s komisaři frontovými útvary: Felix RÖMER, *Der Kommissarbefehl. „...sind sofort mit der Waffe zu erledigen“: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Paderborn 2008.

směrnice byly vydány ještě před útokem na Sovětský svaz.⁶⁰ Po spuštění operace Barbarossa přicházela mnohá další opatření, u nichž nelze ani náznakem uvažovat o změně taktiky vraždicí mašinerie. Nařízení vydaná v průběhu léta a na podzim roku 1941 lze jednoznačně vykládat jako ještě tvrdší – zejména pak pro civilisty nebo prchající vojáky Rudé armády.⁶¹

Vyhrocená masová represivní opatření z letních měsíců a z kraje podzimu potom vedou ke druhému faktoru, který se od počátku německého vojenského tažení projevoval, na rozdíl od dalších dvou, zejména fyzickým vyčerpáním a materiálními nedostatky. V tomto případě se nejedná o nic jiného než o ono osudové německé tažení na východ. Ačkoliv vojáci wehrmachtu postupovali vpřed a prováděli nejrozsáhlejší obkličovací operace všech dob, první neúspěchy a zpomalení „bleskové války“ nastaly už červenci 1941 u Smolenska.⁶² Překvapivé, leč navzdory legendám o přepadení SSSR téměř okamžité zpomalení německého postupu a vratký zásobovací systém, předpokládající výhru do tří měsíců, velmi napomáhaly v úsudcích o smrtelném nebezpečí bolševického systému. Soubor myšlenek o „židobolševismu“, jimiž nacistická propaganda živila hlavy nejen jednotkám SS, ale také vojákům wehrmachtu, sehrával ve válce proti Sovětskému svazu zásadní roli, jak se domnívají například Christian Streit,⁶³ Wolfram Wette,⁶⁴ Andreas Hillgruber⁶⁵ nebo Klaus-Michael Mallmann.⁶⁶

Ruku v ruce s židy a komunisty, kteří drží pohromadě jinak na hliněných nohou stojící státní zřízení, doprovázel také velkolepý nacistický hospodářský plán s východními okupovanými oblastmi. Generální plán pro Východ (*Generalplan*

60 Walter MANOSCHEK, *The Crimes of the Wehrmacht in the Second World War*, in: Hannes Heer – Walter Manoschek – Alexander Pollak – Ruth Wodak (eds.), *The Discursive Construction of the History. Remembering the Wehrmacht War of Annihilation*, New York 2008, s. 18–22.

61 *Anatomie des SS-Staates*, sv. 2, dok. č. 30, *Kommunistische Aufstandsbewegung in den besetzten Gebieten*, Der Chef des Oberkommando der Wehrmacht, Weisung Nr. 002060/41 g. Kdos., s. 215–216.

62 David STAHEL, *Operation Barbarossa and Germany's Defeat in the East*, Cambridge 2009, s. 344–361.

63 Christian STREIT, *Ostkrieg. Antibolschewismus und „Endlösung“*, Geschichte und Gesellschaft 17, 1991, č. 2, s. 250–251.

64 Wolfram WETTE, *Juden, Bolschewisten, Slawen. Rassenideologische Rußland-Feindbilder Hitlers und der Wehrmachtsgeneräle*, in: Bianka Pietrow-Enker (ed.), *Präventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion*. Frankfurt am Main 2000, s. 37–55.

65 Andreas HILLGRUBER, *Die ideologisch-dogmatische Grundlage der nationalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion und ihre Durchführung 1941–1944*, German Studies Review 2, 1979, č. 3, s. 263–296.

66 K.-M. MALLMANN, *Spouštěli konečné řešení. Geneze genocidy*, s. 476–477, s. 482.

Ost) obsahově spojený s Generálním osidlovacím plánem (*Generalsiedlungsplan*) předpokládal pro své naplnění odsunutí mezi 31 až 50 miliony Slovanů⁶⁷ během 30 let mělo dojít k jejich vyhnání na ruskou Sibiř. Zde se očekávalo, že dříve či později dojde k jejich záhubě.⁶⁸ K těmto velkolepým plánům dodejme, že ne každý slovanský národ měl v rámci nacistické ideologie stejně podřadnou úroveň. Nacisté dále slovanskou rasu třídili – kategorizovali, soudě dle eliminačních kvót *Generalplan Ost*. Např. Poláci byli vnímáni jakožto vysoce nebezpeční, a proto bylo v plánu je eliminovat o 80–85 % (o 20–24 milionů) zatímco obyvatelstvo Ukrajiny mělo být eliminováno o 65 %, a to z důvodu, že západní Ukrajinci v sobě měli dle nacistické ideologie podíl nordické krve.⁶⁹ Zdůrazněme také, že oproti Slovanům židé pro nacisty nepředstavovali vůbec žádný předmět k plánování. A jak Babette Quinkert trefně podotkla, Slované sice byli v nacistickém světě považováni za podlidi, ale židy nacismus z kategorie lidí zcela vyčlenil a toto nazírání se v průběhu války nikdy nezměnilo.⁷⁰

Bandenbekämpfung

Slovo *Bandenbekämpfung* je vedle dalších mnoha slov (jako *Sonderbehandlung*, *Umsiedlung*, *Säuberung*, atd.) jedním z termínů, kterému nacistický světonázor vtiskl specifický význam, jenž lze nejlépe pochopit, když ukážeme, jak se manifestoval ve své fyzické podobě, v rámci způsobu vedení války. Nahlédneme-li do jazykového lexikonu nacistického Německa *Language of the third Reich* publikovaného v roce 2002, slovo *Bandenbekämpfung* interpretuje následovně: „Boj proti gangům. Protipartyzánské operace.“⁷¹ Slovníkový výklad říká, že nepřátelskými aktéry nejsou „partyzáni“, nýbrž „bandy“ nebo „bandité“ (*Banden/Banditen*). Zdůrazněme také, že tento termín nebyl jediný ve své kategorii. Totiž k označování partyzánů sloužila celá řada dalších slov – méně či více pejorativních – a tato terminologie byla užívá-

67 Christian GERLACH – Nicolas WERTH, *Násilí v rukou státu – společnosti násilí*, in: M. Geyer – S. Fitzpatricková (ed.), *Za obzor totalitarismu: srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012, s. 209.

68 D. POHL, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, s. 97.

69 *Dokument Nr. 2 (NG 2325), Abschrift, Geheime Reichsache! 27. 4. 1942: Generalplan Ost*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 6, 1958, č. 3, s. 297–310.

70 B. QUINKERT, *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944*, s. 292.

71 Robert MICHAEL – Karin DOERR, *Nazi Deutsch/Nazi German. An English Lexicon of the Language of the Third Reich*, Westport – London 2002, s. 87.

na ještě před napadením Sovětského svazu. Od konce června 1941 se toto názvosloví ještě rozrůstalo. Kvantitativně totiž narostl počet lidí, kteří vedli různou válečnou dokumentaci, psali situační hlášení a válečné deníky, získávali zkušenosti z bojů i zázemí, navíc shora vydané směrnice a vyhlášky mohly být všem pisatelům inspirací, resp. předobrazem. Zatímco během léta a podzimu 1941 se nejvíce objevuje výraz „dobrovolník/člen guerilly“ (*Freischärler*) a další jemu významově velmi podobné, jako „vzbouřenci, štváči, sabotéři“ nebo třeba také pouze „nepřátelští civilisté“, ⁷² přelom let 1941/1942 ubírá na rozmanitosti názvosloví a začíná převažovat výraz bandy a bandité (*Banden, Banditen*). ⁷³ Vrátil-li se potom ke slovníkovému výkladu *Bandenbekämpfung*, pak přirozenou otázkou zůstává: Kdo byly ony jmenované gangy/bandy, proti nimž Němci bojovali a jak vypadaly jejich protipartyzánské operace? Přičemž při zodpovězení tohoto tázání bychom neměli zapomenout, že v totalitních režimech si lze snadno představit, že „každému slovu může být dán nový význam a je jenom na nás, jaký ten význam bude,“ jak jednou řekl Stalin Wandě Wasilewské. ⁷⁴ Původní význam slova pak může vyložit nebo pozměnit historická interpretace. Jak zmiňuje na úvod své studie Ruth Bettina Birn, ⁷⁵ v poválečné reflexi německého boje proti partyzánům převažoval výklad (v USA a SRN), jež ospravedlňoval německé postupy, protože partyzánský boj, dle této interpretace, vždy byl a je protiprávní. ⁷⁶

Termín *Bandenbekämpfung* se později stal zastřešujícím pro veškeré aktivity spjaté se zajištěním bezpečnosti v týlových oblastech bojových linií, ale rovněž v oblastech nacházejících se pod civilní správou. Slovo partyzán nacisté z terminologie úmyslně od napadení SSSR vytlačovali, protože pod Rudou armádou organizovaná partyzánská válka v týlu fronty vzbuzovala obavy. Také proto říšský vůdce SS a šéf německé policie Heinrich Himmler vydal v červenci 1942 zákaz používat slovo „partyzán“, ⁷⁷ a nejen tato vyhláška byla znakem nadcházející centralizace

72 Jürgen KILIAN, „Der Russe braucht einen Herrn über sich“, *Die Wehrmacht im Leningrader Gebiet*, Osteuropa 61, 2011, č. 8, s. 66.

73 L. KLINKHAMMER, *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944*, s. 829.

74 Jan T. GROSS, *Revolution from abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Oxford 2002, s. 359.

75 R.-B. BIRN, „Zaunkönig“ an „Uhrmacher“, s. 99.

76 Takový výklad nalezneme např.: T. SNYDER, *Krvavé země – Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, s. 231. Nebo také celá publikace: Franz W. SEIDLER, *Die Wehrmacht im Partisanenkrieg. Militärische und Völkerrechtliche Darlegungen zur Kriegführung im Osten*, zejména s. 167–173 a s. 186–188.

77 Archiv bezpečnostních složek Praha (dále jen: ABS Praha), Fond 144, sign. 144–3–39, Himmlerův rozkaz ze dne 31. 7. 1942.

boje proti partyzánům. Hitlerovo nařízení č. 46 věnované reorganizaci a řešení boje s bandami⁷⁸ rovněž ukazuje velmi zřejmě, nakolik závažný problém již v této době boj s partyzány pro Němce představoval ještě navíc s ohledem na fakt, že vojenské vítězství na východě bylo v nedohlednu. V říjnu 1942 dosadil Himmler na nově vytvořenou pozici *Bevollmächtigten des Reichsführers-SS für Bandenbekämpfung* („Zmocněnec Reichsführera SS pro potírání band“⁷⁹) vyššího velitele SS a policie pro Rusko – Střed Ericha von dem Bacha-Zelewského.⁸⁰ Centralizace organizace boje s partyzány se tedy odehrávala ve stejném období jako unifikace názvosloví. Se slovem „bandy“ a „bandité“ se proto setkáváme až do konce války, zrovna tak jako s označením *Bandengebiet*, tj. rezistenčním hnutím destabilizovaný prostor nebo prostor v bezprostředním týlu východní fronty.⁸¹

Termíny „bandy/ bandité“ a potírání band resp.: *Banden Bekämpfung*, se potom přirozeně objevují v dokumentaci ke Slovenskému národnímu povstání i k Protektorátu Čechy a Morava: „Potírání band lze provádět ještě účelněji, a ještě intenzivněji bez takzvaných „ostrých opatření“, která mohou způsobit zlé škody. (Viz kniha *Der Kleinkrieg* od Erharta, nakladatelství Vogenreiter Postupim.) Praktické návrhy mohou být předloženy.“⁸² Zpráva Obersturmbannführera Gustava Jonaka⁸³ ze začátku listopadu 1944 upozorňuje na neefektivní taktiky potírání par-

78 „*Richtlinien für die verstärkte Bekämpfung des Bandenunwesens im Osten*“, Weisung Nr. 46 für die Kriegführung, Führerhauptquartier, den 18.8.42, in: Walter HUBATSCH (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, Frankfurt am Main 1962, s. 223–232.

79 Tímto zplnomocněním byly Zelewskému podřízeny: 13. a 14. policejní regiment, 1. SS Inf. Brig. (mot) a Freikorps „Dänemark“, další Schutzmannschaftbataliony byly podřízeny Höh. SS u Pol. Führer Ukraine.

80 Vyšší velitele SS a policie představovali přímé Himmlerovi zástupce v říši a obsazených zemích. V okupovaném SSSR geograficky kopírovali svým označením „Sever“, „Střed“ a „Jih“ v podstatě tři směry třech skupin armád. Jejich úloha tkvěla v „zajištění bezpečnosti“ převážně v oblastech civilní správy dvou říšských komisariátů, přesto však často vyšší velitelé SS a policie intervenovali také do prostor pod vojenskou správou, a to zejména pokud se jednalo se o zásahy proti partyzánům. Více: Ruth-Bettina BIRN, *Die höheren SS- und Polizeiführer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Düsseldorf 1986, s. 220–228.

81 M. CÜPPERS, *Wegbereiter Der Shoah*, s. 248.

82 *Český odboj na sklonku války ve světle nacistických dokumentů II*, Oldřich SLÁDEK – Oldřich NOVÁK – Jaroslav ŽIŽKA (eds.), Praha 1970, dok. č. 23, Den. hl. č.4.11.94/44 tj. Oberlandrat Mährisch Ostrau FS Nr. 64, 6.11.1944, s. 65.

83 Gustav Jonak byl jedním z čelných představitelů Sudetendeutsche Partei (SdP) in Československu. Ještě před válkou odešel do říše a zde se stal příslušníkem SD. Později v RSHA zastupoval Erwina Weinmanna ve vedení odboru IV D a vedl zároveň oddělení IV D1, které řídilo činnost Gestapa v Protektorátu Čechy a Morava v Německu. V roce 1943 byl převelen přímo do Protek-

tyzánského boje v Protektorátu Čechy a Morava. Kniha, na niž Jonak odkazuje *Der Kleinkrieg. Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten* od Arthura Ehrhardta byla poprvé vytištěna již v roce 1935 a byla signifikantním průvodcem dějin a strategie partyzánských válek.⁸⁴ Ehrhardt upozorňoval, že „partyzánskou válku“ vedenou v týlu nebo ve slabinách frontu, začlenil do válečné strategie už Kutuzov v době napoleonských válek.⁸⁵ Avšak na rozdíl od španělské guerilly Rusové podněcovali boj v týlu od počátku invaze nepřítele.⁸⁶ Stejně situaci vykládala předválečná příručka popisující celkový stav vojenských sil v Sovětském svazu zvaná *Rußlands Rüstung*.⁸⁷ Němci tak dobře věděli ještě před rozpoutáním druhé světové války, že Sověti mají bohaté zkušenosti s vedením partyzánského boje, jež nabyly v nedávné době občanských válek, který dle Ehrhardta charakterizuje: „fanatická vůle k boji, bezohledné jednání duchovní i taktická pohyblivost, zatvrzelá odolnost v pronásledování svých cílů činily z partyzánů ty nejvíce nebezpečné protivníky bílých divizí.“⁸⁸ Kniha *Kleinkrieg* zdůrazňuje skutečnost, že každý, kdo se rozhodne napadnout Sovětský svaz, se bude muset v přímém boji vypořádat s regulérní armádou a v neregulérním boji také s tzv. malou neboli partyzánskou válkou, kterou Sověti povedou v týlu fronty. Příručka dále uvádí, že jedinou účinnou strategií k potírání guerillové války je zřízení tzv. *jagdkommand*, která v náplni své činnosti budou mít stejný charakter jako lesní partyzánské oddíly, a tyto jednotky pak budou spolupracovat (stejně jako partyzáni) s místními.⁸⁹ Vedení *Bandenbekämpfung*

torátu na pozici Oberlandráta v Ostravě. Srov. Michael WILDT, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002, s. 353–358.

84 Arthur EHRHARDT, *Der Kleinkrieg. Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten*, Potsdam 1943. Poprvé tato Ehrhardtova kniha vyšla už v roce 1935.

85 Ibidem, s. 95.

86 Španělé přecházeli ke guerillové válce až po porážce regulérní armády, ale Rusové tuto strategii využívali už během ztečí regulérních armád. Srov. Jan TESAŘ, *Česká cikánská rapsodie*, sv. III, Praha 2016, s. 71.

87 Frey RYDEBERG, *Rußlands Rüstung*, Potsdam 1935.

88 A. EHRHARDT, *Der Kleinkrieg*, s. 93.

89 Ačkoliv s jistotou víme, že otázka zřízení *jagdkommand* byla aktuální na konci léta 1942, což dosvědčuje Himmlerova směrnice ke zřízení *jagdkommand* (in: ABS Praha, f. 144, sg. 144–4–67, Befehl zur Aufstellung von Jagdkommandos zur Bandenbekämpfung, 25. 8. 1942, ABS Praha, f. 144, sg. 144–4–67, Auszug aus einem Befehl des Höh.SS- und Pol.-Führers Russland – Mitte, srov. s Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (dále jen DÖW) Wien, f. Akten von NS-Behörden, sg. 00746 – Richtlinien für Jagdkommandos, 31. 8. 1942) není problematika doposud hlouběji zpracována – jak podotýká: L. KLINKHAMMER, *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944*, s. 818. Navíc také z dokumentace víme, že *jagdkommand* operovala ještě před vydáním těchto Himmlerových výnosů. Srov. např.: Erfahrungsbericht des Führers eines Partisanenjagdkommandos, Oberfeldw. Schrade 12./I.R.354., vom 13. 10. 1941, in: E. HES-

v sobě samozřejmě zahrnovalo také strategie a konání, jež měla vést k likvidaci partyzánské rezistence. A jak zdůraznil Ben Shepherd, zločiny spáchané na civilistech byly vždy součástí boje proti guerille. K takzvanému „zvláštnímu zacházení“ (tj. k „teroru“) s bojovníky guerilly a jejich pomahači se uchýlili už Francouzi ve Španělsku na začátku 19. století, později Britové v búrských válkách nebo při potlačení vzpoury v africké kolonii Zululand. Také Italové se zachovali stejně po dobytí Libye na začátku 20. století, kdy potřebovali zlikvidovat poslední zbytky rezistence.⁹⁰ Shepherd zdůrazňuje, že represe v podobě hromadných exekucí civilistů, vypalování domů, farem, zabíjení zvířat, partyzánské války vždy provázely. Nacistickou protipartyzánskou válku vedenou v týlu východní fronty tento historik vysvětluje jako kontinuální vystupňování německého teroru, jehož charakter má kořeny už v genocidních represích generála Lothara von Trotha použitých k likvidaci povstání v Herezu v letech 1904–1905.⁹¹ Tento výklad potom chápe vedení vyhlazovací jako vyvrcholení pruského militarismu obohaceného o válečné zkušenosti od roku 1813 a nacistickou ideologii. Přestože taková argumentace, jejíž obsah s Shepherdem sdílí například také Jeff Rutheford nebo Gerry van Tonder,⁹² zní vcelku přijatelně, vynechává z kontinuity německých dějin zásadní mezník, a to první světovou válku. Navíc von Trotha byl sice „brutální“, nicméně rozhodně nebyl odrazem tehdejšího Německa a také úvaha o návaznosti válečných dějin potom svádí k otázce – jak by muselo vypadat britské válčení po búrských válkách?

V nacistickém termínu *Bandenbekämpfung* se přesto více spojují jevy, které nemají ani tak spojitost s běžným strategickým vojenským postupem potírání partyzánské války popsané Arthurem Ehrhardtem, jako spíše s vedením rasově ideologické války. Ještě v létě a na podzim roku 1941, kdy v podstatě nelze vůbec hovořit o jakékoliv organizované partyzánské válce vedené v týlu fronty, Němci začali dávat jasně najevo, jak dopadnou ti, kteří projeví sebemenší známky odporu (a nejen oni). Nemuselo se jednat přímo o napadení, nebo snad zabití německého vojáka, stačilo poškodit telegrafní spojení nebo strhnout propagandistický leták. Němci takové aktivity přisuzovali činností „band“, které musí být okamžitě z dané lokality či obce vymýceny. Už v této době pak odplata připadla na náhodně vybrané

SE, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*, s. 269–271.

90 B. SHEPHERD, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*, s. 37–38.

91 Ibidem, s. 42.

92 B. SHEPHERD, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*, s. 57; J. RUTHEFORD, *The 121st Infantry Division in North-West Russia, 1941–1942*, s. 67–68; GERRY VAN TONDER, *Einsatzgruppen. Nazi Death Squads, 1939–1945*, Barnsley 2018, s. 13–15.

civilisty/bandity. „Také docházelo k partyzánským přepadům. V takových případech šéf neznal nic lepšího, než z nic netušícího obyvatelstva v místě, kde se tyto události odehrály, nechat pověsit deset nebo dvacet lidí“⁹³ Mrtvá těla místních pak v obci musela viset po několik dní (pod přísným zákazem odříznutí a pohřbení) jako příklad pro každého, kdo by se chtěl dopustit podobného zločinu. V případě, že by se v tomtéž místě opakovalo takovéto „zrádčovské sabotážní jednání“, Němci zdvojnásobili počet popravených civilistů.⁹⁴ „Noví zákonodárci“ obvykle pověsili obětem na krk ceduli s textem, aby odstrašující případ v podobě mrtvého visícího těla – mimo samotné buzení hrůzy – artikuloval ještě nějaké sdělení. Tyto vzkazky byly zcela nepřekvapivě určeny místním, a jejich obsah měl „vysvětlit“ proč dotyční museli zemřít. Popravení si pak svůj trest dle nacistické rétoriky často zasloužili za to, že sabotovali „osvobozování Sovětského svazu“.⁹⁵ K takovým represím docházelo už během léta a od druhé poloviny roku 1941 byla vydána další opatření, která do jisté míry pouze legitimizovala zločiny již prováděné a zpravidla spíše prohlubovala míru brutálních represí proti civilistům.⁹⁶ Jedno z nich, vydáno polním maršálem Wilhelmem Keitelem 16. září 1941 doslova říkalo, že: „[...] za jeden život vojáka (německého – VK), musí v těchto případech obecně platit vyměření trestu smrti 50–100 komunistům. Způsob vykonání trestu musí ještě zvýšit jeho odstrašující účinky.“⁹⁷ A jelikož Keitel zdůrazňoval, že v rámci těchto tvrdých protiopatření „je ke zvážení“, že lidský život v okupovaných oblastech „mnohokrát za nic nestojí“, může být proto odstrašujícího účinku dosaženo pouze prostřednictvím neobvyklé tvrdosti.⁹⁸ O necelé dva týdny později vydal Fanz Böhme, velící generál na

93 Hans BUCHHEIM, *Die SS – das Herrschaftsinstrument. Befehl und Gehorsam*, in: Martin Broszat – Hans Buchheim – Hans-Adolf Jacobson – Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, sv. 1, München 1967, s. 256.

94 B. QUINKERT, *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944*, s. 171.

95 Eadem, s. 170.

96 Appelle des Oberbefehlshabers der 3. Panzerarmee, Generaloberst Reinhardt, an die russische Zivilbevölkerung, 12. September 1941. (Pz.-AOK, Ic, Beil. zum KTB, Pz.-Gr. 3, Ia, Nr. 1450/41 geh. Tätigkeitsbericht Nr. 3, 12. Aug 41 bis 31. Januar 1942. NOKW 3499), dokument in: E. HESSE, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfangelegenheiten und Befehle*, s. 80–81.

97 *Anatomie des SS-Staates*, sv. 2, dok. č. 30, *Kommunistische Aufstandsbewegung in den besetzten Gebieten*, Der Chef des Oberkommando der Wehrmacht, Weisung Nr. 002060/41 g. Kdos., s. 215–216.

98 Ibidem, dok. č. 30, s. 216.

Balkáně totožné kárné opatření, které bylo v oblasti jihovýchodní Evropy také velmi rychle uplatňováno.⁹⁹

Co se celkových počtu zavražděných civilistů týče, historička Babette Quinkert zdůrazňuje, že pouze v oblasti za frontou skupiny armád Střed jich bylo denně zavražděno na 300 až 400. Do začátku prosince roku 1941 padlo za obět v důsledku nacistických „protipartyzánských“ opatření na 52 970 civilistů (číslo nezahrnuje povražděné židy).¹⁰⁰ Historik Dieter Pohl zase uvádí, že počet obyvatel, kteří zaplatili životem v rámci vedení německého protipartyzánských bojů nelze přesně dopočítat. V oblasti Skupiny armád Střed bylo od března 1942 do června 1944 napočítáno od 85 000–100 000 mrtvých. Dohromady pak s počty do té doby zavražděných civilistů čítají oběti na 130 000–160 000 lidí. Do tohoto součtu pak ale nejsou započítáni ti, kteří nebyli zabiti okamžitě, nýbrž byli nejprve zajati a později zastřeleni.¹⁰¹

Okamžité tvrdé represe se ale netýkaly jen civilistů, kteří se iniciativně rozhodli provádět cokoli proti německému postupu, nýbrž se týkaly i těch, kteří se v protiněmecké aktivitě ocitli buď úplnou náhodou, nebo bez možnosti volby. Osvětleme je skrze vyhlášku ze září roku 1941: „Kdo poskytne vojákovi Rudé armády nebo partyzánovi úkryt, vydá mu potraviny nebo ho jinak – např. skrze zprostředkování předání zpráv – podpoří, bude potrestán smrtí a oběšen. Toto platí i pro osoby ženského pohlaví.“¹⁰² Tento pokyn musel místnímu obyvatelstvu velice komplikovat život. Nejde jen o to, co obvykle zmiňuje historiografie o vedení partyzánské války v SSSR, a tedy že civilisté chtíc nechtíc museli partyzánům dobrovolně či pod nátlakem poskytnout pomoc. Spíše se jedná o často přehlíženou realitu prvních měsíců války, kterou představuje Němci do té doby velmi osvědčená

99 Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (dále jen: DÖW) Wien, f. Akten von NS-Behörden, Sg. 3609, Böhme an alle Einheiten der 342. ID, 25. 9. 1941, srov. s W. MANOSCHEK, *Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941*, s. 154; Idem, „Serbien ist judenfrei“: militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, München 1993, s. 84–102; Klaus SCHMIEDER, *Auf Umwegen zum Vernichtungskrieg? Der Partisanenkrieg in Jugoslawien, 1941–1944*, in: R.-D. Müller, H.-E. Volkmann, *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, s. 901–922

100 B. QUINKERT, *Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944*, s. 171.

101 Dieter POHL, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, München 2008, s. 296.

102 Appelle des Oberbefehlshabers der 3. Panzerarmee, Generaloberst Reinhardt, an die russische Zivilbevölkerung, 12. September 1941. (Pz.-AOK, Ic, Beil. zum KTB, Pz.-Gr. 3, Ia, Nr. 1450/41 geh. Tätigkeitsbericht Nr. 3, 12. Aug 41 bis 31. Januar 1942. NOKW 3499), dokument in: E. HESSE, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher kampfanweisungen und Befehle*, s. 80–81.

strategie *Blitzkrieg*. Způsob vojenského tažení, který pomohl Hitlerovým vojskům k rychlým vítězstvím proti Polsku a Francii se rozhodně neosvědčil tak dobře v Sovětském svazu. Příným důsledkem rozsáhlých obklíčovacích operací bylo velké množství po lese se pohybujících vojáků Rudé armády, kteří se snažili uniknout německému zajetí. Ačkoliv historiografie druhé světové války často zcela abstrahuje civilní obyvatelstvo od vojáků Rudé armády,¹⁰³ mějme na paměti, že také vojáci Rudé armády byli lidé. Nemůže být přece velkým překvapením, že mladí muži, kterým se podařilo vyváznout z obklíčovacích operací (anebo třeba i z německého zajetí) se pak za daných okolností rozhodli nalézt oporu u civilního obyvatelstva. Roztroušení vojáci Rudé armády se často pohybovali po lesích nejen beze zbraně, ale neměli také ani žádnou potravu, a proto si museli jít do zázemí obstarávat nejrozličnějšími způsoby. V obsahu jedné německé zprávy 3. tankové skupiny ze září roku 1941 stojí, že se tito muži pohybují většinou ve skupinách od 5 do 20, spí v odlehklých stodolách nebo opuštěných statcích. Večer a ráno si chodívají do vesnic hraničících s lesem vyzvedávat jídlo. „Strach před zastřelením nebo hladem v německých zajateckých táborech podněcuje masy, se nehlásit, tak jak je jim prostřednictvím propagandistických letáků doporučeno.“¹⁰⁴ Nacistická propaganda na vojáky Rudé armády už na začátku září 1941 nezabírala, neboť znali svůj osud v případě zajetí: smrt. Jednou variantou byla pomalá a nekonečně zničující smrt hladu a druhou variantou byla kulka do týlu. Nikoliv však kulka do týlu vojáka, ale „bandity“.

Vojáky Rudé armády označovaly automaticky za bandity nejen výše zmiňované zločinné rozkazy, ale také další během léta a podzimu 1941 vydané směrnice týkající se nakládání se zajatci a vojáky, jimž se podařilo uniknout z obklíčení.¹⁰⁵ Dokladně svízelnou situaci vojáků Rudé armády, jejichž úsilí nalézt útočiště se zkrížilo s realitou nově nastolené okupační správy popisuje ve svých vzpomínkách židovský partyzán Harald Werner,¹⁰⁶ kdy zdůrazňuje, že v pozdějších měsících roku

103 Zatímco civilní obyvatelstvo je chápáno jakožto objektivní oběť jedné či druhé totalitní moci, Rudá armáda je často vnímána jako jedna unikátní vojensko-mocenská zbraň Stalina.

104 *Aus einem Bericht der Panzergruppe 3 (Ic/A. O.) über versprengte Rotarmisten und Partisanen vom 9. 9. 1941*, in: Willi DREßEN – Ernst KLEE (eds.), „Gott mit uns“. *Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939–1945*, Frankfurt am Main 1989, s. 54.

105 *Anatomie des SS-Staates*, dok. č. 24, Einsatzbefehl Nr. 8., z. 17. 7. 1941, *Richtlinien für die Stalags und Dulags abzustellenden Kommandos des Chefs der Sicherheitspolizei und SD* (a všechny jeho dodatky), s. 200–205. Ibidem, dok. č. 28, *Anordnung für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener*, s. 208–210.

106 Harold WERNER, *Partisanen im Zweiten Weltkrieg. Erinnerungen eines polnischen Juden*, Hamburg 1999, s. 97.

1941, kdy začal padat sníh a s ním přišly tuhé mrazy, neměli obvykle vesničané chuť vojákům jakkoli pomoci, namísto toho na ně pouštěli psy a udávali je Němcům. Jakožto pomocný čeledín u ukrajinského sedláka Werner se zoufalými lesními psanci soucítíl, neboť, jak sám zdůrazňoval, si byl velmi dobře vědom, že se jakožto žid zanedlouho může ocitnout ve stejné situaci. Udávání skrývajících se vojáků Rudé armády platilo za běžnou praxi, pokud je neudal přímo člověk, jehož žádali o stravu či nocleh, udal je starosta dosazený Němci. Ať už ze zápalu pro „věc“, nebo ze strachu o sebe i rodinu, jednalo se o jev opakující se v ukrajinské i běloruské společnosti.¹⁰⁷ Natolik běžný, že jej Bernhard Chiari zařadil do své studie o „modelové“ běloruské vesnici Šmakoviči jakožto jednu z událostí, kdy zde v polovině srpna 1941 došlo k vypátrání čtyřech vojáků Rudé armády, skrývajících u svých příbuzných. Odtud následně Němci své zajatce odvedli a nedaleko obce na kraji lesa je popravili, na což samozřejmě místní zanedlouho přišli. Tato událost vedla ve vesnici k nesnášenlivosti vůči starostovi, o němž se obyvatelé Šmakoviči domnívali, že vojáky udal, a byl to právě starosta, kterého partyzáni později popravili jakožto kolaboranta.¹⁰⁸

Vojáků Rudé armády bylo během roku 1941 zajato na 3,3 milionů, přičemž do února roku 1942 bylo 2 miliony zajatců mrtvých. Tato mortalita vyzní ještě hůř, když zdůrazníme, že celkový počet britských a amerických vojáků, kteří nepřežili zajetí, byl 8 348 (cca 3,5 % z celkového počtu zajatců). K tomu Christian Streit podotýká: „8 348: Na podzim 1941 umíralo tolik sovětských zajatců během jednoho jediného dne.“¹⁰⁹ Také Gerlach zdůraznil, že v Bělorusku představují vojáci Rudé armády největší oběť nacistických zločinů.¹¹⁰

Další skupinou lidí, u nichž běžně docházelo k zabíjení pod hlavičkou „likvidace banditů a štváčů“, a to už od prvních měsíců po útoku na SSSR nebyl nikdo jiný než židé. „Když jsem uvedl případ poprav v Eupatorii, tak je to pouze jeden z mnoha [...] Působení takových masakrů se neomezuje pouze na oběti samotné, dotýkají se najednou celého obyvatelstva obsazených oblastí, protože přirozeně ni-

107 Tento výrok není míněn jakožto odsouzení těch, kteří odmítli pomoci a není ani adresován běloruským a ukrajinským civilistům. Podobný princip, resp. svízelnou situaci např. Poláků ohledně možnosti záchrany Židů popisuje ve své poslední knize Bogdan Musiał. (Bogdan MUSIAL, „Kto dopomoże Żydowi...“, Poznań 2019.)

108 Bernhard CHIARI, *Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weißrußland 1939 bis 1945*, in: R.-D. Müller, – E.-H. Volkmann (ed.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, München 1999, s. 889.

109 Ch. STREIT, *Die sowjetische Kriegsgefangenen in der Hand der Wehrmacht*, s. 75.

110 Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 858.

kdo nepovažuje za přípustné, že zabíjíme ženy a děti.¹¹¹ Zejména ve zprávách operujících komand do týlu nasazených Einsatzgruppen zabíjení židů jakožto partyzánů bují do neuvěřitelných čísel už od raného podzimu 1941. Dne 18. prosince 1941 si Heinrich Himmler po poradě s Adolfem Hitlerem do svého zápisníku poznamenal: „*Judenfrage /als Partisanen auszurotten*“. Historik Timm Richter touto informací dokládá, že nacistické vedení partyzánské války na východní frontě bylo bezpodmínečně rovněž integrální součástí celkového charakteru vedení vyhlazovací války.¹¹² Klaus Michael Mallmann se rovněž ztotožňuje s existencí „projektivní“ souvislosti mezi likvidací židů a bojem proti partyzánům, která se dle jeho názoru v průběhu války zintenzivňovala až do takové míry, kdy se obě tyto nacistické zločinné aktivity zcela překrývaly.¹¹³ V částečném protikladu tohoto postupného smýslání rozdílů mezi židy a partyzány stojí Hannes Heer, který představuje „partyzánskou válku bez partyzánů“ a podíl vojáků wehrmachtu na ni.¹¹⁴ Oproti Mallmannovi nadto Heer tvrdí, že se tak dělo od prvních dnů po napadení Sovětského svazu. Dodejme ještě, že v menší či větší míře platí tato teze pro všechny východní okupované oblasti. Nacistickou represivní politiku nelze nazvat monolitem, ale co se způsobu provádění „řešení židovské otázky“ ve východních okupovaných oblastech týče, likvidace židů za linií paktu Ribbentrop-Molotov měla během roku 1941 dost jednotvárný charakter. Tempo vyvražďování ovlivňovalo samozřejmě více faktorů jako např. forma okupační správy nebo třeba fanatismus některých nasazených skupin a v neposlední řadě míra ochoty místních spolupracovat.¹¹⁵ Antisemitismus byl zde více či méně přítomným jevem a antipatie chované vůči židům, mimo jiné, čas-

111 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dále jen: PAAA) Berlin, R 60739, unpag., Gesandter v. Hentig an Legationsrat von Rantzau vom 8. 4. 1942. Citováno dle: Andrej ANGRICK, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburg 2003, s. 493.

112 T. C. RICHTER, „*Herrenmensch*“ und „*Bandit*“, s. 40.

113 K.-M. MALLMANN, „*VYKLIZENO, VYPÁLENO*“. *Bezpečnostní policie a boj proti „záškodnickým bandám“ v okupovaném Sovětském svazu*, s. 557.

114 H. HEER, *Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf*, s. 105.

115 Díky aktivnímu zapojení se do kolaborace na holokaustu tak například vyhlazování židů v pobaltských státech došlo během roku 1941. Christoph DIECKMANN, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, 2. sv., Göttingen 2011; Rahel MARGOLIS, *A Partisan from Vilna*, Brighton 2010; Katrin REICHEL, *Der Anteil von Letten an der Enteignung der Juden ihres Landes zwischen 1941 und 1943*, in: Babette Quinkert – Christoph Dieckmann – Tatjana Tönsmeier (ed.), *Kooperation und Verbrechen. Formen der »Kollaboration« im östlichen Europa 1939–1945*, Göttingen 2003, s. 228–230.

to pramenily z představ o spřízněnosti židů s komunismem.¹¹⁶ Einsatzkommando 3, které operovalo v týlu skupiny armád Sever hlásilo již k 1. prosinci 1941 likvidaci 137 346 židů ve svém prostoru.¹¹⁷ Vyšší velitel SS a policie na Ukrajině Hans Adolf Prützmann podává na konci roku 1942 hlášení z Říšského komisariátu Ukrajina (RKU) o likvidaci 387 370 „partyzánů“ od srpna do listopadu 1942. Přihlédneme-li ke skutečnosti, že RKU se nacházel pod civilní správou a geografické podmínky této oblasti by jen těžko mohly nabídnout úkryt téměř čtyř stům tisícům partyzánů, nepřekvapí, že i zde se jednalo z celých 93,7 % o zabité židy.¹¹⁸ K těmto masovým vyhlazovacím postupům Christian Streit dodává, že mužům, jímž se vyvražďování stalo pracovní náplní, ulevovalo, pokud mohli zabíjení nevinných lidí označovat za „likvidaci partyzánů“.¹¹⁹

Nacistická ideologie ovlivnila protipartyzánský boj na východní frontě ve dvou směrech, podotýká Ben Shepherd. Uvolňovala ještě větší entusiasmus v provádění násilností a zároveň se „v rámci ní využívalo uplatňování“ likvidace hlavních ideologických nepřátel: židů, bolševiků a „východních ras“.¹²⁰ Podobně nahlížel boj proti partyzánům už v první polovině 80. let historik Lothar Gruchmann, který napsal, že potírání partyzánů v okupovaných sovětských oblastech Himmler využíval k snadnější realizaci následných nacistických plánů.¹²¹ Kenneth Slepian ve své studii rovněž podotkl, že motivace sovětských civilistů přejít do řad partyzánů vý-

116 K reakci židů na příchod Rudé armády do východního Polska např.: J. T. GROSS, *Revolution from Abroad*, s. 32–35. (Rozšířené vydání knihy původní verze z roku 1988.) Dále se polské antipatie vůči židům zhostil vysvětlit: Bogdan MUSIAL, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*, Berlin 2000, s. 29–30, s. 44–45, s. 57–62.

117 Více k „výsledkům“ EG A: Helmut KRAUSNICK – Heinz-Heinrich WILHELM, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*, Stuttgart 1981, s. 605–618. (O EG A pojednává celý II. oddíl knihy). Nejednalo se ale pouze o útvary SD, také některé prapory pořádkové policie se doslova vrhaly do zabíjení židů, jako například policejní prapor 309. Srov. W. CURILLA, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland*, s. 518–526. Přehled policejních praporů, které se podílely na holocaustu: F. WILHELM, *Die Polizei im NS-Staat*, s. 163–165.

118 Institut für Zeitgeschichte (dále jen IfZ), München, f. MA 326, Meldungen an den Führer über Bandenbekämpfung, Meldung Nr. 51, Russland Süd Bialystok, Bandenbekämpfungserfolge vom 1. 9. bis 1. 12. 1942. Srov. *Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. III, Einleitung, s. 9.

119 Christian STREIT, *Antibolschewismus und „Endlösung“*, s. 252.

120 B. SHEPHERD, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*, s. 45.

121 Lothar GRUCHMANN, *NS-Besatzungspolitik und Résistance in Europa*, in: Martin BROSZAT – Norbert FREI (ed.), *Das Dritte Reich. Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen*, Freiburg – Würzburg 1983, s. 212.

razně narůstala jako reakce na bestiální jednání Němců doprovázené leitmotivem „židobolševismu“, který se projevoval od počátku války, bez ohledu na existenci partyzánské rezistence.¹²² Lze také říci, že právě tyto předsudky nacistické ideologie o „nepříteli“ zabráňovaly Němcům rozpoznat, co bylo vlastní příčinou nárůstu partyzánského hnutí: totiž jejich vlastní a brutálním způsobem proti „židobolševismu“ vedený boj, který podněcoval touhu přežít a pomstít se.¹²³

V dalším případě nacistického potírání „banditů“ se jednalo o odvetná represivní opatření za provedenou partyzánskou diverzi nebo přepadení německých vojáků. Ukázkovým příkladem takového *Bandenbekämpfung* by pak mohl být útok partyzánů na vlakové nádraží Slawnoje na trase Orša – Borisov. Partyzáni zde obklíčili nádraží a podpálili jej včetně okolních technických budov. Než Němci stačili zasáhnout, partyzáni zmizeli a cíle destrukce byly docela zničeny. O dva dny později došlo k odplatě. Byl vydán rozkaz k likvidaci celkem sta banditů včetně jejich rodinných příslušníků z bezprostředního okolí Slawnoje.¹²⁴ Likvidace banditů a jejich pomahačů samozřejmě běžně zahrnovala také další rodinné příslušníky (děti nevyjímaje). Jedná se o jeden ze základních rysů nacistických perzekucí známý snad ze všech okupovaných teritorií – likvidace rodiny odbojáře. Vzhledem k důsledné počáteční evidenci obyvatelstva¹²⁵ nebyl pro Němce problém skrze spolupráci s místní správou a místní policií¹²⁶ zjistit zmizení osoby. Do lesů pak samozřejmě nejčastěji odcházeli muži, ale zdůrazněme, že podíl žen v sovětské partyzánské rezistenci nebyl zanedbatelný (10–12 %).¹²⁷

Jeden takový příklad represe ve formě odplaty zpracoval ve své studii historik Truman Anderson.¹²⁸ Jedná se o vendetu za partyzánský útok, při němž se útočníkům podařilo zabít německého plukovníka. K tomuto incidentu došlo v listopadu roku 1941 v ukrajinském městečku Baranivka. Zde partyzáni přepadli dům, kde

122 Kenneth SLEPYAN, *Why they fought? Motivation, Legitimacy and Soviet Partisan Movement*, The National Council for Eurasian and East European Research, Washington 2003, s. 1–2 a s. 17–18.

123 Faye SCHULMAN, *Die Schreie Meines Volkes in Mir: Wie ich als Jüdische Partisanin Den Holocaust überlebte*, München 1998, s. 95–105. Také: H. WERNER, *Fighting Back. A Memoir on Jewish Resistance in World War II*, s. 122–128.

124 DÖW Wien, f. Akten von NS-Behörden, Sg. 00746 – *Geheime Kommandobefehle und Bandenbekämpfung – Heeresgruppe Mitte*.

125 B. CHIARI, *Die Büchse der Pandora. Ein Dorf in Weißrußland 1939 bis 1944*, s. 889.

126 Martin DEAN, *Collaboration in Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, New York 2000.

127 B. QUINKERT, *Propaganda und Terror in Weißrußland 1941–1944*, Paderborn 2009, s. 231.

128 T. ANDERSON, *Incident at Baranivka*, s. 585–590.

se ubytovalo několik vojáků ze štábu 677. ženijního praporu. Jejich příjezd byl pozorován vesničany, kteří informaci o nočním pobytu vojáků obratem nahlásili do partyzánského tábořiště, jež se nacházelo 4 kilometry od Baranivky. Partyzáni se rozhodli využít příležitosti, a ještě téže noci zaútočili na dům, kde Němci našli nocleh. Došlo k přestřelce, při níž se sice podařilo zabít vysokého důstojníka, ovšem jiným se z místa podařilo uprchnout a posléze útok ohlásit. V důsledku tohoto partyzánského přepadu, který byl v dané lokalitě několikrátým v řadě (ale doposud ještě partyzány nikdy nebyl zabit německý plukovník) se Němci rozhodli provést důslednou odvetnou operaci, v níž 62. pěší divize popravila 168 židů a dalších 45 partyzánů. Anderson ve své studii také zdůrazňuje, že při výběru obětí z řad obyvatelstva byli židé a Rusové upřednostňováni před Ukrajinci.¹²⁹

Velmi diskutabilní represí jsou potom popravy židů v Babím Jaru, které se, dle nacistické dokumentace, uskutečnily rovněž v důsledku sovětského vedení války v německém týlu.¹³⁰ K takovému vybití „nebezpečných živlů“ se Němci uchýlili záhy po utišení situace v dobytém Kyjevě na konci září 1941. Zde totiž po obsazení města došlo k řadě explozí, které se staly bezprostřední hrozbou, jež se denně dotýkala vojáků psychicky i fyzicky. Celkový počet Sověty nastražených a Němci později vypátranych min po městě čítal dle zprávy operační skupiny (Einsatzgruppe) C na 670. Hlášení téže skupiny upozorňovalo na tu skutečnost, že podmínování se týkalo veřejných budov. Sověti tedy evidentně cílili na prostory, kde byl předpoklad osídlení přicházející okupační správou. Z tohoto důvodu muselo být vyklizeno mnoho budov, jež už obývali Němci, jako například zámek, který po úřednících NKVD převzal za svou služební budovu štáb Sonderkommanda 4a, přičemž během preventivně provedeného výbuchu byla budova poškozena natolik, že se stala neobyvatelnou.¹³¹ Zde zdůrazněme, že dosavadní výzkum holokaustu židů však jasně prokázal, že k hromadným masakrům docházelo v týlu východní fronty od prvních dnů po vpádu Němců do Sovětského svazu a odehrávaly se jak v přímé reakci

129 Ibidem, s. 601–602.

130 *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. I, Ereignismeldung UdSSR Nr. 97 von 28. 9. 1941. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, IV A 1 – B. Nr. 1 B /41 g. Rs. (Einsatzgruppe C: Standort Kiew), s. 598; D. POHL, *Die Herrschaft der Wehrmacht*, s. 259–261. Srov. Christian HARTMANN, *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und Militärisches Hinterland 1941/42*, München 2010, s. 297–303.

131 *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. I, Ereignismeldung UdSSR Nr. 106 von 7. 10. 1941, Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, IV A 1 – B. Nr. 1 B /41 g. Rs., s. 637.

na projevy rezistence, tak při absenci záminky v podobě odporu.¹³² Někteří historici¹³³ však dosud hledají příčiny nacistické brutalizace války na východní frontě v šokujících obrazech, které za sebou zanechala předchozí sovětská správa. Taková interpretace války relativizuje nacistické zločiny těmi sovětskými a přinejmenším implicitně zastává pozici historika Ernsta Nolteho, jehož podmiňování zločinů nacismu zločiny bolševismu rozpoutalo známý *Historikerstreit*.¹³⁴

Další rozsáhlé německé operace vykonávané pod hlavičkou *Bandenbekämpfung* lze označit jako preventivní nebo také jako zásobovací operace, přičemž označení „preventivní“ bylo běžně užíváno v nacistické dokumentaci. Tento další zostřený způsob *Bandenbekämpfung* přišel s jarem 1942, kdy bylo jasné, že válka bude mít další trvání a v něm lze předpokládat nárůst rezistence i problémů spjatých se zásobováním. První taková operace se uskutečnila mezi 26. březnem a 6. dubnem 1942 na jih od Bobrujsku pod krycím názvem Bamberg. Během necelých dvou týdnů bylo zavražděno 4396 civilistů, zatímco na straně pachatelů bylo pouhých 7 mrtvých.¹³⁵ Pilotní akce se záměrem vytvářet zemi nikoho (*Niemandland*)¹³⁶ proběhla úspěšně, takže ji následovalo bezpočet dalších. Každá zpráva z těchto „protipartyzánských“ operací potom obvykle obsahovala přesné informace o tom, kolik banditů a jejich pomahačů bylo zlikvidováno, jaké suroviny a zvířata byly v dané vsi zrekvírovány a v jakém množství.¹³⁷ Celá kořist se po ukončení operace odevzdávala evidenčnímu štábu, který veškeré suroviny přepočítával na porce stra-

132 K počátkům holokaustu na Ukrajině: D. POHL, *Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943*, s. 160–161. K Bělorusku: Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 503–628.

133 Bogdan MUSIAL, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*, Berlin 2000. Kritika interpretace historických událostí po napadení SSSR Německem zpracována Dietrem Pohlem, dostupné online z: <https://www.hsozkult.de/review/id/reb-2492>, 7. 12. 2020.

134 *Historikerstreit* započal kritickou reakcí filozofa Jürgena Habermase na článek Ernsta Nolteho otištěný ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v červnu roku 1986, později se do této debaty přidali i další, nejen němečtí historici, kteří se ve svém výzkumu zabývali nacistickou Třetí říší a exterminací židů. K *Historikerstreit*: Rudolf AUGSTEIN, „*Historikerstreit*“: die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München 1987. O vlivu *Historikerstreitu* na další výzkum: Wolfgang, WIPPERMANN, *Wessen Schuld? Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse*, Berlin 1997.

135 Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 884.

136 K „mrtvým zónám“: W. LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, s. 180–181, dále J. KILIAN, *Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943*, s. 181–185.

137 DÖW Wien, f. Akten von NS-Behörden, sg. 00746 – Geheime Kommandobefehle und Bandenbekämpfung – Heeresgruppe Mitte.

vy pro vojáky. Většinou ale docházelo už během výkonu těchto operací k vlastnímu přepočtení surovin. Jako příklad můžeme uvést údaje ze závěrečné zprávy operace Waldwinter, která proběhla začátkem roku 1943 a zaopatřila potravinové zásoby v množství: „[...] maso 167 460 porcí, zelenina 139 890 porcí, objemové krmivo 41 123 porcí.“¹³⁸ Výsledná zpráva z operace „Klette II“ zase podává tyto informace: „[...] 279 tun brambor a 12 793 kusů hospodářských zvířat, 5 599 kusů ovcí, 1 349 kusů prasat, 1 480 kusů drůbeže, 3 605 kusů ostatních (patrně jiných domácích zvířat, domněle VK), 1275 kusů koní.“¹³⁹ Průběžná i měsíční hlášení měla mimo jiné obsahovat také informace o tom, jaké vesnice a usedlosti budou ve spravované oblasti z preventivních důvodů vypáleny.¹⁴⁰ Poměry zabíjených banditů vůči obětem z vlastních řad navíc jasně vypovídají o tom, k jakým „soubojům“ mezi Němci a bandity (příp. pomahači banditů) v rámci těchto zátahů docházelo, resp. o jak vyvážené síly se jednalo. Uvedme na příkladu: dne 2. května 1943 u Zastarzynie nasazené německé jednotky ztratily dva své muže, zatímco z řad nepřátelských záškodnických band došlo k likvidaci 177 banditů a 120 pomahačů. Podobně vypadá na stovky dalších zpráv. Například jedno z hlášení o průběhu boje s bandami v rámci operace Cottbus¹⁴¹ na přelomu května a června 1943 udává, že z řad vlastních (německých) došlo ke ztrátě 2 mužů, ale nepřátelští bandité přišli celkem o 118 přívrženců a 91 pomahačů.¹⁴² Naproti tomu zpráva o likvidaci ozbrojených partyzánů v lese vypadá na první pohled odlišně: „Přestřelka s partyzánskou bandou, při níž bylo zlikvidováno 17 banditů. K souboji došlo 2. 3. 1942 patrně už v běloruském prostoru, a sice asi 7 až 8 km severozápadně od Dobrowoly na jedné železniční trati,“ přepisuje z dokumentu rezervního policejního praporu historik Wolfgang Curilla,¹⁴³ zatímco komplexní Ereignismeldung k témuž datu ještě vyčteme, že proběhl střet mužů z 13. záložního policejního praporu s 20 partyzány na trati Bělos-

138 Ibidem, Abschlußbericht für Unternehmen „Waldwinter“ an das Oberkommando der Heeresgruppe Mitte, 31. 1. 43.

139 Ibidem, Monatliche über Bandenlage an OKH Gen. St. d. H./Op. Alt., 6. 2. 1943.

140 ABS Praha, f. 144, sg. 144–4–67, Der SS- und Polizeiführer in Shitomir, Betr.: Bandenbekämpfung, Shitomir den 27. 1. 43.

141 Operace Cottbus se uskutečnila mezi 20. květnem a 4. červnem 1943 a jednalo se o jednu z vůbec největších protipartyzánských operací, při níž bylo zlikvidováno na 20 000 banditů. Srov. Ch. GERLACH, *Kalkulierte Morde*, s. 943.

142 W. CURILLA, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*, s. 406.

143 Ibidem, s. 594. (Citováno dle zprávy 13. záložního policejního praporu).

tok – Vawkavysk, během něhož bylo 17 partyzánů zneškodněno a mezi nimi byli i jejich velitel a třem partyzánům se podařilo uniknout do lesů.¹⁴⁴

Závěr

Ačkoliv *Bandenbekämpfung* v sobě zahrnoval rovněž válku vedenou k likvidaci partyzánů, od léta 1942 tento nacisty převážně užívaný termín v sobě zahrnoval všechny zločiny páchané v rámci vyhlazovací války na východní frontě. Historik Hannes Heer proto zcela logicky chápe *Bandenbekämpfung* jakožto partyzánskou válku bez partyzánů. Takové tvrzení potom vede k závěru, že v této partyzánské válce bez partyzánů Němci zabíjeli civilisty pod zástěrkou neboli „jako“ partyzány, jak interpretovala události například také Wendy Lower.¹⁴⁵ Jinými slovy šlo překrývání nacistických zločinů. Podobně to pak vysvětluje Christian Streit, který v tomto překrývání (tj. vraždění civilistů „jako banditů“) vidí prostředek pro utišení svědomí pachatelů. Historička Ruth Bettina Birn ve svém výzkumu rovněž stvrzuje, že v současnosti máme již dostatek poznatků na to, abychom mohli bez větších pochyb dojít k závěru, že Němci v týlových oblastech východní fronty pod krycím názvem potírání partyzánů vykonávali vyhlazovací válku, která se projevovala masovým zabíjením civilistů a vypalováním vesnic do základů. Nacisté do sebe, dle Birn, směřovali operace zaměřené na potírání partyzánů a vyražďování civilního obyvatelstva. Němci, za frontou na východě, zabíjeli židů, Romů, a partyzánů stavěli na stejnou úroveň, běžně je označovali termíny: agenti, špióni či skrytí nepřátelé.¹⁴⁶ K tomuto výčtu pak historik Timm C. Richter přidává ještě následující skupiny obětí: Asiaty a duševně nemocné.¹⁴⁷ Další sorta lidí nacistickou ideologií na roveň se všemi výše jmenovanými stavěná, byli samozřejmě komunisté. V tomto směru se však se jmenovanými autory rozcházím, domnívám se totiž, že ve světě utvářeném nacistickou ideologií sama tato ideologie a její jednotlivé pojmy (jako *Bandenbekämpfung*) neměly funkci zástěrky či překrývání zločinů, nýbrž že ideologie byla původcem a příčinou nacistických zločinů. Ideologie zločiny nezastírala, nýbrž se v nich projevovala a v nich samu sebe odhalovala. Právě z toho důvodu se vymezují vůči instrumentálnímu chápání ideologie. Ideologie byla nacistům příby-

144 *Deutsche Berichte aus dem Osten 1942/1943. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, sv. III, Ereignismeldung UdSSR Nr. 190 von 8. 4. 1942, s. 264–276.

145 W. LOWER, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine*, s. 57 a také s. 126–127.

146 R.-B. BIRN, „*Zaunkönig*“ an „*Ubrmacher*“, s. 100.

147 T. C. RICHTER, „*Herrenmensch*“ und „*Bandit*“, s. 41.

kem a nakonec světem, ve kterém cítili jako doma.¹⁴⁸ Domnívám se totiž, že zrovna tak jako žid nebyl zabit pod zástěrkou toho, že byl „žid“ ale protože *byl* žid, tak i masová likvidace rasově podřadných civilistů neprobíhala pod zástěrkou, že to byli bandité, ale protože ve světě konstituovaném nacistickou ideologií to jednoduše byli bandité nebo jejich pomahači nebo pouze potenciální pomahači banditů (bez ohledu na to, zdali tomu sami pachatelé věřili nebo nevěřili). Proto například vyvraždění civilistů z důvodu zajištění potravin pro vojáky wehrmachtu bychom ve světě nacistické ideologie měli chápat jako ukázkový chladně pragmatický postup německé panské rasy. Když si tedy „Herrenmensch“ potřeboval obstarat potraviny, nejjednodušší způsob, jak je získat, byl vyvraždit obyvatelstvo nespolehlivých podřadných ras osidlujících prostory Běloruska či Ukrajiny. Neboť tito „Untermenschen“ byli v dlouhodobých hospodářských plánech stejně odsouzeni k záhubě, pragmatický nacistický postup volí jasnou strategii: spálit či spíše vyčistit celou vesnici a společně s ní se zbavit i civilistů. Zdůrazněme skutečnost, že v roce 1943, kdy Němci řešili silné nedostatky pracovních sil, začali více využívat práce schopné obyvatelstvo z bandity prosáklých vesnic jako otrocké dělníky pro říši. Šance na přežití (mladých práce schopných lidí) se tudíž trochu zvýšila, když pod tlakem vnějších okolností bylo třeba slevit ze standardů nacistické ideologie. Vesnice by jinak musely být beze zbytku vyhlazeny do posledního člověka včetně starců a nemluvnat. Pokud by tak totiž učiněno nebylo, došlo by podle logiky nacistického myšlení přirozeně k nárůstu partyzánské rezistence. Proto Němci civilisty raději preventivně vyvraždili, čímž se zbavili i přebytných jedlíků.

Podobný přístup lze pozorovat třeba i v oblastech, které během války měly diametrálně odlišný vývoj. Když například vypuklo na podzim roku 1944 na Slovensku povstání, které bylo podníceno sovětskými výsadkáři a domácími odbojovými silami, vyslal Hlavní říšský bezpečnostní úřad (RSHA) nově zřízenou Einsatzgruppe H vyřešit na Slovensko „židovskou otázku“. Prostor východního Slovenska se tak stal týlem fronty, který Himmler označil za *Bandengebiet*, tj. prostor, který přechází do přímé správy samotného Reichsführera SS. Historička Lenka Šindelářová ve své knize věnované Einsatzgruppe H píše, že nacisté využili Slovenské národní povstání jako vhodnou záminku k vyřešení židovské otázky.¹⁴⁹ Vyložíme-li ale tuto událost na základě výše definovaného přístupu, nemůžeme ji vysvětlit jako jakousi záminku, nýbrž uvidíme, že jde konsekventní jednání státu vedeného naci-

148 Karl JASPERS, *Psychologie světových názorů*, in: Lukáš Borovička (ed.) „Světový názor“ od Humboldta k Eagletonovi, Praha 2017, s. 52.

149 L. ŠINDELÁŘOVÁ, *Einsatzgruppe H*, s. 55.

tickou ideologií. To znamená, že pokud někde bandy iniciují povstání a není v daném prostoru „dořešena židovská otázka“, pak logickou reakcí nacistického vedení státu musí být zajištění bezpečnosti v prostoru, a to důslednou rasovou očistou. Z tohoto důvodu museli nacisté očistit Slovenský stát také ode všech dalších nespolehlivých živlů.

Vrátím-li se na závěr k úvodnímu členění historiografie, kde základní dělení vycházelo spíše z historického tázání, jehož těžiště tvořilo civilní obyvatelstvo, pak ano, aktivity sovětských partyzánů stejně tak jako činy většiny rezistenčních skupin v okupovaných oblastech (ať už partyzánských či jiných) lze samozřejmě nahlížet optikou následného nacistického teroru civilistů. Pokud je ale budeme hodnotit výhradně skrze tuto perspektivu, vytěsňujeme skutečnost, že samotnou esencí nacistického státu a jím dobytých prostor, byly perzekuce všech, kteří nepatřili do světa „dokonalé“ árijské rasy. Proto když se někdo rozhodne posuzovat jakékoliv rezistenční aktivity jako čistou provokaci nacistického teroru, vždy by měl brát ve svých závěrech v úvahu fakt, že samotná existence židů „provokovala“ nacistický teror.

SUMMARY

The Nazi leadership had already imprinted the military campaign against the Soviet Union with their annihilatory intentions before launching Operation Barbarossa. Orders and directives that gave shape to the impending conflict can be observed from the end of 1940, and they became more intensive in the spring of 1941. Moreover, it should be noted that in the criminal orders known to researchers, it is already possible to see the first signs of how approaches or interventions by the occupation administration against enemies behind the Eastern Front will look. The Nazi documentation from this period contains such terms as: Jews, mobsters, guerilla fighters, gangs, communists, political commissars, Asians, partisans, abettors of partisans, subversive elements or enemy elements, and all of them, with no distinctions made, were to be subjected to “special treatment”. The diversity of this terminology grew with every day of the military campaign, and the terms gangs, bandits, and *Bandenbekämpfung* only begin to significantly prevail in the second year of the war. This can be understood as a central concept starting in the summer of 1942, but not only in efforts to combat organized Soviet partisan resistance behind the front line and in both Reichskommissariats. Although analysis of the *Bandenbekämpfung* confirmed that one of the activities Nazi repressive forces engaged in really was retaliatory repressive measures against civilians when a partisan attack had taken place near their home, these persecutions count only a negligible portion of the crimes covered and enabled by the term *Bandenbekämpfung*. Since the beginning of the Nazi Third Reich’s invasion of the Soviet Union, millions of Red Army soldiers found themselves rapidly advancing motorized divisions and according to Nazi military directives and regulations they were immediately classified as mere guerilla fighters, and they were treated accordingly. The soldiers were therefore in for “special treatment” in the form of a bullet to the back of the head or transport to concentration camps where they would be slowly and deliberately starved to death. Soviet civilians also faced extremely harsh repressive measures, which owing to the institution of the martial justice system could be carried out without even the flimsiest justification. Einsatzgruppen, with the cooperation of security divisions and the police battalions attached to them, routinely killed civilians under the pretext that they were subversive elements, communists, or abettors of partisans. This approach to the civilian population was then given sanction and escalated in the later years of the war when sometimes entire villages were exterminated and “dead zones” were created due to the need for immediate access to supplies and to prevent the expansion of the Soviet partisan movement. The ethnic cleansing of subversive and unreliable elements behind the German soldiers’ rear guard, which we meet with shortly after the invasion of the Soviet Union and which we today term the Holocaust, also fell into

the category of combating enemies behind the lines. Therefore, in the immediate aftermath of the Wehrmacht's failures, or when there was any manifestation of resistance, the Nazis usually reacted with immediate ethnic cleansing operations and the removal of Jews was typically first. This is because Jews were automatically considered the cause of all evil in the Nazi world, so there was no need for any pretext – as many researchers assume – for the “special treatment” they were given. Based on the findings gleaned from analysis of the term *Bandenbekämpfung*, this study thus breaks with the predominantly instrumental understanding of ideology, which instead of understanding it as an excuse, explains ideology as the cause or justification of the behavior of repressive actors.

STUDIE

Junáci a oběti: diskurzivní strategie srbského nacionalismu v 80. a 90. letech 20. století

JAKUB ŽABA

Ústav politologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Heroes and victims: discursive strategies of the Serbian nationalism in the 1980s and 1990s

This article discusses two discursive figures that provided Serbian nationalism in the period of the Yugoslav crisis in the 1980s and 1990s with a pseudohistorical framework. The first was the Kosovo myth, which was used not only in the Kosovo conflict but also in Bosnia and Hercegovina when Bosnian Muslims/Bosniaks were identified with the mythical Turks. The second mythical figure was the notion of the unprecedented suffering of the Serbian nation in the 20th century, which led to repeated comparisons with European Jews and their fate during the Second World War. The article attempts to deconstruct the moral message of both myths, and the historical context of their origin and function they performed in political conflicts.

Key words: war in Yugoslavia, ethnic conflict, politics of memory, Serbian nationalism, Kosovo myth, Holocaust

Úvod

Tento článek se pokouší dekonstruovat dva historické mýty, které zaujaly dominantní místo v hlavním proudu srbského nacionalismu v průběhu 80. let 20. století a staly se ústředním motivem srbské postsocialistické národní identity.¹ Zaprvé se jedná o kosovský mýtus, který začal být aktualizován po nepokojích v Kosovu v roce 1981. V druhém případě jde o diskurzivní rámec holokaustu (někdy také nazývaný jako jasenovacký mýtus) jakožto krajní případ genocidy, který byl v průběhu 80. let instrumentálně vztažen na srbské dějiny. Oba mýty vytvářely pseudohistorický kontext narůstajícího napětí v Kosovu a následného rozpadu Jugoslávie a pomáhaly legitimizovat politické požadavky, územní nároky a další cíle srbského nacionalismu. Článek se zaměřuje především na dekonstrukci politických funkcí obou mýtů a historickou analýzu jejich vzniku.

Kosovský kult a paradigma srbského holokaustu dosáhly svého zenitu během válečných konfliktů v 90. letech. Oba mýty však nadále přetrvávají v jazyce politiků, novinářů, občanských aktivistů, církevních představitelů, ale také akademiků, pro které se téma srbského utrpení ve 20. století nebo problém Kosova staly nejen oblastí profesionálního zájmu, ale také celoživotním bojem za (národní) pravdu.² Mýty se usadily v srbské společnosti během válečných let tak hluboce, že ani opozice, která se vymezovala proti nacionalistickému šovinismu a válečnému štvání, nedokázala opustit metarámec srbského nacionalismu; zejména kosovský mýtus se rovněž stal integrální součástí její diskurzivní praxe.³ Ideové fundamenty obou mýtů si srbská společnost osvojila jako „přirozené“ dějinné rámce, jenž zasazují srbskou národní identitu do proudu dějin, udělují jí nadčasový smysl a jsou základem kolektivního sebeporozumění. Kvůli nevyřešenému problému v Kosovu je především kosovský mýtus ve veřejném prostoru stále hojně a explicitně využíváný. V širším smyslu se oba mýty usadily v srbské společnosti v podobě institucionalizovaného banálního nacionalismu (symboly, svátky, kulturní a akademická produkce, sportovní události, vzdělávací systém, muzejní expozice apod.) a široce ak-

1 Tento text je upravenou verzí části diplomové práce *Válka a nacionalismus. Formování bosňácké a srbské národní identity*, obhájené v roce 2019 na Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

2 Za všechny zmiňme např. historika a člena Srbské akademie věd a umění Vasilije Krestiče (*1932) nebo v současnosti ve veřejném prostoru velmi viditelného literárního historika působícího na Filologické fakultě Univerzity v Bělehradě Milo Lompara (*1962).

3 Dubravka STOJANOVIĆ, *The Traumatic Circle of the Serbian Opposition*, in: Nebojša Popov (ed.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest – New York 2000, s. 449–478.

ceptovaného „zdravého rozumu“. Gramsciovsky řečeno, tyto příběhy se staly kulturní hegemonií, jejíž hlavní funkcí je, jak napsal James C. Scott, „definovat, co je možné a co nemožné, a určité cíle a snahy vykázat do světa nemožného, planých snů a zbožných přání.“⁴

Oba mýty se v mnohém podobají a v praxi se mohou snadno prolínat; zejména kosovský mýtus dokáže tematizovat nejen udatnost a bojovnost, ale také teologickou vyvolenost, utrpení a kult padlých předků. Přesto se jedná o odlišné vzorce s vlastním morálním poselstvím a genealogií. Kosovský mýtus je více spojen s domácí církevní, folklorní a politickou tradicí a jeho funkce spočívá především v nárokování si Kosova jako historické součásti srbského prostoru. Kosovský mýtus konstruuje historickou kontinuitu mezi středověkým srbským státem, který vznikl v oblasti Kosova a Metochie, a současným Srbskem. Tím je také dokazována údajná prastarost Srbů jako takových a původní srbský charakter Kosova.⁵ Ve svém článku se však chci zaměřit spíše na jinou rovinu mýtu, a to na myšlenku, že aktivní sebeobětování se pro vyšší cíl (národ, Kristus, svoboda) přináší „smrt na zemi, ale věčný život v nebi“. Budu tvrdit, že toto morální poselství kosovského mýtu hrálo důležitou roli při nacionalistické a válečné mobilizaci během jugoslávského konfliktu a praktickém zacházení s těmi, kteří byli identifikováni jako nepřátelé.

Idea holokaustu jakožto specifického a bezprecedentního případu genocidy byla naopak přejata ze Západu, kde si ji v průběhu 70. a 80. let osvojili akademici a publicisté jako nový interpretační rámec druhé světové války. Diskurz holokaustu s sebou přinesl jistou proměnu v morálním hodnocení obětí. Zatímco v prvních dvaceti letech po druhé světové válce byl oceňován především aktivní odpor proti fašismu, změna perspektivy udělila morální nadřazenost pasivním obětem, zavražděným kvůli své rasové, národnostní nebo náboženské příslušnosti. Oproti kosovskému kultu byla tedy vyzdvižena pasivita, která obětem propůjčovala status zcela nevinných, a proto absolutních obětí. Srbský nacionalismus dokázal efektivně využívat obou morálních rámců při legitimizaci a realizaci vlastních politických cílů.

4 James C. SCOTT, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Heaven – London 1985, s. 326.

5 Florian BIEBER, *Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering. The Kosovo myth from 600th anniversary to the present*, *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 6, 2002, č. 1, s. 95–96.

Národ jako mýtus

Nacionalismus potřebuje historii, protože vychází z předpokladu, že mít dějiny znamená existovat v historické kontinuitě jako nezpochybnitelný celek. Nacionalisté věří v primordialitu národů, a proto doložit dávnověkost určitého národa přináší tomuto společenství historickou a politickou legitimitu.⁶ Národní dějiny jsou vyjádřeny v mýtu, historickém vyprávění, jehož hlavním aktérem je v čase a prostoru homogenní národ, jeho nadčasové duchovní principy, kulturní esence, postavy, události a konflikty s jinými národy. Cílem národního mýtu není rekonstruovat historii v její morální a faktické nejednoznačnosti, ale identifikovat domnělý princip či sílu, na který bude historický (ne)pohyb zredukován. Jak napsal Roland Barthes: „Mýtus je konstituován ztrátou dějinného charakteru věcí: věci v něm ztrácejí vzpomínku na to, jak byly vyrobeny. Svět vstupuje do řeči jako dialektický vztah lidských aktivit a činů a vychází z mýtu jako harmonický obraz esencí. [...] ruší složitost lidských činů, dodává jim jednoduchost esencí, potlačuje veškerou dialektiku, jakýkoliv přesah vůči tomu, co je bezprostředně viditelné, uspořádává svět, v něm chybí kontradikce, neboť nemá žádnou hloubku, nabízí svět rozložený v evidenci a zakládá jakousi šťastnou jasnost.“⁷ Zatímco historik zkoumá historii v její morální relativitě a složitosti, mýtus nachází v minulosti smysl, morální poučení a heterogenní jevy a události skládá do homogenního příběhu o věčném souboji dobra se zlem, Čechů s Němci, Srbů s Albánci nebo muslimů s křesťany, tedy na jeden nadčasový konflikt, postupující jako červená nit dějinami. V takovém příběhu je nejruznějším událostem, zápasům a komplexním procesům rozuměno jako pouhým variacím stále téhož prastarého konfliktu.

Namísto ambice popsat minulost v její faktické i morální nejednoznačnosti, dobovém kontextu a kauzální mnohosti, národní mýtus redukuje dějiny na harmonický obraz přirozených, zřejmých a nadčasových sil a esencí. V případě českého národního příběhu podle národoveckého komunisty Zděňka Nejedlého tuto nadčasovou logiku představuje věčný konflikt mezi socialistickým češtvím a imperiaлистickým němečtvím, s mýtickým začátkem v husitských válkách a s vyvrcholením ve druhé světové válce.⁸ V hlavním proudu současného sionismu se zase objevuje myšlenka židovských dějin jako nekonečného sledu pogromů a genocid, ve kterých

6 Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2011, s. 138

7 Roland BARTHES, *Mytologie*, Praha 2018, s. 144–145.

8 Zdeněk NEJEDLÝ, *Komunisté, dědici velkých tradic národa českého*, Praha 1953.

je historie Židů de facto redukována na chronické pokusy Nežidů vyhladit Židy.⁹ V průběhu 90. let se tato figura věčného národního utrpení stala novým nacionalistickým mainstreamem také v bosňáckém prostoru, jak názorně ukazují slova předního bosňáckého historika Mustafy Imamoviće: „Bosňáci se v procesu rozpadu Jugoslávie a dvoustranné agrese na Bosnu a Hercegovinu v letech 1992–1995 stali obětí nové genocidy apokalyptických rozměrů. [...] Genocida se tak stále udržuje a prodlužuje jako jakýsi bosňácký osud.“¹⁰

Všechny národní mýty mají nějakou zřejmou esenci, nadčasovou logiku nebo ideu, která národu propůjčuje historické opodstatnění a dějinný smysl. Každý nacionalistický mýtus vyrůstá kolem určitých idejí, hodnot, historických osobností a událostí, které národu propůjčují svébytnou nadčasovou charakteristiku a odlišují jej od jiných skupin. Národní příběhy definují kolektivní identitu skrze určité morální rámce, hodnoty, události a osobnosti; je hodnoceno, co je normální, co dobré a co špatné, co je přirozené, co je naše a co cizí. Kdo patří do „našeho“ společenství a kdo je onen „druhý“. Kolektivní identita je v daném mýtu zakotvena, zde čerpá svou sílu, inspiraci a smysl.¹¹ Národní mýty se nesnaží dopátrat historické pravdy v její heterogenitě a neredukovatelnosti, ale idealizovaným vzpomínáním mobilizovat minulost pro aktuální politické cíle a poskytnout historický smysl svěmu společenství.¹² Každý národní mýtus je proto bez ohledu na minulost, o které pojednává, instrumentální a prezentistický – vyrůstá z aktuálních politických zájmů a je zakotven v době, ve které je formulován. Historická paměť je „nástrojem potvrzování kolektivní identity, definované ve sporu s jinými identitami. Je proto nutně selektivní a účelová: vybírá z minulosti to, z čeho může činit opěrné body přítomnosti. Její nezbytnou součástí je zapomínání a vytěšňování toho, co nezapadá do pozitivního sebeobrazu dané skupiny, a proto ji nemůže posilovat tvář v tvář jiným skupinám. Naopak vzpomínky, které hodnotu skupiny a legitimitu jejich nároků vůči ostatním potvrzují, jsou vtělovány do posvátných monumentů. Ty mají připomínat povahu a smysl existence kolektivu, udržovat jeho soudržnost a nabízet poučení pro jeho současná dilemata. Paměť je nejen nositelem vědomí o smyslu a povaze národní skupiny, ale také o její hodnotě – je zdrojem hrdosti a přitakání

9 Idith ZERTAL, *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*, Cambridge 2005.

10 Mustafa IMAMOVIĆ, *Bošnjački etnos. Identitet i ime*, Prilozi 32, 2003, s. 324.

11 George SCHÖPFLIN, *The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths*, in: Geoffrey Hosking – George Schöpflin (eds.), *Myths and Nationhood*, New York 1997, s. 19–35.

12 Pavel BARŠA, *Paměť národa a vědění historie*, in: Martina Poliaková – Jakub Raška – Václav Smyčka (eds.), *Uzel na kapesníku. Vzpomínka a narativní konstrukce dějin*, Praha 2014, s. 38–47.

„mý“ v jeho srovnání a protikladu vůči soupeřícím „oni“.“¹³ Cílem národních mýtů je tak účelovou interpretací minulosti vytvořit co nejpozitivnější obraz vlastní skupiny. Tyto narativy jsou vždy formulovány v konkrétních historických kontextech, které se do nich proto nesmazatelně otiskují; jsou namířené proti aktuálnímu nepříteli a jeho politickým nárokům, kulturním atributům a historickým mýtům. Funkcí národního mýtu je tak na jedné straně vnitřní homogenizace vlastního kolektivu a současně jeho jasné odlišení od nepřítele („druhého“). Každý mýtus je proto také vždy kontramýtem.

Kosovský mýtus

O událostech na Kosově poli z 15. června 1389 toho víme velmi málo. Na základě útržkovitých a značně heterogenních pramenů lze říct, že došlo k bitvě mezi osmanskou armádou a koalicí křesťanských feudálů pod vedením srbského knížete Lazara Hrebeljanoviće. Ačkoliv kosovský mýtus hovoří o porážce srbských vojsk a bezprostředním zániku srbského středověkého státu, o jejím výsledku neexistuje dostatek zdrojů. V bitvě padl kníže Lazar, ale také osmanský sultán Murad; Lazar byl po bitvě zajat a popraven a Murad byl pravděpodobně zavražděn v předvečer či v průběhu události.¹⁴

Kosovský mýtus jako takový je výsledkem dlouhodobého vývoje, řady kulturních, náboženských a v neposlední řadě politických vlivů. Podle literárního historika Miodraga Popoviće byla náboženská rovina mýtu kanonizována Srbskou pravoslavnou církví již na přelomu 14. a 15. století bezprostředně po událostech na Kosově poli. Kníže Lazar byl svatořečen a jeho smrt byla interpretována podle křesťanské představy o posmrtném životě. Podle mýtu totiž osmanský sultán knížeti Lazarovi, tak jako jiným křesťanským panovníkům, nabídl vazalství a zachování si omezené moci na svém panství. Lazar odmítl a namísto pomíjivého království na zemi zvolil tvář v tvář osmanské přesile věčné království v nebi. Takto příběh kanonizoval v 90. letech 14. století patriarcha Danilo, když napsal ve *Slovu o knížeti Lazarovi*: „Lepší hrdinsky zemřít, než žít v hanbě; lepší přijmout smrt mečem v boji, než svá ramena nepříteli dát.“ Tento slavný čin je tak ze strany křesťanského autora odměněn věčným životem na onom světě: „Zemřeme, abychom věčně žili.“¹⁵

13 Pavel BARŠA, *Paměť a genocida. Úvahy o politice holocaustu*, Praha 2011, s. 30–31.

14 Sima ČIRKOVIĆ, *Kosovska bitka kao istorijski problem*, Novi Sad 1992, s. 23.

15 Miodrag POPOVIĆ, *Vidovdan i časni krst. Ogled iz kniževne arheologije*, Beograd 2002, s. 23.

Popović ve své analýze dekonstruuje politické funkce kosovského mýtu a upozorňuje, že až do 17. století, kdy začalo docházet k prvním velkým bouřím proti osmanské moci, kosovský mýtus pojednával zejména o morálním dilematu knížete Lazara. Do té doby se totiž Srbská pravoslavná církev snažila o mírovou koexistenci a protiosmanská linka mýtu byla upozaděna či zcela chyběla. Paralelně se rozvíjela ústní tradice v podobě hrdinských (junáckých) písní, které kladly důraz na rytířskou rovinu kosovského mýtu – síla, hrdinství a smrt v boji. Na začátku 19. století vypukla v bělehradském pašalíku protiosmanská povstání a povstalci postupně formovali základy moderního srbského státu a národní identity; v tomto kontextu se junácké písně snadno propojily s aktuálním protiosmanským a protimuslimským bojem, skrze který byl znovu pochopen kosovský mýtus a byla spojena „mnohohrstevnatost, všechna období, od mýtického do povstaleckého, v jeden básnický čas.“¹⁶

Kosovský mýtus tak na začátku 19. století zaujal ústřední pozici v rodícím se srbském nacionalismu, přičemž politický kontext nechal v mýtu vykrytalizovat silný protimuslimský či protiturecký osten a propojil jej s kultem války, smrti a sebeobětování. Kosovský sentiment nejvíce pěstovala v druhé polovině 19. století sekularizovaná inteligence, usilující o osvobození srbských, respektive jihoslovanských zemí a současně o modernizaci a evropeizaci státu a společnosti. Tento srbský případ představoval příznačný příklad specifické a na první pohled možná paradoxní kombinace osvícenského racionalismu a etnického romantického sentimentu (nejen) balkánských nacionalismů. Jak napsal Iván Berend: „Paradoxně, ty nejvíce iracionální národní mýty často sloužily těm nejvíce racionálním modernizačním cílům.“¹⁷

„Osvobozování“ srbských území, které započalo v první polovině 19. století, bylo provázeno až fanatickou brutalitou proti muslimskému obyvatelstvu. Tento dobývací proces v jistém smyslu vyvrcholil během balkánských válek (1912–1913), ve kterých koalice balkánských států téměř vytlačila osmanskou moc z Evropy a Srbsko do svých novodobých hranic zahrnulo vardarskou část Makedonie a Kosovo. Balkánské války znamenaly bezprecedentní společenskou mobilizaci a militarizaci, které výrazně napomohly balkánským státům proniknout mezi rolnické masy a homogenizovat je kolem svých institucí, symboliky a mytologií.¹⁸ V srbském

16 Ibidem, s. 83.

17 Iván BEREND, *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London 2003, s. 74.

18 Siniša MALEŠEVIĆ, *Obliterating Heterogeneity Through Peace. Nationalisms, States and Wars, in the Balkans*, in: John A. Hall – Siniša Malešević (eds.), *Nationalism and War*, Cambridge 2013, s. 255–276.

případě se klíčovou složkou kolektivní identity stal kosovský mýtus. 15. červen (podle srbského pravoslavného kalendáře), den Kosovské bitvy, byl bezprostředně po válce prohlášen za státní i církevní svátek, a ve společnosti se usadilo válečné heslo předsedy vlády Nikoly Pašiče: „Raději zemřeme jako svobodní lidé, než abychom žili jako otroci.“¹⁹ Toto motto zažilo jeden ze svých zenitů v předvečer rozbití Jugoslávie v dubnu 1941. Hitler chtěl nejdříve Jugoslávii přinutit k přistoupení k Ose. Jugoslávie skutečně 25. března 1941 podepsala přístupový protokol, avšak o dva dny později domácí protiněmecké kruhy zorganizovaly úspěšný vojenský puč. Dramatické události provázely masové protesty a protestující davy v bělehradských ulicích pronášely hesla v duchu kosovského mýtu „raději válku, nežli pakt“ („*bolje rat nego pakt*“) a „raději hrob, nežli otroctví“ („*bolje grob nego rob*“).

V období socialistické Jugoslávie se kosovský mýtus ocitl na okraji historické paměti a nahradil jej příběh partyzánského antifašistického boje z doby druhé světové války.²⁰ Srbský nacionalismus a jeho etno-kulturní mýty se začaly opět výrazně dostávat do veřejného prostoru v 80. letech kolem srbsko-albánského konfliktu v Kosovu, který postupně krystalizoval od 50. let 20. století v důsledku ekonomické zaostalosti, chronické nezaměstnanosti, výraznému vychýlení složení kosovské populace ve prospěch albánského obyvatelstva díky vysoké natalitě Albánců a každodenních ústrků slovanského obyvatelstva ze strany početně stále silnější albánské majority. Z těchto důvodů začalo zhruba od poloviny 50. let docházet k emigraci srbského obyvatelstva do užšího Srbska.²¹ Mezietskému napětí v následujících letech přispěl také příchod poválečné a fakticky první skutečné kosovsko-albánské inteligence, která se po Brionském plénu v roce 1966 dostala na klíčové pozice v kosovském státním a stranickém aparátu namísto do té doby nadreprezentovaných Srbů a která rovněž začala rozvíjet kosovsko-albánský národní program, ať už v rámci oficiálních institucí nebo v ilegalitě. Centrální vláda také v této době začala prosazovat rovnoměrné národnostní zastoupení na pracovišti. Pro Srby to znamenalo ztrátu privilegovaného postavení, protože do té doby dokázali bez větších problémů skrze osobní konexe obsadit klíčové pozice.²² Vývoj v Kosovu tak Srbům přinášel všestrannou frustraci, kterou stále častěji řešili emigrací.

Trend prohlubování mezietského napětí V Kosovu urychlily demonstrace v roce 1968, které přerostly v nacionalistické požadavky – protestující se např. do-

19 Olga ZIROJEVIĆ, *Kosovo in the Collective Memory*, in: Nebojša Popov (ed.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest – New York 2000, s. 189–211.

20 F. BIEBER, *Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering*, s. 99.

21 Jan PELIKÁN, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*, Praha 2014, s. 46, 57.

22 Ibidem, s. 76.

žadovali statusu svazové republiky pro Kosovo, nesli albánské vlajky a vzdávali hold albánskému diktátorovi Enveru Hodžovi. Kosovští Srbové tyto události vnímali jako nebezpečný precedens, který bezprostředně ohrožuje jejich bezpečnost a další setrvání v Kosovu.²³

Definitivním katalyzátorem srbsko-albánského napětí se staly protesty kosovských Albánců v roce 1981, jejichž příčiny se sice nacházely především v socioekonomické oblasti, ale které brzy přerostly v nacionalistické deklarace a požadavky. Násilné střety mezi protestujícími Albánci a bezpečnostními složkami za sebou zanechaly mrtvé, stovky zraněných a poškozené objekty Srbské pravoslavné církve. Tématu srbsko-albánského napětí v Kosovu se chopily nejen často senzacechtivá srbská média, ale také církev a bělehradské intelektuální kruhy. Události v Kosovu v roce 1981 se staly pomyslnou rozbuškou a spolu s dalším vývojem se staly hnacím motorem srbského nacionalismu, který začal znovuobjevovat kosovský mýtus a spojovat současné události a dávnou historii do jednoho nadčasového narativu: „Zprávy o konfliktech mezi kosovskými Albánci a Srby, kteří se pod útlakem albánské většiny ve velkém počtu vystěhovávají z Kosova, dostávají veliký prostor v srbských médiích, kde se většinou mlčí o obětech represe, které se dopouští armáda a policie na rebelujících Albáncích. Vystěhovávaní Srbů se nazývá ‚biblickým exodem‘, ‚etnickým čištěním‘ a ‚genocidou‘ a jejich konflikty dostávají epické rozměry a stávají se novou Kosovskou bitvou, respektive novou epizodou bitvy, která pro Srby – jak někdo s hrdostí a fatalistickou rezignací poznamenal – nikdy neskončila.“²⁴

Mezi lety 1981 a 1986, kdy se do vedení srbských komunistů dostal Slobodan Milošević, byly zpochybněny hlavní mýty, na kterých stál jugoslávský socialismus. To se týkalo především posvátného partyzánského mýtu a představy o bratrství a jednotě jugoslávských národů.²⁵ Milošević tak vstupoval do již značně rekódovaného pole a nacionalistický diskurz spíše využil jako efektivní strategii pro vlastní politické body. Jeho vztah k srbskému nacionalismu byl sice ambivalentní, nakonec se však stal jeho praktickým exponentem a dokázal obratně využívat jeho diskurzivních figur. Kosovský mýtus zaujímal ústřední místo v novém nacionalistickém slovníku a stal se symbolem, kolem kterého se začala utvářet postsocialistická srbská národní identita. Milošević si mýtus osvojil a opakovaně se jej dovolával

23 Václav ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, Brno 2011, s. 327–328.

24 Ivan ČOLOVIĆ, *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Beograd 2016, s. 368.

25 V. ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo*, s. 309.

během tzv. antibyrokratické revoluce (1988–1989), ve které se mu podařilo dosadit loajální funkcionáře do stranického vedení Černé Hory, Vojvodiny, Kosova a v případech posledních dvou jmenovaných také ústavními změnami omezit jejich autonomii. Symbolickým vyústěním konsolidace Miloševićovy moci byla pompézní akce při příležitosti šestistého výročí Kosovské bitvy na Gazimestanu, kde pronesl: „Před šesti sty lety na Kosovu nás zasáhla nejednotnost.²⁶ [...] nejednotnost a zrada na Kosovu stále provází srbský národ jako zlý osud po celou jeho historii. [...] nejednotnost srbských politiků brzdila Srbsko a jejich podřadnost Srbsko ponižovalo. [...] šest století později jsme opět v bitvách a před bitvami. Nejsou ozbrojené, i když ani ty nejsou vyloučeny. Avšak, ať už jsou jakékoliv, nemohou být vyhrány bez rozhodnosti, statečnosti a obětování.“²⁷

Oproti Srbsku byl nástup nacionalismu v Bosně a Hercegovině opožděný, o to víc však překotný. Zatímco v 80. letech se srbské republikové vedení stavělo ke kritické nacionalistické opozici velmi mírně a někteří komunisté si ji byli schopni dokonce osvojit, bosenský režim vzhledem k multietnickému charakteru Bosny a Hercegoviny úzkostlivě potíral sebemenší náznaky nacionalismu. Až na ojedinělé excesy v provinčních oblastech bosenská společnost skutečně zažívala národnostní smír a etnický nacionalismus se nejevil jako životaschopná alternativa.²⁸ Ve srovnání s Kosovem docházelo v Bosně a Hercegovině k harmonizaci meziethnických vztahů a ve větších urbánních centrech v důsledku modernizačních procesů dokonce k jejich postupnému rozpouštění.²⁹ Tento proces byl zvrácen v roce 1991 s prvními svobodnými volbami, ve kterých vyhrály nacionalistické strany reprezentující tři bosenská etnika. Společnost se začala doslova přes noc drobit do etno-kulturně definovaných táborů a přišla o mnohovrstevnatost kolektivních identit. Válka tento proces dokonala a ztvrdila – zůstaly jen úzce pojaté a do sebe uzavřené etno-kulturní identity.

26 Zde se naráží na zradu srbského feudála Vuka Brankoviće, který se podle legendy sklonil před osmanským sultánem a v osudný moment se svým vojskem nezasáhl do Kosovské bitvy na straně knížete Lazara. Postava Vuka Brankoviće se v nacionalistickém mýtu stala synonymem pro vlastizrádce, který se pro pozemské zisky spojuje s vnějším nepřítelem proti vlastnímu národu. V 80. letech byli s mýtickým vlastizrádcem Vukem Brankovićem ztotožňováni ti srbsí komunisté, kteří odmítali centralizační ústavní reformy, a v 90. letech politická opozice, kritičtí novináři a intelektuálové.

27 O. ZIROJEVIĆ, *Kosovo in the Collective Memory*, s. 207.

28 Neven ANDJELIC, *Bosnia-Herzegovina. The End of a Legacy*, London – Portland 2003, s. 96–119.

29 J. PELIKÁN, *Novými cestami*, s. 57.

Kulturní rekódování proběhlo ve válečných podmínkách ve velmi krátké době a do politických, vojenských a kulturních diskurzů se dostala vypjatě agresivní a archaická terminologie z minulých konfliktů (Chorvati jako ustašovci, Srbové jako četnici, Muslimové jako Turci). Mezi bosenskými Srby také došlo k zásadnějšímu rozchodu s partyzánskou tradicí než v samotném Srbsku. Zatímco Milošević se nikdy oficiálně nezřekl partyzánské tradice ve prospěch četnického odboje, Karađžićův bosenskosrbský režim učinil zásadní přeorientování a partyzány odmítl jako antisrbské komunisty, kteří znemožnili projekt velkého Srbska.³⁰

Kosovský mýtus explodoval mezi bosenskými Srby se zpožděním, ve srovnání se samotným Srbskem však agresivněji; zaujal ústřední místo v nacionalistickém diskurzu a zcela vytlačil partyzánskou tradici, která v sousedním Srbsku zůstávala součástí hegemonní historické paměti. Srbský nacionalismus pak bosenské Muslimy/Bosňáky – stejně jako už dříve kosovské Albánce – identifikoval s osmanskými utlačovateli a s mýtickými Turkey, proti kterým „srbští rytíři“ bojovali na Kosově poli. Mýtický čas se jakoby vrátil a váleční aktéři byli opět součástí prastarého boje, který je spojil s předchozími generacemi v jedno nadčasové mýtické těleso.³¹ Politické a vojenské vedení bosenských Srbů přijalo velmi agresivní a dehumanizační diskurz, kterým bosenské Muslimy/Bosňáky zbavoval lidských atributů; Republika srbská se stávala „královstvím kosovského ducha“ a Armáda Republiky srbské vojskem srbských rytířů z Kosova pole. Armáda Republiky srbské také Vidovdan určila za svůj svátek.³² Sám vrchní velitel Ratko Mladić často využíval Kosovského mýtu pro motivování svých vojáků v boji; při dobytí Srebrenice v červnu 1995 pronesl: „11. července roku 1995 nacházíme se v srbské Srebrenici. V předvečer jednoho významného srbského svátku [Petrovdan, pozn. autora] věnujeme srbskému národu toto město a konečně přišel okamžik, kdy se po bitvě s dahiji Turkey na tomto prostoru pomstíme.“³³ V Mladićových slovech můžeme nalézt představu o věčném návratu téhož, o prastarém konfliktu, který nikdy neskončil.

Představa odvěkého boje s mýtickými Turkey je však moderním nacionalistickým příběhem zformulovaným poprvé v 19. století, který zpětně spojil heterogenní události, konflikty a zájmy do jednoho uceleného příběhu. V tomto příběhu se odrážely specifické zájmy a nároky srbského nacionalismu 19. století a rodícího

30 Marko Attila HOARE, *Whose is the Partisan Movement? Serbs, Croats and the Legacy of a Shared Resistance*, *The Journal of Slavic Military Studies* 15, 2002, č. 4, s. 36.

31 Radan HALUZÍK, *Proč jdou chlapi do války. Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů*, Praha 2018, s. 307–351.

32 I. ČOLOVIĆ, *Smrt na Kosovu polju*, s. 404.

33 Ibidem, s. 406.

se moderního srbského státu, jehož prvořadým cílem bylo osamostatnit se na osmanském impériu. Na konci 20. století byl mýtus znovuobjeven srbskými nacionalisty a aktualizován ve specifickém kontextu srbsko-albánského napětí v Kosovu a následného krvavého rozpadu socialistické Jugoslávie. Tento mýtus se tak vynořoval v situacích, když mohl posloužit jako legitimizační zdroj pro konkrétní politické cíle a praxi: v 19. a na začátku 20. století mohl být užit v konfliktech proti muslimské osmanské říši, na konci 20. století legitimizoval nároky srbského nacionalismu v Kosovu vůči převážně muslimským kosovským Albáncům a následně v Bosně a Hercegovině proti bosenským Muslimům/Bosňákům.

Srbský holokaust

Někteří srbští nacionalisté v 80. letech začali rozvíjet zcela nový příběh o hlubokém utrpení srbského národa ve 20. století, které mělo být svou podstatou srovnatelné s jinak nesouměřitelným utrpením evropských Židů za druhé světové války. Cílem bylo instrumentalizovat globálně se prosazující diskurz holokaustu a využít jej pro vlastní politické cíle; univerzalizovat otázku Kosova a po vypuknutí válek v Jugoslávii na začátku 90. let také legitimizovat územní nároky v Chorvatsku.³⁴ Jinými slovy, osvojením si diskurzu holokaustu se srbští nacionalisté pokoušeli ztotožnit své partikulární zájmy s kategoriemi univerzální morálky a formulovat je v jazyce, který by umožnil dosáhnout uznání na mezinárodním poli.

Prosazení diskurzu holokaustu – krajní varianty genocidy, která je kvalitativně odlišná a nesouměřitelná s jinými genocidami – úzce souviselo s nástupem politiky identit ve druhé polovině 20. století po určitém vyčerpání dominantních politických diskurzů zaměřených na budoucnost a uvažujících v kategoriích vnitřně homogenní třídy či národa. V průběhu 60. let se ve Spojených státech začaly prosazovat partikularistické diskurzy menšin, které zdůrazňovaly skupinovou odlišnost a požadovaly pro vlastní identitu uznání ze strany většinové společnosti. Současně předkládaly alternativní historické narativy, ve kterých poukazovaly na křivdy a zločiny spáchané privilegovanou většinou.³⁵ Poválečná generace v průběhu 60. let také zpochybnila a odmítla univerzalistické diskurzy sociálnědemokratických vlád v západní Evropě, které považovala za strnulé a odcizené, a hledala

34 David Bruce MacDONALD, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda in the war in Yugoslavia*, Manchester – New York 2002, s. 74, 78.

35 P. BARŠA, *Paměť a genocida*, s. 119.

citlivější jazyk, jenž by dokázal vyjádřit emancipační snahy dosud marginalizovaných skupin. Diskurzivní partikularismus sexuálních a etnických menšin začal tříštit dosud relativně kulturně homogenní národ a univerzalistickou povahu třídních požadavků.³⁶ Došlo k částečnému odideologizování politiky a ekonomicky definovanou pravolevou osu, charakteristickou pro prvních dvacet poválečných let, narušily požadavky kulturních, etnických, rasových a sexuálních identit. Tento proces nicméně nelze chápat jako pouhé nahrazení třídního univerzalizmu skupinovým partikularismem, ale jako specifickou reformulaci univerzalizmu z pozic jednotlivých skupinových identit: partikulární aspirace a požadavky jsou totiž vždy formulovány s odkazem na univerzální hodnoty přirozených práv člověka a skupiny, které tvrdí, že nikdo nesmí být diskriminován na základě své příslušnosti k určitému kolektivu. Etnicizace a partikularizace politiky tak šla ruku v ruce s univerzalistickým étosem lidských práv.

Zpolitizovaný diskurz holokaustu, který židovským obětím propůjčoval nejvyšší morální status, také souvisel s určitou proměnou hodnocení válečných obětí v průběhu 60. let. Zatímco v prvních dvaceti poválečných letech bylo vzpomínáno především na oběti z řad aktivních bojovníků proti fašismu, ve druhé polovině 60. let se postupně prosadila představa o vyšším morálním statusu pasivních obětí. Ti, kteří zemřeli jen proto, že se narodili jako Židé, byli nevinnějšími než ti, kteří se riziku smrti ve válce vystavili dobrovolně. Zločiny na civilních skupinách obyvatelstva kvůli jejich odlišné identitě byly odsouzeníhodnějšími, než zločiny na válečném bojišti.³⁷

Podobné hodnocení obětí probíhalo i v poválečné Jugoslávii, kde partyzánský mýtus propůjčoval vyšší morální status aktivním účastníkům národněosvobozenecké války. Když např. Židovská obec usilovala o vztyčení pomníku židovským obětím, musela současně zdůraznit, že oběti jsou součástí širšího utrpení všech Jugoslávčů. Hodni vzpomínání pak měli být především aktivně bojující Židé v řadách partyzánů.³⁸ Oběti žádného z jugoslávských národů nesměly zastínit oběti jiné. Na straně druhé, žádný národ jako takový nenesl větší či menší vinu. V interpretaci jugoslávských komunistů představovala druhá světová válka ideologický zápas mezi komunismem a fašismem a jeho podstata, tak jako smysl obětí, nesměla být

36 Tony JUDT, *Zle se vede zemi. Pojednání o naší současné nespokojenosti*, Praha 2011, s. 81.

37 P. BARŠA, *Paměť a genocida*, s. 15.

38 Jovan BYFORD, *Between Marginalization and Instrumentalization. Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980s*, in: John-Paul Himka – Joanna Beata Michlic (eds.), *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, Lincoln – London 2013, s. 525.

etnicizována ani přivlastňována ze strany jakéhokoliv národa. Ti, kteří aktivně padli v boji proti fašismu, měli vyšší morální zásluhy než ti, co zahynuli jen pro svou nahodilou náboženskou nebo národní příslušnost.

Diskurz holokaustu, který se v průběhu 70. a 80. let dostal jak do veřejných, tak akademických diskusí, také plnil důležitou funkci při legitimizaci izraelské politiky v arabsko-izraelském konfliktu. Pochopení genocidy Židů za druhé světové války prizmatem kvalitativně specifického holokaustu, který měl být vyústěním odvěkého genocidního sklonu Nežidů, úzce souviselo s konflikty, ve kterých se Izrael ocitl – sedmidenní válka v roce 1967 a jomkipurská válka v roce 1973 se nejen pro izraelskou společnost, ale také pro americké Židy staly emočně vypjatými událostmi, které s sebou přinesly strach z existenčního ohrožení a nové kolektivní sebezporozumění.³⁹ Diskurzivní proměna izraelské identity byla nicméně komplexnějším procesem, který v mnohém připomínal evropský vývoj: po prvních dvaceti letech do budoucna orientovaného budovatelského projektu přišlo vyčerpání a hledání nových ideových fundamentů. Zatímco v 50. letech izraelskou politiku opanovala Ben Gurionova socialistická představa nového izraelského člověka vyrůstajícího z osadnického ideálu a hrdinného boje za nezávislost Izraele, od 60. let se stále více prosazovala paměť holokaustu. Do té doby bylo šoa mimo hlavní politický diskurz; poválečný sionismus vyzdvihoval hrdinný odpor a sebeobětování se za Izrael, zatímco příběhy přeživších, kteří byli vedeni jako „jehňata na porážku“, přehlížel a odsuzoval jako známku slabosti. Po budovatelském období prvních dvaceti let se dostavilo vyčerpání, nové problémy, výzvy a konflikty a začaly se hledat pevnější základy pro kolektivní identitu. Paměť holokaustu se prosadila také proto, že mohla být efektivně využita v arabsko-izraelském konfliktu, který začal být interpretován jako další pokus Nežidů dokončit to, co Hitler nestačil. Holokaust se stal v průběhu 70. let jádrem izraelské identity, zdrojem legitimizace židovského státu a jeho domácí i zahraniční politiky.⁴⁰

K etnicizaci a kulturalizaci historické paměti došlo také ve východním bloku spolu s postupným ustrnutím a erozí socialistického projektu. Tento trend můžeme pozorovat na některých intelektuálech již v průběhu 60. let. Jejich původní zápal pro socialistickou revoluci byl vystřídán zklamáním a vize lepších zítřků konstruovaná v kategoriích univerzální humanity byla nahlodána kategoriemi partikulární

39 Peter NOVICK, *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*, New York 1999, s. 148–152.

40 Více o vnitřních proměnách izraelské identity viz Tom SEGEV, *Sedmý milion. Izraelci a holokaust*, Praha – Litomyšl 2012, s. 336–448.

kultury, národního společenství a obrácením se k minulosti. Za všechny zmiňme např. Milana Kunderu nebo srbského prominentního spisovatele a angažovaného intelektuála Dobricu Ćosiće – přes všechny biografické i autorské rozdíly sdílejí podobnou frustraci a životní zklamání z jimi původně vzývané socialistické modernity a řešení hledají v předsocialistické kultuře a myšlence národa jakožto „přirozeném“ zdroji kolektivní identity.⁴¹

Zhruba do první poloviny 80. let zaujímal srbská inteligence relativně umírněné postoje a vývoj v Kosovu hodnotila spíše v univerzalistických lidskoprávních kategoriích; srbské zájmy byly vesměs obhajovány jako zájmy celého socialistického jugoslávského projektu. Srbské a jugoslávské zájmy se tak neměly vylučovat, naopak se autenticky překrývat. Srbská inteligence se proto nejdříve pokoušela o kooperaci také s intelektuály z ostatních republik a iniciovala širší lidskoprávní platformy požadující demokratizaci a svobodu slova. Dobrica Ćosić spoluzaložil jugoslávskou platformu v podobě Výboru na obranu svobodného myšlení a vyjadřování (*Odbor za odbranu slobode mišljenja i izražavanja*), který se mj. zastal odsouzených „muslimských fundamentalistů“ v tzv. Sarajevském procesu v roce 1983, mezi kterými byl také pozdější prezident Bosny a Hercegoviny Alija Izetbegović.⁴²

Narůstající napětí v Kosovu a váhavost srbských komunistů při jejím řešení – to vše živené senzacechtivostí a bulvárním charakterem mnoha srbských médií v podmínkách postupující liberalizace tisku – však vedlo k radikalizaci. Zatímco na začátku 80. let opoziční hnutí formulovalo spíše lidskoprávní požadavky a chovalo určité ambice spolupracovat na celostátní jugoslávské úrovni, kolem roku 1985 se do popředí dostal agresivní osten srbského nacionalismu. Ten upozadil univerzalistický étos lidských práv bez přívlastků a důsledně jej partikularizoval: o individuální a kolektivní práva se nadále měl hlásit výhradně etno-kulturně definovaný srbský národ, jehož emancipaci a životním zájmům brání – v různé míře – ostatní jugoslávské národy.⁴³ Kategorie třídně definovaného jugoslávství a paměť ideologického boje proti fašismu za druhé světové války postupně erodovaly pod přívalem etno-

41 Kunderův posun od svého raného budovatelského období k jistému typu civilizační obrany západní, respektive střeoevropské kultury před východní civilizací (pravoslaví, ruský imperialismus, sovětská modernita) a současně před západní amerikanizovanou modernitou dobře ilustruje jeho esej *Únos Západu aneb tragédie střední Evropy*, 1983. Dostupné na: <http://www.smاتا-na.sk/archiv/clanky/kundera/milan-kundera-unos-zapadu-aned-tragedie-stredni-evropy-1983>, 22. 6. 2021.

42 Jasna DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal 2002, s. 162–205.

43 Dejan JOVIĆ, *Yugoslavia. A State that Withered Away*, West Lafayette 2009, s. 226–233.

kulturních symbolů, kultem padlých předků vlastního národa a nekonečným obviňováním druhých z historických křivd a permanentních genocidních úmyslů.

Nacionalističtí intelektuálové začali vynalézat a šířit mýtus o historickém utrpení Srbů a události v Kosovu označovat za genocidu nad Srby. Spolu s tím se objevilo časté srovnávání se s evropskými Židy.⁴⁴ Symetrizace srbského utrpení s utrpením evropských Židů mělo jasnou funkci: univerzalizovat otázku Kosova a legitimizovat srbské nároky v této autonomní oblasti. Tento srbský případ je typickou univerzalizací a následnou partikularizací židovského holokaustu – nejprve relativizovat jedinečnost židovských obětí (univerzalizace) a v druhém kroku jej využít pro vlastní politické cíle (partikularizace). Globalizace židovského holokaustu tak nevedla pouze k proliferaci étosu univerzálních lidských práv a ke kritice etnického nacionalismu, ale nabídla obecnější sémantický rámec, který etnickým nacionalistům současně přinesl nové diskurzivní příležitosti.⁴⁵

Jak jsme již naznačili, bělehradské nacionalistické intelektuální kruhy v 80. letech reinterpretovaly a etnicizovaly paměť druhé světové války, mýtický začátek jugoslávského socialistického režimu. Ke stejnému procesu začalo docházet také ve Slovinsku. To, co do této doby Jugoslávii stmelovalo, se stalo zdrojem odstředivých sil. Srbský nacionalismus používal ve svém výkladu druhé světové války dvě morální diskurzivní figury. První z nich, která odpovídala kosovskému mýtu, byla představa o hrdinné a antifašistické esenci srbského odboje, ať již v řadách partyzánů, kde Srbové tvořili relativní a v prvních letech války dokonce absolutní většinu, nebo četníků. Část nacionalistických intelektuálů totiž začala rehabilitovat četnické hnutí, u kterého zamlčovali kolaboraci s Němci, Italy a ustašovci a zdůrazňovali jejich antifašistický odpor. Tak či onak, tyto autoři vyzývali k národnímu smíření mezi (srbskými) partyzány a četníky a k překonání „umělých“ ideologických příkopů tříštící „přirozenou“ národní jednotu. Tvrdili, že ať již šlo o partyzánský nebo četnický antifašistický odboj, byli to především Srbové, kteří v těchto formacích bojovali. Zatímco Srbové tvořili jádro a většinu v těchto antifašistických formacích bojujících proti přesile za univerzální hodnoty lidství a svobody, sousední národy masivně kolabovaly a s okupanty se spojovaly proti Srbům.⁴⁶

44 Laura SILBER – Allan LITTLE, *The Death of Yugoslavia*, London 1996, s. 65.

45 David Bruce MacDONALD, *Globalizing the Holocaust. A Jewish "useable past" in Serbian Nationalism*, Portal Journal of Multidisciplinary International Studies 2, 2005, č. 2, s. 1; M. A. HOARE, *Whose is the Partisan Movement? Serbs, Croats and the Legacy of a Shared Resistance*, The Journal of Slavic Military Studies 15, 2002, č. 4, s. 36.

46 M. A. HOARE, *Whose is the Partisan Movement?*, s. 24–41.

Druhá figura – odpovídající diskurzu holokaustu – zdůrazňovala, že většinu obětí druhé světové války tvořili Srbové a současně pouze Srbové – až na Židy – se staly objektem pokusu o naprosté biologické vyhlazení; pregnančně to vyjádřila srbská akademička a poradkyně Slobodana Miloševiče ze začátku 90. let Smilja Avramová symetrizující „věčnou nenávist“ vůči Židům s údajnou „věčnou nenávistí“ (nejen) chorvatského nacionalismu, Vatikánu a katolické církve vůči Srbům: „Výchozím bodem pro genocidu nad Židy je antisemitismus, a pro genocidu nad Srby je to srbofobie.“⁴⁷ Antisemitismus a srbofobie jako kdyby byly dvěma stranami jedné mince, představující nesouměřitelné a odvěké genocidní úmysly Nesrbů a Nežidů. Srbský a židovský národ jsou tak údajně spojeny nejen svou teologickou vyvoleností (Kosovský mýtus), ale 20. století je spojilo také co do míry utrpení.

Diskurzivní polohu o nezměrném utrpení Srbů a současně o jejich historické udatnosti a statečnosti rozvíjel „otec srbského národa“ Dobrica Ćosić ve svých textech a proslovech už od 70. let. Do diskurzu o hrdinném odporu, univerzalistické povaze srbských národních hodnot a současně bezprecedentním utrpení Srbů, zapadal i nový či aktualizovaný mýtus o první světové válce. Téma první světové války dominovalo v jugoslávském, respektive srbském prostoru již mezi oběma světovými válkami. Ćosić byl jedním z těch, který toto historické období vzkřísil a zasadil do centra postsocialistické srbské národní identity. Ćosićova aktualizace prvovaléčného mýtu spočívala v představě, že Srbové během první světové války za cenu nepředstavitelných obětí osvobodili ostatní Jihoslovany, kteří sami aktivně nebojovali, případně bojovali na straně Rakouska-Uherska. Podle Dubravky Stojanović nejde o nic jiného, než o neustálé dokazování okolním národům, že oproti nim se Srbové „účastní mistrovství světa o největší oběť mezi národy.“⁴⁸ Tato oběť měla být však umocněna ještě tím, že Srbové se stali nejen obětí genocid, bezprecedentních ztrát během první světové války a pokusu o naprosté vyhlazení v ustašovském Chorvatsku, ale že současně sebemrškacky aktivně bojovali v obou válkách za univerzální hodnoty humanity a za svobodu pro sousední národy, které namísto vděčnosti a uznání stále pokračují v genocidních pokusech, a to i v socialistickém období nejrůznějšími plíživými metodami. Dobrica Ćosić v roce 1978 řekl: „v Evropě není malého národa, který by v posledních dvou stoletích, a především ve dvacátém, se natolik zhostil dějinných úkolů, tolik se obětoval za osvobozenécké cíle

47 Citováno in D. B. MacDONALD, *Balkan holocausts?*, s. 83

48 Dubravka STOJANOVIĆ, *Mitski rat*, Pešćanik, 2014. Dostupné na: <https://pescanik.net/mit-ski-rat/>, 29. 12. 2020.

a velké proměny podmínek své existence tak, jak to učinil srbský národ.⁴⁹ Srby a Židy pak nazýval „mučednickými národy“ a Srby označoval za Židy konce 20. století.

Toto explicitní srovnávání dělal také např. nacionalistický spisovatel a pozdější politik Vuk Drašković, když v roce 1985 v dopise izraelským spisovatelům nazval Srby „třináctým ztraceným a nejvíce nejnešťastnějším kmenem Izraele.“⁵⁰ Srovnávání s židovským národem se objevilo i na straně některých radikálních duchovních z řad Srbské pravoslavné církve, kteří Kosovo nazývali „srbským Jeruzalémem“, „svatou zemí“ a Srby označovali za „vyvolený“ národ. Albánský nacionalismus pak přirovnávali k nacismu a osud kosovských Srbů k perzekuci Srbů v ustašovském Chorvatsku.⁵¹ K nejvýraznějším radikálům z řad duchovenstva patřil Atanasije Jevtić, který se zhruba od roku 1982 pravidelně vyjadřoval k situaci v Kosovu na stránkách církevního tisku. Používal přitom velmi expresivního a megalomanského slovníku; v roce 1982 v církevním časopisu *Pravoslavljje* napsal: „Dnes jeden, zítra sedm, pozítří všichni do jednoho! – takové je zlověstné heslo a vzkaz albánských iredentistů Srbům na Kosovu, [...] který nejjasněji odkrývá jejich skutečný a konečný cíl: Vyhlazení srbského národa na území Kosova a Metochije. Takové strašlivé vyhrožování albánských nacistů trvá na Kosovu již několik desetiletí. Někdy jsou tyto genocidní úmysly vysloveny šeptem, jindy nahlas, v posledních letech se ale mění v drastické činy psychologického a fyzického teroru, dokonce ve veřejné zločiny na nevinném srbském lidu na Kosovu.“⁵²

Radikální duchovenstvo vytvářelo příběh o nepředstavitelném utrpení srbského národa a jeho osud současně sakralizovalo: hovoří se o staletém obětování se za vyšší síle, o bojích mezi nebem a zemí, o transcendentním osudu, vyšším posláním, mučednictvím a „nebeském Srbsku“. Protože se Srbská pravoslavná církev v socialistické Jugoslávii považovala za přirozeného strážce srbského národa, ztotožňovala se plně s mýtem o jeho údajném nesouměřitelném utrpení. Jak napsal teolog a kněz Žarko Gavrilović, „srbský lid a jeho pravoslavná církev jsou největšími mučedníky lidstva [...] žádný jiný národ na světě, kromě Židů, tak netrpěl pro svou víru a národ jako Srbové.“⁵³ Nacionalistické duchovenstvo tak chápalo podobnost Srbů a Židů ve dvojím smyslu. První podoba spočívala ve velikosti oběti a historickém utrpení, které mělo být s ostatními nesouměřitelné. Druhé srovnávání mělo za cíl ještě více

49 Dobrica ĆOSIĆ, *Stvarno i moguće. Članci i ogledi*, Beograd 2001, s. 150.

50 Vjekoslav PERICA, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York 2002, s. 124.

51 J. DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation*, s. 126.

52 Citováno in V. ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo*, s. 329.

53 Citováno in V. PERICA, *Balkan Idols*, s. 124.

utvrdit srbskou a židovskou morální nadřazenost poukazem na jejich údajnou teologickou vyvolenost a vyšší poslání na zemi. V tomto smyslu tak také kosovský mýtus přináší představu o podobnosti židovského a srbského národa, nejen utrpení a genocidní úmysly sousedních národů. Srbský nacionalismus se svým kosovským mýtem velmi přiblížil k diskurzivní logice sionismu, jak jej zachytil Hans Kohn: Mojžiš uzavřel smlouvu s Bohem na hoře Sinaj, kníže Lazar na Kosově poli. Oba mýty hovoří o pádu a zároveň o příslibu spásy a vykoupení v budoucnosti. Jsou to mýty o pádu a naději, které oběma nacionalismům poskytují historické vědomí, mesianistické atributy a teologickou vyvolenost.⁵⁴

Inflaci paradigmatu genocidy zásadně stimulovalo tzv. Memorandum Srbské akademie věd a umění (SANU) v roce 1986. To vznikalo původně v rámci širší iniciativy, podporované samotnými srbskými komunisty, ve které se měli akademici zapojit do diskuse o politických reformách. V roce 1986 pronikla analýza několika akademiků SANU na veřejnost a byla publikována v denním tisku (*Večernje novosti*). Svou nevybíravou rétorikou a stanovisky vzbudila odmítavé reakce napříč Jugoslávií. Ačkoliv Memorandum okamžitě odmítli samotní srbsí komunisté, v hlavních obrysech jeho autoři představili diskurz, který se v druhé polovině 80. let a povětšinu 90. let stal v Srbsku hegemonním výkladem jugoslávské krize.⁵⁵ V Memorandu se autoři pokusili o analýzu politických, ekonomických a národnostních poměrů v Jugoslávii. Jejich stav hodnotili jako kritický. V rétorice mísili jugoslavismus se srbským nacionalismem a poukazovali na domnělou ekonomickou, ústavní a národnostní diskriminaci Srbska a Srbů, v konečném důsledku ohrožující jugoslávský socialismus. Decentralizační ústava z roku 1974 prý znevýhodňovala zejména Srby, jenž se ocitli dezintegrování do několika svazových republik a autonomních oblastí. Ekonomicky pak z jugoslávského systému mělo těžit především Slovinsko a Chorvatsko, jež „upevnilo svou politickou a ekonomickou dominanci, pomocí které realizují své národní programy a ekonomické aspirace.“ Kritická národnostní situace sužovala Srby nejen v Kosovu, ale také v Chorvatsku, kde byli podle autorů Srbové vystaveni „rafinované asimilaci“ a kde, „pomineme-li období NDH, Srbové [...] nebyli nikdy v minulosti ohroženi jako dnes.“ Nejvypjatější slovník si nicméně autoři vyhradili pro popis situace v Kosovu, představující „životní otázku celého srbského národa“. Kosovskou realitu charakterizovali jako „totální“ a „otevřenou válku“ ze strany „velkoalbánských rasistů“ a „neofašistů“. Emigraci kosovských Srbů nazvali „konečným

54 Hans KOHN, *Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, New York 1945, s. 36.

55 D. JOVIĆ, *Yugoslavia*, s. 248–252.

exodem“. Podle autorů páchal albánský nacionalismus bez jakýchkoliv pochyb nad kosovskými Srby „fyzickou, politickou, právní, kulturní genocidu.“⁵⁶

Srbská nacionalistická inteligence přijala velmi vypjatý slovník, který navo-
zoval stav biologického ohrožení a totální války. S tím souviselo také tažení části
inteligence proti politické opatrnosti tehdejšího režimu, když vyzývala k nazývání
věcí „pravými jmény“: Albánci tak měli být „nacistickými separatisty“, nikoliv ire-
dentisty, a emigrace z Kosova byla „genocidou“.⁵⁷ V tomto ohledu sehrála důležitou
roli kniha historika Dimitrije Bogdanoviće *Knjiga o Kosovu* z roku 1985, která vyšla
s velkou pompou a dostalo se jí velké pozornosti ze strany odborné i laické veřejnos-
ti. Bogdanović se mj. v knize pokoušel dokázat, že srbské obyvatelstvo v Kosovu
čelí napříč historií opakovaným „genocidním“ pokusům Albánců a že Kosovo již
stovky let před příchodem osmanské říše a „albánskou kolonizací, islamizací a alba-
nizací“ představovalo kulturní, politické a duchovní centrum „srbského národa“.⁵⁸
Krize v Kosovu, vyústění komplexních historických procesů, ekonomických pro-
blémů a politických konfliktů, tento diskurz zredukoval na nadčasový konflikt
dobra se zlem, ve kterém byli nevinní Srbové vystaveni neustálým genocidním sna-
hám Albánců.

Zájem o židovské oběti za druhé světové války byl ze strany srbského nacio-
nalismu instrumentální. Srovnáváním srbských obětí s oběťmi evropských Židů
chtěli srbsští nacionalisté získat stejný morální status pro srbské oběti před domácí
i mezinárodní veřejností. Systematicky a organizovaně tento diskurz rozvíjela Spo-
lečnost srbsko-židovského přátelství (*Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva*), založe-
ná v roce 1988 skupinou srbských intelektuálů a několika členy židovské komunity.
Členové organizace instrumentalizovali židovské symboly, holokaust a historii pro
nacionalistické cíle v Srbsku, Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a organizovali –
ne příliš úspěšné – propagandistické cesty do Izraele a USA ve snaze nalézt politic-
kou, ale také vojenskou podporu. Společnost byla v úzkém kontaktu nejen se Slo-
bodanem Miloševićem, ale také s Radovanem Karadžićem v sousední Bosně a Her-
cegovině a s dalšími paramilitárními skupinami.⁵⁹

56 Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, 1986. Dostupné na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>, 29. 12. 2020.

57 J. DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation*, s. 132.

58 Dimitrije BOGDANOVIĆ, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 2016.

59 Laslo SEKELJ, *Antisemitism and Jewish Identity in Serbia after the 1991 Collapse of the Yugoslav State*, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism The Hebrew University Of Jerusalem Analysis of Current Trends in Antisemitism, č. 12. Dostupné na: <https://archive.jpr.org.uk/object-ser1>, 24. 6. 2021.

Sebeobraz obětí a trpícího národa se prosadil v podstatě ve všech národních centrech bývalé Jugoslávie. Jak napsal David MacDonald: „Úspěch nacionalistických režimů závisel na schopnosti představit svou národní historii jako oprávněný boj proti útlaku.“⁶⁰ Územní nároky a nacionalistické programy se tak vždy legitimizovaly poukazem na údajné kolektivní utrpení svého národa a genocidní ideologie sousedních národů – nacionalistické mýty byly vždy kontramýty a vedly k vzájemnému zrcadlení soupeřících nacionalismů.

Chorvatský nacionalismus revidoval historickou paměť skrze myšlenku dlouhého chorvatského utrpení pod srbskou chaotickou a despoticou orientální krutovládou (královská Jugoslávie, socialistická Jugoslávie), aniž by však dělal tak výrazné paralely s židovským osudem – historie Nezávislého státu Chorvatsko za druhé světové války tomu logicky bránilo, stejně tak řada antisemitských vyjádření hlavního exponenta postsocialistického chorvatského nacionalismu Franja Tuđmana.⁶¹ Slovník genocidy si však chorvatský nacionalismus pro své cíle osvojil, a zatímco v srbském případě byl formulován „jasenovacký mýtus“ symbolizující utrpení Srbů za druhé světové války, v případě Chorvatů to byl Bleiburg – místo, kde jugoslávští partyzáni povraždily desítky tisíc chorvatských, srbských a slovinských kolaborantů.⁶² Chorvatští nacionalisté se účastnili „hry o čísla“ (který národ za druhé světové utrpěl více obětí) a „hry o utrpení“ se stejnou urputností, jako jejich srbsští konkurenti. Myšlenku o vlastním dějinném utrpení a o odvčkých imperiálních a genocidních snahách Srbů však v takové míře nikdy nepropojili s představou o blízkosti Chorvatů s Židy, jako tomu bylo v případě srbských nacionalistů.

V bosenskomuslimském/bosňáckém táboře se historické vědomí o vlastních útrpných dějinách usadilo spolu s bosenským konfliktem. Tzv. první generace muslimských nacionalistů stavěla v 60. a 70. letech 20. století na myšlence historické a kulturní příbuznosti jugoslávských národů a (socialistickou) Jugoslávii chápala jako optimální politický rámec národního života Muslimů. Spolu s válkou však přišla potřeba teleologicky reinterpretovat dějiny a vytvořit historicky fatalistní příběh, ve kterém „od konce 17. a počátku 18. století až do dneška jsou Bosňáci jakožto muslimové vystaveni téměř stálé genocidě.“⁶³ Myšlenka utrpení se stala ústřední myšlenkou postsocialistické muslimské/bosňácké identity a řada autorů, tak jako v případě srbského nacionalismu, ji explicitně rozšířila o symetrizaci s evropskými

60 D. B. MacDonald, *Balkan holocausts?*, s. 132.

61 L. SEKELJ, *Antisemitism and Jewish Identity in Serbia after the 1991 Collapse of the Yugoslav State*.

62 D. B. MacDonald, *Balkan holocausts?*, s. 160, 170.

63 M. IMAMOVIĆ, *Bosnjački etnos*, s. 322.

Židy: „Domnívám se, a nemohu se té myšlenky zbavit, že muslimští Evropané zažívají dobu svého holokaustu, ba co víc, přibližují se k jeho zenitu. Ať už jsou tito muslimští Evropané cokoliv po svém ideologickém přesvědčení, neokomunisti, neodemokraté, sociální demokraté, tradicionalisté, liberálové, občanská společnost atd., všechny čeká osud evropských Židů.“⁶⁴

Zatímco v srbském případě to byl především chorvatský nacionalismus, proti kterému je namířen deklarovaný filosemitismus Srbů a představa o vlastním utrpení v dějinách, v případě muslimského/bosňáckého tábora byl primárním nepřitelem srbský nacionalismus, jehož údajnou ústřední historickou snahou je rozšiřování „srbského *Lebensraum*“, pro což logicky potřebuje šovinistické a genocidní ideologie.⁶⁵ Tak jako v případě srbského nacionalismu, i muslimští/autoři symetrizací utrpení bosenských Muslimů/Bosňáků a Židů usilovali o uznání v očích mezinárodního společenství.⁶⁶ V tomto ohledu byly muslimské/bosňácké snahy daleko úspěšnější, když se velká část západní veřejnosti skutečně ztotožnila s takto předkládanou interpretací konfliktu v Bosně a Hercegovině a s představou o genocidních úmyslech Srbů nad bosenskými Muslimy/Bosňáky.

V samotném Srbsku se kosovský mýtus usadil hlouběji než deklarovaný filosemitismus řady intelektuálů, politiků a organizací z 80. a 90. let. Ačkoliv přetrvává – tak jako v jiných částech Jugoslávie – představa o vlastním utrpení, explicitní ztotožňování se s Židy přestalo být funkční strategií. Navzdory úsilí získat pro svou věc židovské lobby v USA a samotný Izrael, ukázaly se tyto snahy v průběhu 90. let jako vesměs neúspěšné. Naopak, (nejen) americké Židy v daleko větší míře oslovil příběh bosenských Muslimů jako těch, kteří čelí genocidě a agresi. Mezi těmi, kteří otevřeně odsoudili srbskou stranu za události v Bosně a Hercegovině, byla také řada prominentních židovských osobností jako Alain Finkelkraut, Susan Sontag, Bernard Henry-Levy, Elie Wiesel, Josef Brodsky nebo George Soros, což v srbském prostoru vytvořilo pocit zrady a křivdy. Ústup tohoto diskurzu můžeme definitivně vidět během bombardování NATO (Operace Spojenecká síla), v Srbsku považovanou za bezprecedentní agresi Západu. Vzhledem k úloze některých amerických Židů v těchto událostech (ministerně zahraničí USA Madeleine Albrightová nebo velitel operace NATO Wesley Clark) příběh o historické blízkosti Srbů a Židů

64 Enes KARIĆ, *Eseji od Bosne*, Sarajevo 1999, s. 58.

65 Smail ČEKIĆ, *The Aggression on Bosnia and Genocide against Bosniacs, 1991–1993*, Sarajevo 1994, s. 10.

66 Francine FRIEDMAN, *Contemporary Responses to the Holocaust in Bosnia and Herzegovina*, in John-Paul Himka a Joanna Beata Michlic (eds.), *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, Lincoln, London 2013, s. 98.

rychle erodoval. Naopak, srbsí nacionalisté, kteří se v kontextu těchto událostí utvrdili v protizápadním a protiamerickém diskurzu, stále častěji nacházeli vysvětlení pro „zradu Západu“ v různých antisemitských konspiračních teoriích.⁶⁷ Ačkoliv deklarovaný filosemitismus byl vytlačen z diskurzivních strategií srbských nacionalistů, antisemitismus se ukázal být spíše okrajovou záležitostí a zůstal stranou hlavního nacionalistického proudu.⁶⁸

Svou roli v neposlední řadě sehrála také pravoslavná církev, která – ačkoliv někteří její představitelé rozvíjeli zmiňovanou myšlenku o teologické a historické spřízněnosti Srbů s Židy – šířila antisemitské konspirace, usilovala o rehabilitaci řady kolaborantů z druhé světové války (za všechny zmiňme Dimitrije Ljotiče) a aktualizovalo dílo Nikolaje Velimiroviče (1881–1956), významného teologa, církevního představitele a zarytého antisemity.⁶⁹

Deklarovaný filosemitismus a explicitní paralely mezi Srby a Židy se tak v průběhu 90. let ze slovníku srbských nacionalistů vytratily; tato diskurzivní strategie se ukázala být disfunkční a neúspěšná, protože nedokázala – na rozdíl od bosenských Muslimů/Bosňáků – skrze ni docílit uznání mezinárodního společenství. Hluboce se však usadilo historické vědomí o věčném utrpení Srbů (především ve 20. století) a genocidních snahách sousedních národů, zejména Chorvatů. Vedle kosovského mýtu se tak myšlenka srbského holokaustu stala sémantickým rámcem srbské postsocialistické etno-kulturní identity.

Závěr

V 80. letech se albánsko-srbský konflikt stal bezprostřední příčinou mobilizace srbského nacionalismu. Kolem tohoto konfliktu se také formovala srbská postsocialistická národní identita. V článku jsem se pokusil zanalyzovat dva klíčové mýty, o které se opíral srbský nacionalismus v 80. a 90. letech, a to kosovský kult a paměť holokaustu, která byla aplikována na srbské dějiny.

V případě kosovského kultu se jedná o domácí tradici, jejíž moderní podobu můžeme datovat do 19. století, kdy se stal jedním z klíčových mýtů srbského nacionalismu. Tento mýtus má několik funkcí. Zaprvé, kořeny srbského národa, státu

67 Marko ZIVKOVIC, *The Wish to be a Jew. The Power of Jewish Trope in Yugoslav Conflict*, Cahiers de l'Urmis 6, 2000, s. 81.

68 L. SEKELJ, *Antisemitism and Jewish Identity in Serbia after the 1991 Collapse of the Yugoslav State*.

69 Ibidem.

a církve zasazuje do oblasti Kosova a tím konstruuje historický nárok na toto území. Zadruté, kosovský kult představující legendu o mýtickém střetu křesťanské a muslimské civilizace umožnil v nových kontextech srbskému nacionalismu identifikovat muslimské kosovské Albánce a později také bosenské Muslimy/Bosňáky jako „odvěké nepřátele“ (mýtické Turky), dehumanizovat je a legitimizovat vůči nim vlastní politické nároky. Zatřetí, kult obsahuje morální poselství o povaze oběti, kdy vyzdvihuje sebeobětování se za vyšší cíle (národ, Kristus, svoboda), oceňuje aktivní boj, rozhodnost a statečnost, a to bez ohledu na přesilu nepřítele: „Raději válku, nežli otroctví“.

V druhém případě si srbsí nacionalisté osvojili diskurz holokaustu a použili jej jako interpretační mřížku na vlastní dějiny. Tento diskurz, který oproti kosovskému kultu uděluje vyšší morální status pasivním obětem, se usadil v průběhu 70. a 80. let na Západě spolu s novým hodnocením obětí druhé světové války. V tomto smyslu jsou oběti evropských Židů za druhé světové války morálně nesouměřitelné. Tato figura byla od 70. let využívána také samotným sionismem pro politické cíle Izraele. V 80. letech srbsí nacionalisté tento diskurz přejali a začali Srby přirovnávat k evropským Židům. Poukazováním na vzájemné podobnosti vytvářeli obraz nesouměřitelnosti srbských obětí s jinými národy a představu, že Srbové – společně s Židy – představují nejnešťastnější národ 20. století. Ačkoliv se explicitně deklarovaný filosemitismus v průběhu 90. let z diskurzivních strategií srbských nacionalistů vytratil, sebeobraz Srbů jako bezprecedentně trpícího národa zůstalo součástí kulturní hegemonie. Diskurz srbského holokaustu měl za cíl legitimizovat před domácím i zahraničním publikem vlastní politické nároky a vyvazovat srbský nacionalismus, Srbsko a Srby z jakékoliv historické odpovědnosti za současné nebo minulé konflikty.

SUMMARY

In this article, the author has attempted to deconstruct the political functions and historical context behind their inception, as well as the moral message of two myths that became a key part of the discursive practice of Serbian nationalism in the 1980s. These stories provided Serbian nationalism with a pseudohistorical context for the Yugoslav crisis and became the basic building blocks of Serbian post-communist national identity. Notwithstanding that both myths reached their zenith during the Yugoslav wars, they became embedded in Serbian society in the form of a banal institutionalized nationalism and everyday sharing of “common sense” (cultural hegemony) in the postwar years.

In socialist Yugoslavia the Kosovo myth had been pushed to the margins of historical memory by the story of the war of national liberation. Its return came about in the 1980s in connection with the deepening ethnic tension in Kosovo. The moral message of the myth consisted in appreciating active struggle and self-sacrifice for a higher goal (freedom, the nation, Christ). Furthermore, the myth helped Serbian nationalism legitimize its claims to Kosovo, as the heart of the Serbian nation and the Serbian state. Later, Bosnian Muslims/Bosniaks were also identified with mythical Turks.

During the 1980s many Serbian authors also began to formulate their ideas about the unprecedented suffering of the Serbs, who had repeatedly faced genocidal intentions from neighboring nations. By inducing a situation of “total war” and genocide primarily in connection with the tension in Kosovo and the comparison of the Serbian case with the story of the European Jews, Serbian nationalists wanted to reserve the martyr status of absolute victimhood for their nation and thus absolve it of any historical responsibility for past or future conflicts – or even crimes. Even though the philo-Semitism they declared dried up during the 1990s, the idea of the boundless suffering of the Serbian nation became deeply rooted in the collective self-understanding of Serbian society.

STUDIE

„Jaký to mělo smysl?“
Historikové a debaty o vzniku Československa
a Jugoslávie: bilance z konce 80. let 20. století¹

BORIS MOSKOVIĆ

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

“What was the point?” Historians and debates on the origin of Czechoslovakia and Yugoslavia: the balance from the end of the 1980s

The study analyzes the professional and public activities of historians who participated in debates on the founding of Czechoslovakia and Yugoslavia in 1988, which took place on the occasion of the seventieth anniversary of these events. It focuses on the forms of historiographical discourse in 1918 and at the end of the 1980s, treating the Czechoslovak and Yugoslav cases separately. It then examines how the specific activities of selected Czech, Slovak, Serbian, and Croatian historians reflected broader circumstances that influenced historical representation in both countries in 1918. In this respect, the study takes into account the changing position and perception of two key dates connected with the founding of the Czechoslovak and Yugoslav states – 28 October and 1 December. It makes note of the differences in perceptions of what essence and meaning the year 1918 was to have in Czechoslovak and Yugoslav history, and above all, it examines in detail the

1 Studie vznikla v rámci řešení projektu GA ČR, č. 19-08819S, *Na cestě k dějinnému vrcholu? Vznik Československa v proměnách historiografie, 1918–1992/1993*.

ways these aspects were reflected by historians in both socialist states at the end of the 1980s.

Key words: Yugoslavia; Czechoslovakia; state founding; historiography; First World War; 28 October 1918; 1 December 1918

Koncem roku 1988 uplynulo sedmdesát let jak od vzniku Československé republiky (28. října 1918), tak od zrodu prvního jugoslávského státu – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (1. prosince 1918). Obě události byly vnímány jako milníky, které označovaly přechod mezi dvěma epochami (nejen) národních dějin a vedly k historicky prvnímu sjednocení příslušníků těchto národů do jednoho státního rámce. Jednalo se o natolik zásadní bod v historickém vědomí československé a jugoslávské společnosti, že se k němu i v následujících dekáдах vztahovaly intenzivní připomínky, výklady, odborné interpretace i účelové aktualizace a manipulace. Platilo to jak pro meziválečné období první československé republiky a královské Jugoslávie, kde byly 28. říjen a 1. prosinec ve funkci zakladatelských svátků,² tak i pro druhou světovou válku, kdy jejich vnímání oscilovalo s ohledem na krach obou státních projektů na straně jedné, stejně jako na pokusy o jejich opětovné oživení na straně druhé. Nemenší roli však sehrál odkaz roku 1918 i v následné éře státně socialistických režimů, jakkoliv se konkrétní reflexe a její proměny v československém a jugoslávském prostředí odvíjely v mnoha ohledech velmi odlišně.³

Sedmdesáté výročí vzniku Československa a „první“ Jugoslávie, které připadalo na rok 1988, bylo příležitostí nejen k celkové bilanci společného soužití, ale také k užší, historicky orientované reflexi událostí, které roku 1918 přímo vedly ke vzniku Československa, respektive k jihoslovanskému sjednocení. Zatímco v prvním případě se příslušných rozprav účastnili i vysocí političtí předáci, příslušníci stranické inteligence a další reprezentanti československého, resp. jugoslávského státně socialistického režimu, v druhém případě se – i když zdaleka ne tak výlučně

2 Dagmar HÁJKOVÁ – Miroslav MICHELA, *Oslavy 28. října*, in: Dagmar Hájková – Pavel Horák – Vojtěch Kessler – Miroslav Michela (eds.), *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*, Praha 2018, s. 75–136; z jihoslovanské provenience srov. odlišné tematické i interpretační přístupy: Vlado STRUGAR, *Jugoslavenští 1. decembar 1918. godine (stogodišnjica za spomen)*, Beograd 2018; Mislav GABELICA – Stjepan MATKOVIĆ, *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918.: prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, Zagreb 2018.

3 K postavení 28. října v rámci československé svátkové politiky po roce 1948 srov. přehledně Jan MĚCHÝŘ, *Metamorphosen staatlicher Feiertage in der Tschechoslowakei (1948–1989)*, in: Bertold Unfried (ed.), *Spuren des „Realsozialismus“ in Böhmen und der Slowakei. Monumente – Museen – Gedenktage*, Wien 1996, s. 130–150.

a izolovaně – dostávali ke slovu už více historici, a to v pozici odborníků či specifických expertů. Ti se k problematice vzniku československého, resp. jugoslávského státu vztahovali buď přímo jako k předmětu vlastního, cíleně zaměřeného odborného zájmu nebo ji alespoň pojímali jako integrální součást širšího dějinného rámce, kterým se jako historici odborně zabývali.

Předkládaná studie analyzuje, jakým způsobem přistupovala na konci 80. let historická věda v obou zemích k dějinnému významu a odkazu roku 1918. Zaměřuje se na působení vybraných českých, slovenských, srbských a chorvatských historiků, a to primárně s ohledem na jejich výzkum, interpretaci a veřejnou prezentaci procesů, jež v roce 1918 vrcholily vznikem československého, resp. jugoslávského státu. V některých případech však neopomínají ani rámcové životní profily příslušných badatelů, které v mnoha ohledech nejen ilustrují měnící se okolnosti jejich odborné práce, ale také ukazují, jak další rozličné faktory (politické, společenské i profesní) ovlivňovaly proměnlivou reflexi roku 1918 v řadách historické obce. Pozornost ale věnuje také interpretacím, které se v závěru 80. let kriticky vymezovaly vůči oficiálním výkladům socialistické politiky dějin – v Československu se totiž do debat o roku 1918 aktivně zapojily disidentské kruhy,⁴ v Jugoslávii pak měly nonkonformní projevy na toto téma specifitější charakter a zaznívaly nejen z řad kritické inteligence, ale i ze strany do té doby loajálních straníků.

Čtenář si povšimne, že v části, kde se zabýváme československou historiografií (ať už tou oficiální, tedy režimní či naopak rozvíjenou v prostředí disentu), až na výjimky chybí zmínky o aktivitách slovenských historiků a postoji slovenského dějepisectví ke vzniku ČSR. To do jisté míry kontrastuje s pasážemi, které podrobně pojednávají o rozdílných postojích srbských a chorvatských historiků, jež byly na konci 80. let stále zřetelnější, a to nejen v souvislosti s interpretacemi roku 1918. Poněkud disparátní tematické rozdělení předkládané studie totiž přímo odráží dobová specifika a vzájemné odlišnosti obou společenství – zatímco v Československu postrádala ještě na sklonku 80. let veřejná debata o vzniku společného státu onen nacionálně orientovaný, emocionálně zabarvený, a tedy i argumentačně vyhrocený charakter, v Jugoslávii můžeme tyto tendence (jakkoliv zprvu skryté či velmi nenápadné) v příslušných historických debatách pozorovat už minimálně od

4 Při analýze příslušné samizdatové produkce jsme vycházeli z pramenů, které jsou uloženy v pražské knihovně *Libri Prohibiti* a jež jsou mnohdy jediným zachovaným či přístupným exemplářem těchto dokumentů. V takových případech jsme na tuto skutečnost přímo upozornili v bibliografických odkazech, a to prostřednictvím poznámky „samizdat, LB“. Na tomto místě by autor studie chtěl vyjádřit srdečné poděkování Jiřímu Gruntorádovi a Jiřímu Něničkovvi, a to za ochotné a laskavé zpřístupnění těchto materiálů.

druhé třetiny 80. let. Druhý důvod k takovémuto zaměření předkládané studie je povahy praktické. Slovenskému dějepiscetví, zvláště pak jeho revizionistickým proudům a představitelům, se totiž budeme věnovat až v další části našeho rozsáhleji koncipovaného příspěvku, která se zaměřuje na historiografický diskurz v Československu a Jugoslávii v době, kdy začátkem 90. let v obou zemích už naplno propukla státoprávní krize, vrcholící zánikem obou federací.

28. říjen mezi pražským jarem a normalizací

Připomínky padesátého výročí vzniku Československa, které se za živého zájmu veřejnosti odehrávaly po většinu roku 1968, patřily k nejvýraznějším částem bohatého koloritu pražského jara. Přestože samotné oslavy 28. října už zastiňovala složitá a stále stísněnější realita vyplývající z nedávné invaze armád Varšavské smlouvy, vzpomínkové akce stále ještě nesly zřetelnou stopu společenského uvolnění a aktivizace. Oficiální komemorace ve dnech 27. a 28. října 1968, jež byly nejčastěji zasvěceny památce padlých vojáků a dalších obětí obou světových válek, doprovázely v řadě měst i slavnostní ohňostroje. V Ostrově nad Oslavou přibyla při této příležitosti pamětní deska s reliéfem T. G. Masaryka, obyvatelé Plotiště u Hradce Králové dokonce přihlíželi odhalení pomníku prvního československého prezidenta.⁵ Jeho památku ostatně uctila přímo u hrobu v Lánech delegace Národní fronty, přičemž zde nechyběl ani věnec od Ludvíka Svobody, tedy jednoho z Masarykových následovníků v úřadu. Za stejným účelem se na místo vypravovaly i početné skupiny občanů.⁶

Pro normalizační politiku dějin, která měla doplňovat politickou a společenskou složku Husákova konsolidačního kurzu, představovaly tyto formy oživeného zájmu o odkaz 28. října další tíživé břemeno pražského jara. Její ideologové i konkrétní realizátoři si byli vědomi širokého ohlasu tohoto výročí – ještě před jeho oficiálními oslavami označilo v jedné z anket 81 % dotázaných (v českých zemích) T. G. Masaryka za největší osobnost národních dějin, 39 % z nich pak hodnotilo první republiku – a společně s ní i samotný vznik ČSR – jako nejslavnější historické období.⁷ Není proto divu, že normalizační režim záhy prosadil úplný rozchod s těmito způsoby historické reprezentace vzniku Československa. Opti-

5 *Obyvatelé republiky oslavují vznik ČSR*, Rudé právo, 28. 10. 1968, s. 4.

6 *Delegace v Praze a Bratislavě se poklonily revolucionářům*, Rudé právo, 28. 10. 1968, s. 4.

7 Čeněk ADAMEC a kol., *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*, Praha 1968, s. 7, 15.

kou konsolidace se nově na většinu připomínek 28. října z dob pražského jara po-
hlíželo jako na gejzír nacionalismu a neskrývaných snah o oživení prvorepubliko-
vých mýtů.⁸ Zcela byla přitom ignorována skutečnost, že se těchto akcí v různé
podobě účastnili nejen hlavní tváře pražského jara, ale i ti, kteří se po roce 1969
stali předáky normalizačního režimu. Stále jasněji se naopak ukazovalo, že norma-
lizační pojetí 28. října bude dříve nebo později vyžadovat i zákonnou změnu, jež
redefinuje jeho postavení jako oficiálního státního svátku.

V polovině června 1975 se za tímto účelem sešli poslanci obou komor Fede-
rálního shromáždění na společné schůzi. Na pořadu dne se mimo jiné ocitl i vládní
návrh na změnu zákona o státních svátcích a dalších významných dnech. Připo-
meňme, že 28. říjen byl tehdy stále ještě dnem pracovního klidu, oficiálně označo-
vaný jako *Den znárodnění*. Tímto názvem měl odkazovat k příslušným aktům z let
1945–1946, kterým došlo k rozsáhlé nacionalizaci řady odvětví hospodářství. Přes-
tože se tedy 28. říjen formálně přímo nevztahoval k samotnému vzniku Českoslo-
venské republiky, byl nemalou částí veřejnosti právě takto vnímán.⁹ Této skutečnos-
ti (a z toho plynoucího případného úskalí) si byla podle všeho vědoma i normali-
zační politická elita. Na zmíněné schůzi Federálního shromáždění tak byla nakonec
jednomyslně schválena úprava, podle které přestal být 28. říjen státním svátkem.
Místo toho se měl přesunout do kategorie významných dnů. Ocitl se tak po boku
25. února připomínajícího nástup komunistů k moci, 29. srpna jako začátku Slo-
venského národního povstání či 7. listopadu vztahujícího se k Velké říjnové socia-
listické revoluci. Na tyto dny se už ovšem nevztahoval benefit pracovního volna.¹⁰

Tímto rozhodnutím poslanců nebyl 28. říjen zcela vyloučen z panteonu svá-
tečních dní, projednávání jeho zákonné definice na půdě federálního parlamentu
však potvrdilo nepřehlédnutelnou degradaci ve vnímání jeho celkového dějinného
významu. Vládní návrh, který 28. říjnu přisoudil charakter pracovního dne, totiž
přednesl ministr práce a sociálních věcí Michal Štancel, jenž strohému slovníku
svého resortu podřídil i celé vystoupení. Pro normalizační politiku dějin v tomto
směru bylo více než příznačné, že ani v jeho projevu, ani v následném vyjádření
obou zpravodajů příslušného návrhu, nezazněla sebemenší poznámka vztahující se
k historické, národní či společenské hodnotě 28. října. Tu jednoznačně překrylo
všestranně zdůrazňované ekonomické měřítko, které mělo mít jednoznačnou prio-

8 Srov. Karel POMAIZL, *Nacionalismus – jeho zdroje a projevy: na základě zkušeností z let 1968–1969*, Praha 1986.

9 Srov. např. Dagmar BILAVČÍKOVÁ, *Naplnění revolučního odkazu*, Rudé právo, 26. 10. 1974, s. 3.

10 *Hospodařili jsme úspěšně*, Rudé právo, 12. 6. 1975, s. 2.

ritu. V rámci probíhající šesté pětiletky se tak zákonné ukotvení připomínky vzniku ČSR ocitlo – a lze právem usuzovat, že programově a cíleně – zcela mimo rámec parlamentní či dokonce veřejné rozpravy. Místo toho se změna charakteru 28. října odůvodňovala s ohledem na „maximální využití fondu pracovních dní“. Primárně tak měla „kromě racionalizace využívání pracovní doby mimořádný význam i pro plynulé a bezporuchové zásobování obyvatelstva“. Její hlavní prezentovanou devízu pak mělo být zvýšení výroby o 0,35 % a zisk 1,2 miliardy korun v produkci národního důchodu.¹¹

České a slovenské normalizační dějepisectví, jehož roli v rámci historické reprezentace vzniku ČSR zde primárně zkoumáme, ve svém výzkumu vycházelo z takto nastavených poměrů. Období let 1914–1918, které bylo po dlouhá desetiletí vykládáno prizmatem boje za vznik samostatného státu, sice úplně nevymizelo jako badatelské téma,¹² bylo však vsazeno do odlišného výkladového rámce. Česko-slovenské dějiny za první světové války se staly především přehledem vývoje dělnického hnutí, který mapoval aktivity jeho politické reprezentace, přičemž se zvláště soustřeďoval na ohlasy Velké říjnové socialistické revoluce (VŘSR) v českém a slovenském prostředí. V nejednom ohledu se tato část historiografické produkce snažila primárně zachytit radikalizaci levicového politického spektra a tedy i jakousi prehistorii vzniku KSČ.¹³ Monumentální publikace odborného asistenta pražské filozofické fakulty Otto Urbana *Česká společnost 1848–1918*, kterou počátkem 80. let vydalo nakladatelství *Svoboda*, představovala z tohoto hlediska zcela ojedinělou výjimku, a právě díky své tematické jedinečnosti se pravděpodobně setkala s nebyvalým čtenářským ohlasem.¹⁴

Stabilitu až strnulost normalizační politiky dějin vůči historické reprezentaci vzniku ČSR dokazoval jak průběh šedesátého výročí této události, které připadalo na rok 1978, tak půlkulaté jubileum o pět let později. V obou případech se potvrdil silně ideologizovaný, frázovitý a schématický pohled na tuto událost, který

11 *Stenoprotokol z 19. společné schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSSR konané 11. června 1975*. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dostupné na: <https://www.psp.cz/eknih/1971fs/slsn/stenprot/019schuz/s019014.htm>, 27. 11. 2020.

12 Srov. příslušná díla dvou historiků, kteří byli vnímáni jako opory normalizačního kurzu v dějepisectví: Jurij KRÍŽEK, *Vznik Československa*, Praha 1978; Václav KRÁL, *Vznik ČSR*, Praha 1985.

13 Srov. *Přehled dějin KSČ*, Praha 1976.

14 Jan HÁLEK – Boris MOSKOVIČ, *Fenomén Maffie. Český (domácí) protirakouský odboj v proměnách 20. století*, Praha 2020, s. 286–287.

měl co nejvíce kontrastovat s údajnou nacionalistickou euforií pražského jara.¹⁵ Bylo přitom jasné, že ve stávajících poměrech, tedy bez konkrétního společenského a politickému impulsu, bylo stěží možné očekávat změnu takovéto praxe. Příležitost se naskytla až na samém sklonku 80. let, tedy až dvacet let po posledních velkolepých oslavách vzniku ČSR, které se v roce 1968 odehrály ještě v atmosféře doznívajícího obrodného procesu.

Nečekaný obrat: sedmdesáté výročí vzniku Československa (1988)

V průběhu roku 1988 si Československo mělo připomínat hned několik jubilejních výročí, jež samozřejmě přímo vycházely z unikátní a často vyzdvihované „osmičkové“ symboliky moderních dějin. Vedle „Vítězného února“ (1948) odkazujícího k počátku diktatury KSČ, „mnichovského diktátu“ (1938), u nějž byla zdůrazňována zrada západních spojenců a naopak odhodlanost komunistů bránit zemi před přímou nacistickou hrozbou, se samozřejmě jednalo i o memento roku 1968. To v sobě zahrnovalo nejen údajnou „kontrarevoluční hrozbu“, ale i „internacionální pomoc“ armád Varšavské smlouvy v čele se Sovětským svazem. Hodnocení roku 1968 přitom i na samém sklonku 80. let podléhalo krajně zvlgarizovanému, manipulativnímu a oproti ostatním výročím ještě daleko silněji ideologizovanému výkladovému rámci.¹⁶

V kontextu svátkové politiky, komemorační praxe i celkové politiky dějin v pozdně normalizačním Československu zaujímal 28. říjen zvláštní místo. Již jsme zmínili, že na jedné straně náležel mezi oficiálně uznávané významné dny, na straně druhé se ovšem – zvláště ve srovnání s ostatními „osmičkovými“ jubilei – potýkal s poněkud ambivalentním uchopením ve veřejném prostoru. To s největší pravděpodobností vycházelo z několika důvodů. V rámci normalizační politiky dějin nemohlo dojít k úplné marginalizaci 28. října (oficiálně nazývaného jako *Den znárod-*

15 Srov. K 60. výročí vzniku Československa: materiály z celostátního semináře ÚV KSČ ze dne 12. září 1978, Praha 1978.

16 Při této příležitosti byly publikovány soubory textů s výrazným aktualizacním přesahem, které si evidentně kladly za úkol ideologicky přiblížit podstatu dvacet let starých událostí pražského jara i mladším čtenářům. Podle všeho tak přímo cílily na historické vědomí dospívající generace, která se k dění roku 1968 už nemohla vztahovat prostřednictvím osobní pamětnické zkušenosti – srov. Zdeněk HOŘENÍ a kol., *Nezažloutlé stránky roku 1968: sborník článků uveřejněných v Rudém právu od října 1987 do dubna 1989*, Praha 1989; Tomáš ŘEZÁČ, *Co říkali a co chtěli: svědectví nejen o r. 1968*, Praha 1988.

nění), protože se k tomuto datu vztahovalo hned několik událostí – vedle samotného vzniku ČSR a výše zmíněných znárodnovacích aktů přijatých těsně po druhé světové válce se v neposlední řadě jednalo i o schválení zákona o československé federaci, ke kterému došlo roku 1968. Posledně zmiňovaný akt byl přitom Husákovým režimem vnímán jako jeden z mála uznávaných plodů pražského jara, jakkoliv samozřejmě nebyl explicitně spojován s politikou tehdejšího reformního vedení v čele s A. Dubčekem.¹⁷ Normalizační ideologové vycházeli v přístupu k 28. říjnu i z toho, že jeho výlučná identifikace se vznikem samostatného československého státu v roce 1918 by s sebou nesla celou řadu propagandistických rizik či dokonce přímé „diverzní hrozby“. U nemalé části veřejnosti by mohla oživit nejen věhlas samotného zahraničního protirakouského odboje v čele s T. G. Masarykem, ale nakonec vést i k vlně na první pohled nacionálně zabarvené, v jádru však protirežimně motivované mytizace jak celkové osobnosti a odkazu prvního československého prezidenta, tak i meziválečného období, které bylo v normalizačním dějinném diskurzu důsledně označováno jako „předmnichovská republika“. Zdá se tedy, že Husákův režim přistupoval k 28. říjnu v tomto ohledu nanejvýš opatrně, a to i vzhledem ke zkušenosti, kterou měl s jeho oslavami a celkovým étosem z dob pražského jara. Pro normalizační vládnoucí elitu tak byla repríza podobného scénáře – vzhledem k této symbolice i sérii s ní spjatých hrozeb – zcela nepřijatelná, což odsouvalo diskuze o případném přehodnocení takto příkrého postoje na dlouhou dobu zcela do pozadí.

Předsednictvo ÚV KSČ se nadcházející sérií „osmičkových“ výročí zabývalo už na svém zasedání z 21. října 1987. Podrobně se vyjádřilo k jednotlivým jubileím, přičemž u 28. října bylo zdůrazněno, že „patří k nejvýznamnějším mezníkům v historii národů naší země.“ Toto ocenění bylo přitom explicitně vztaženo na vznik Československa, a to s vysvětlením, že „[s]tátní samostatnost, demokratická práva a svobody patří k nejcennějším vymoženostem národně osvobozenického zápasu lidu.“¹⁸ Nejvyšší stranická elita ale v této souvislosti ani v nejmenším nenaznačila, že by uvažovala o velkolepých oslavách tohoto výročí či že by 28. říjen byl opět prohlášen státním svátkem.

Nedisponujeme údaji, které by nám umožnily rekonstruovat proceduru, která nakonec v polovině září 1988 vrcholila oznámením, ve kterém předsednictvo ÚV KSČ doporučovalo, aby byly novelizací příslušného zákona přesně tyto změny

17 Srov. Jan ŠINDELKA, *Dvacet let československé federace a marxistické řešení národnostní otázky*, Nová mysl, 11/1988, s. 25an.

18 *Ideové politické pojetí významných výročí roku 1988*, Nová mysl, 1/1988, s. 121–122.

vztahující se k nadcházejícím připomínkám 28. října urychleně realizovány.¹⁹ Skutečnost, že předsednictvo federálního parlamentu schválilo tento návrh stranické špičky formou zákonného opatření, a to s okamžitou platností,²⁰ ovšem naznačuje, že příslušná rozprava i konečný verdikt byly spíše výsledkem náhlého, skutečně na poslední chvíli učiněného rozhodnutí.²¹ O jeho konkrétních motivech a očekávaném efektu však nemáme relevantní informace. Lze jen spekulovat, zda se normalizační mocenská špička tímto činem snažila konkrétně, ale zároveň působivě dokázat jistý otisk perestrojkových pohybů v československém prostředí, či zda tímto způsobem pouze sondovala nálady širší veřejnosti. Formální vysvětlení této náhlé změny k 28. říjnu však dávalo dostatečně najevo, že ačkoliv se počítalo s jeho neobvykle velkolepými oslavami, neměla tato akce rozhodně ohlašovat žádné radikální proměny základních postulátů normalizačního režimu. Ilustrativní byl v tomto ohledu jeden z novinářských komentářů, který vysvětloval, že opětovné ustavení 28. října jako (celkově teprve druhého) státní svátku sice „vycházelo z úcty a vážnosti, kterou k tomuto historickému datu československých dějin náš lid tradičně chová,“ ale že se tím zároveň „samozřejmě neoslabuje význam, který ve vědomí československé veřejnosti má 9. květen 1945 [jako den osvobození Rudou armádou, jenž byl dosud jediným státním svátkem v Československu – pozn. B. M.].“²²

Bez ohledu na zjevná propagandistická schémata, se kterými normalizační režim přistupoval k jubilejním oslavám 28. října, bychom rozhodně neměli zcela ignorovat posuny, ke kterým došlo prostřednictvím tohoto historického motivu v rovině „autoritativního diskurzu“.²³ A ty nebyly v případě historické reprezentace vzniku ČSR – i přes nepopiratelné interpretační mantinely – zcela zanedbatelné. Nejviditelněji se odrážely v brzkém a explicitním uznání jednoznačných zásluh T. G. Masaryka a dokonce (i když v poněkud omezenější míře) i příslušníků československých legií, kterými měli zásadně přispět k finálnímu úspěchu protirakouského odboje, a tím pádem i ke vzniku samostatného státu. Tento leitmotiv bylo při-

19 Zpráva ze zasedání předsednictva ÚV KSČ, Rudé právo, 17. 9. 1988, s. 1.

20 28. říjen státním svátkem, Rudé právo, 22. 9. 1988, s. 1.

21 S příslušným návrhem vystoupili na zmiňovaném zasedání PÚV KSČ Miloš Jakeš a Vasil Bilak, a to pouze ústně, tedy bez žádného podkladového materiálu. Srov. Národní archiv (NA), fond (f.) 02/4: KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo, 1986–1989, sv. P85/88, a. j. 84/8, Usnesení 84. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 16. září 1988 k bodu 8.

22 Jiří KOUHOUT, 28. říjen v našich dějinách, Rudé právo, 17. 9. 1988, s. 2.

23 K tomuto pojmu srov. Michal PULLMANN, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 19–22.

tom možné pozorovat v rámci skoro celé scénografie oslav sedmdesátého výročí 28. října.

Českou a slovenskou historickou vědu zaměřenou na moderní dějiny zastihly přípravy tohoto jubilea v poměrech, které se jen stěží mohly srovnávat s dějepisectvím ostatních států východního bloku. Její institucionální, personální i odborně-badatelský stav ji rozhodně nepředurčoval k tomu, aby s normalizačním režimem vstupovala do takových interakcí, které by vedly k oživení celkové historické debaty a už vůbec ne k odtabuizování témat z nejnovějších dějin, jak se tomu dělo například v Polsku, Maďarsku a především v SSSR. V případě obnovených kome-morací 28. října, který navíc patřil k méně kontroverzním momentům národní historie, tedy nesehráli čeští a slovenští historici jako specifická skupina expertů²⁴ zásadnější roli, kterou by bylo možné hodnotit jako přímý impuls ke zmíněným interpretačním posunům.²⁵ O to aktivněji se ale zapojili do následných debat a dalších forem historické reprezentace souvisejících s 28. říjnem.

Výše zmíněná politicko-společenská pasivita v řadách historické obce ovšem nezahrnovala i úplnou nečinnost odbornou. Právě jejím prostřednictvím čeští a slovenští badatelé mohli – jakkoliv implicitně, a to ještě v rámci výzkumu, jenž stále musel respektovat řadu ideologických postulátů – ovlivňovat úroveň konkrétních debat o významu 28. října. A právě až v takto složitém systému interakcí pak mohli jednotliví historici přispět k tomu, že oficiální výklad vzniku Československa doznal i v poměrech pozdní normalizace nikoliv nevýznamných korekcí či přímo revizí.

Jedním z historiků, kteří právě tímto způsobem zasáhli do rozprav o okolnostech vzniku samostatného československého státu, byl Jan Galandauer. Počátkem září 1988, tedy těsně před tím, než se z 28. října opět stal státní svátek, vydalo

24 Michal KOPEČEK a kol., *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019.

25 Srov. výstižný příspěvek J. Hanzala, který začátkem roku 1989 adresoval VI. sjezdu československých historiků, ale nakonec na něm nesměl zaznít. Podle Hanzala měla historická věda vést s politickou mocí jak dialog, tak polemiku. Československé dějepisectví však podle něj pouze přijímalo direktivy z nejvyšších míst. K takovéto poslušné roli historiků v kontextu opětovné aktualizace 28. října pak konstatoval: „Příkladem toho je 70. výročí vzniku ČSR, hodnocení presidenta T. G. Masaryka a dalších osobností, kdy naše věda čekala teprve na oficiální povolení o této problematice psát, zatímco bylo její povinností dávno ze svých poznatků a potřeb upozorňovat a nutit politickou moc ke změněným postojům a hodnocením.“ Srov. Josef HANZAL, *Ke krizi československé historiografie*, *Historické studie* 12, 1989, sv. 25, (samizdat, LB), s. 122.

pražské nakladatelství *Svoboda* jeho knihu o vzniku Československa,²⁶ která byla přepracovanou verzí jeho kandidátské práce. Tu sice roku 1969 ještě úspěšně obhájil, její následné publikování se však už nemohlo vzhledem k nastupujícímu normalizačnímu kurzu v dějepisectví dostat na pořad dne.

Galandauerova kniha sice představovala už sama o sobě cenný příspěvek k danému tématu, její význam – a společně s tím i postavení samotného autora – byl ovšem ještě dodatečně vyzdvížen z nejvyšších míst. Stalo se tak 26. září 1988 v prostorách Muzea Klementa Gottwalda, kde byla slavnostně otevřena výstava s názvem *70 let Československa*. Se zahajovacím projevem zde vystoupil tajemník ÚV KSČ Jan Fojtík, jenž se před necelým půlrokem stal také členem stranického předsednictva a obecně byl považován za vrcholného ideologa normalizačního režimu.²⁷ Fojtík svým vystoupením prakticky legitimizoval nejen samotné rozhodnutí náležitě oslavit sedmdesáté výročí vzniku ČSR, ale i odlišný přístup k dosud záměrně opomíjeným či přímo očerňovaným historickým aktérům tohoto milníku, zvláště vůči T. G. Masarykovi. Fojtíkův výklad událostí vedoucích ke vzniku samostatného státu byl sice i nadále rámován ustáleným schématem, v němž byl zdůrazněn určující význam VŘSR, oportunistický postoj Dohody k národně osvobozenckému hnutí (nejen) českého a slovenského národa a z toho plynoucí dlouhodobá neochota přistoupit na rozpad habsburské říše, některé další části Fojtíkova projevu se však podobným jednostrannostem už vyhýbaly. Nejednalo se přitom jen o vnějškové posuny, které bychom mohli charakterizovat jako pouhé jemnější stylistické nuance – jako když Fojtík například za jeden z vrcholných aktů vzniku ČSR označil zasedání Revolučního národního shromáždění z 14. listopadu 1918, které „prezidentem zvolilo vůdčího představitele protirakouské emigrace profesora Tomáše G. Masaryka.“ I přes kritické poznámky na adresu české buržoazie, která si měla od začátku především zajišťovat hegemonii v budoucím státě, totiž Fojtík prakticky ohlašoval rozchod s některými – pravděpodobně již nadále neudržitelnými či přímo zdiskreditovanými – soudy, kterými normalizační režim dosud častoval nejen legendární trojici předáků zahraničního odboje, ale např. i československé legie. Fojtík tento nikoliv nevýznamný obrat nijak nevysvětloval ani dále nekomentoval – omezil se na prosté konstatování, že u hodnocení historických okolností

26 Jan GALANDAUER, *Vznik Československé republiky 1918: programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988.

27 Rudolf VÉVODA, *Fojtík, Jan* [heslo], in: Petr Anev – Matěj Bílý (eds.), *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, A–K, Praha 2018, s. 334–337.

vzniku ČSR už „překonali jsme, jak jsem přesvědčen, dobu, kdy se jejich výklad zjednodušoval“.²⁸

Fojtíkovo vystoupení na vernisáži výstavy věnované sedmi dekadám československých dějin se od dosud aplikované normalizační politiky dějin lišilo i v dalším podstatném bodě. Vysoký stranický funkcionář totiž v rámci svého poměrně detailního historického exkurzu přímo odkázal na zmíněnou publikaci J. Galandauera, jež se na knižních pultech objevila před několika málo týdnů.²⁹ Tento na první pohled až nepodstatný detail Fojtíkova projevu se nejen zcela vymykal obvyklému úzu politické komunikace, který vládnoucí normalizační elita praktikovala, ale také mnohé signalizoval. Dokazovala to už samotná potřeba zaštitit se v takovémto veřejném vystoupení Galandauerovým odborným dílem a přímo tak protnout politickou rétoriku už nikoliv stále fádnějšími ideologickými frázemi, ale naopak výsledky nejnovějšího, vědecky fundovaného, i když samozřejmě nadále marxisticky orientovaného dějepiscevtví. Stalo se tak bez jakékoliv předchozí konzultace se samotným autorem.³⁰ To vše jen potvrzovalo, že u příležitosti sedmdesátého výročí vzniku ČSR se tvůrci a realizátoři normalizační politiky dějin rozhodli – aniž by se snažili tento zjevný fakt explicitně zdůvodnit či objasnit – přistoupit k (jakkoliv dílčí) revizi výkladu tohoto úseku národních dějin. A podle všeho tak chtěli učinit v intenzivnější a přímější spolupráci s historickou obcí, které měl být v předvečer oslav 28. října poskytnut daleko výraznější veřejný prostor.

Skutečnost, že se Fojtík ve svém projevu odkázal právě na historika J. Galandauera, nebyla zcela náhodná. Galandauerův profesní, názorový i osobní vývoj totiž v mnoha ohledech odrážel nejen zákruty české historiografie od konce 60. let, ale zároveň kopíroval i proměny, kterými v této době prošla samotná historická reprezentace vzniku ČSR. Sotva dvaatřicetiletý Galandauer se v době pražského jara aktivně zapojil do diskuzí, které se snažily o ideologicky méně zatížený rozbor složitých dějinných okolností, jež nakonec vedly k vyhlášení samostatného československého státu.³¹ Galandauer se jich účastnil nejen jako mladý badatel specializující se právě na období první světové války, ale společně s celou řadou kolegů i jako angažovaný pozorovatel dynamického dění roku 1968. Ve vztahu k odkazu 28. října

28 Jiří KOHOUT, *Ctíme pravdu dějin*, Rudé právo, 27. 9. 1988, s. 2.

29 Ibidem. Fojtík se na Galandauerovu knihu odkázal při hodnocení Wilsonových 14 bodů, které se snažil vylíčit jako sice obratný, ale ve své podstatě propagandistický manévř západních spojenců. Dohoda tím měla údajně reagovat na „rudou hrozbu“, která se Evropou šířila v přímé reakci na Leninovu revoluci v Rusku.

30 Z korespondence autora s Janem Galandauerem, prosinec 2020.

31 Srov. J. HÁLEK – B. MOSKOVIČ, *Fenomén Maffie*, s. 280–281.

se tehdy nezdráhal kritizovat přístup, jenž dominoval v uplynulých takřka dvou dekadách a který nakonec vedl „k tomu, že s rostoucí kritikou všech stránek první republiky upadla i prestiž dne jejího vzniku.“³² Galandauer jednoznačně ocenil, že v ovzduší pražského jara byla opět uznána hodnota této události, což se odrazilo i v nebyvale intenzivních připomínkách jejího padesátého výročí. Mladý historik přitom právě v propojení dávného historického odkazu s aktuálním vývojem viděl hlubokou logiku: „Je charakteristické, že teprve po lednu 1968 se naše národy chystají opět oslavit 28. říjen jako státní svátek. Řekl bych, že náš polednový obrodný proces má i prvky klasického národního obrození.“³³

I přes obdobné projevy, které přímo korespondovaly a otevřeně se i hlásily k ideálům pražského jara, se Galandauerovi podařilo přechkat normalizační čistky v řadách historické obce.³⁴ V rámci Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, jehož zřízení mělo být přímou odpovědí na předchozí vzestup „buržoazní ideologie“ a vést k obnově vedoucí úlohy strany v teoretické a ideologické oblasti,³⁵ se mu brzy podařilo dokonce i navázat na svůj původní odborný výzkum. To však vyžadovalo, aby se při výsledné formulaci výsledků svého bádání přidržoval nejen mantinelů normalizační historiografie, ale aby – i když implicitně – přímo negoval své názory a osobní postoje z dob pražského jara. V jedné ze svých publikací z druhé poloviny 70. let tak Galandauer jednoznačně odmítl formy historické reprezentace vzniku ČSR, které vrcholily právě roku 1968. Aniž by mohl čtenář tuto spojitost přímo zaregistrovat, Galandauer se touto formulací distancoval i od těch „nacionalistic-

32 Jan GALANDAUEER, *Den svobody*, Politika, 24. 10. 1968, s. 5.

33 Ibidem, s. 6.

34 Galandauerovi bylo jako zaměstnanci Ústavu dějin socialismu nejprve v červnu 1970 pozastaveno členství ve straně. V této kategorii se ocitli ti pracovníci, kteří projevíli „nedostatečnou politickou iniciativu a porušení stanov s tím, že člen bude žádat o pohovor dle usnesení P[ředsednictva] Ú[středního] V[ýboru]“. K tomu srov. NA, f. 02/4: KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – sekretariát, 1966–1971, sv. 47, a. j. 82/1, Usnesení 82. schůze sekretariátu ÚV KSČ ze dne 1. června 1970 k bodu 1: Projednání výsledků pohovorů v souvislosti s výměnou členských legitimací v bývalém Ústavu dějin socialismu.

Už v říjnu téhož roku však byl Galandauer přijat do nově zřízeného Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, a to jako samostatný vědecký pracovník. V příslušném usnesení bylo pak na jeho adresu – s ohledem na jeho výše zmiňované postoje během pražského jara až paradoxně – konstatováno: „V letech 1968–1969 vystupoval publicisticky proti revizionistickým tendencím. Neangažoval se pro pravcové oportunistickou politiku ústavu. Rozhodnutím sekretariátu ÚV KSČ ze dne 31. srpna 1970 mu byl vydán nový stranický průkaz.“ Srov. NA, f. 02/4: KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – sekretariát, 1966–1971, sv. 57, a. j. 102/16, Přijetí vědeckých pracovníků do Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, příloha IV.

35 Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011, s. 457.

kých a protimarxistických názorů“, ke kterým se před necelou dekádou sám aktivně hlásil.³⁶

I přes obdobně příkrá a zideologizovaná hodnocení, která se v Galandauerově případě citelně dotýkala jeho profesní i osobní integrity, dokázal zároveň tento „režimní historik“³⁷ – a to na vysoké odborné úrovni – úspěšně zúročit výsledky svého rozsáhlého bádání. Do této kategorie náležela např. jeho dvoudílná biografie sociálně demokratického předáka Bohumíra Šmerala,³⁸ jejíž vědecké kvality oceňovali dokonce i perzekuovaní historici z disentu, kterým – jak podrobněji ukážeme dále v textu – byla tehdy sice znemožněna jakákoliv forma zapojení do oficiálního výzkumu, ale kteří i nadále se zájmem sledovali soudobou produkci a její část pak reflektovali v samizdatu.³⁹ Z takového postavení, v němž se skloubila odborná aprobace se stabilním postavením v rámci struktur režimního dějepisectví, pak mohl Galandauer vycházet při svém angažmá na sklonku 80. let, kdy se normalizační režim rozhodl přihlásit se k odkazu 28. října a ve své režii pak zorganizovat i jeho velkolepé oslavy.

Galandauerovi byl nejprve v září 1987 na stránkách *Rudého práva* publikován článek, jenž u příležitosti padesáti let od úmrtí T. G. Masaryka zřetelně korigoval negativistické hodnocení jeho osobnosti a odkazu z předchozích let. Podstatné bylo, že Galandauer – a společně s ním ještě několik dalších historiků – sepsal návrh tohoto příspěvku na přímou výzvu příslušných stranických orgánů.⁴⁰ Skutečnost, že byl k publikování – ačkoliv po nezbytných zásazích – vybrán právě jeho

36 Jan GALANDAUEER, *Oblas Velké říjnové socialistické revoluce v české společnosti*, Praha 1977, s. 8. Galandauer v úvodu shrnul: „V druhé polovině šedesátých let, zejména pak v souvislosti s padesátým výročím vzniku Československé republiky a celkovou politickou a ideovou atmosférou roku 1968, se však v historické produkci, zejména pak v historizující publicistice objevily názory, které znamenaly opuštění základny marxismu-leninismu a návrat ke koncepcím nacionalistickým. Projevilo se to zejména v hodnocení takových klíčových otázek, jako je charakter předmnichovské republiky, intervence legií proti sovětskému Rusku, hodnocení osobností T. G. Masaryka, M. R. Štefánika atd. Znovu byl oslavován Zborov, Washingtonská deklarace, znovu se argumentovalo pittsburskou dohodou atd. atd.“ Ibidem.

37 K tomu srov. Galandauerovu charakteristiku, kdy se tímto termínem sám označuje: Jan GALANDAUEER, *Článek Rudého práva k 50. výročí skonu T. G. Masaryka. Vznik a oblas*, in: Masarykův sborník XIV. (2006–2008), Praha 2009, s. 382.

38 Jan GALANDAUEER, *Bohumír Šmeral 1880–1914*, Praha 1981; Idem, *Bohumír Šmeral 1914–1941*, Praha 1986.

39 Zde srov. zvláště Jan KŘEN, *Šmeralův životopis* [recenze: Jan Galandauer, Bohumír Šmeral 1880–1914], Z českých a slovenských dějin. Sborník, Praha 1982 (samizdat, LB), s. 191–200.

40 K vlivu zmíněného J. Fojtíka na chod *Rudého práva* srov. Miroslav Vaněk – Pavel Urbášek (eds.), *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. II. díl: Politické elity v období tzv. normalizace*, Praha 2005, s. 154.

text, byla s největší pravděpodobností dána jeho celkovým vyzněním, jež se lišilo od dosavadních normalizačních výkladů Masarykovy osobnosti.⁴¹ To jen potvrzuje předpoklad, že odpovědní ideologové Husákova režimu sice uvažovali o takovémto obratu v rámci aplikované politiky dějin už minimálně od poloviny roku 1987, ale ke konkrétnímu a kvapnému rozhodnutí dospěli po obdobných sondážích až o rok později. Není proto divu, že brzy po otištění článku v *Rudém právu* mohlo následovat i vydání delšího Galandauerova textu, který se přímo věnoval činnosti zahraničního odboje za první světové války.⁴²

Galandauer bezesporu patřil mezi nejvýraznější odborníky, kteří se na podzim 1988 aktivně zapojili do debat souvisejících s jubilejním výročí vzniku ČSR. S ohledem na svou předchozí činnost, nemalé uznání, ale i jistou důvěru, které se těšil u některých vysokých normalizačních funkcionářů,⁴³ mohl nyní využít náležitěho prostoru i zájmu, jehož se mu jako „režimnímu historikovi“ dostalo. Nejen, že přitom veřejně prezentoval výsledky svého bádání a odborné specializace, ale zároveň mohl při této příležitosti některé své teze ještě dále rozvinout, zvýraznit či konkrétněji doložit. V rozhovoru pro týdeník *Kmen*,⁴⁴ který byl tiskovým orgánem československého svazu spisovatelů a na jehož stránkách bylo možné v závěru 80. let zachytit konkrétnější projevy myšlenek „glasnosti“, tak Galandauer například bez jakýchkoliv okolků odmítl, že by VŘSR měla přímý, kontinuální a bezprostřední vliv na samotný vznik Československé republiky.⁴⁵ V této souvislosti jen připomeňme, že tato teze tvořila nejen základ historické a historizující produkce

41 J. GALANDAUER, *Článek Rudého práva*, s. 383.

42 Idem, *T. G. Masaryk a vznik ČSR*, Praha 1988.

43 Galandauer se v 80. letech – v doprovodu svého slovenského kolegy Viliama Plevzy – setkal s G. Husákem na Pražském hradě. Galandauer nebyl při této příležitosti přijat jako soukromá osoba, ale jako historik působící na Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ. V tomto duchu se odehrál i příslušný rozhovor, ve kterém bylo možné zachytit některé obrysy Husákova přístupu k vybraným aspektům či osobnostem národních dějin. Podle Galandauerových vzpomínek tak Husák kupříkladu neutrálně, místy až uznale hovořil o T. G. Masarykovi. V rozhovoru ho měl dokonce opakovaně označovat za „starého pána“, čímž se – i když s ohledem na komorní prostředí pochopitelněji – odchyloval od hodnocení, které bylo možné v souvislosti s prvním československým prezidentem pozorovat v rámci oficiální propagandy. Z korespondence autora s J. Galandauerem, prosinec 2020.

44 Za laskavou pomoc se zpřístupněním části tohoto periodika srdečně děkuji Janě Strnadové z Knihovny archivu Národního divadla v Praze. Ke vzniku *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. II. díl: Politické elity v období tzv. normalizace*, Praha 2005, s. 154. Ke vzniku a poměrům v rámci tohoto periodika, srov. Miroslav Vaněk – Pavel Urbášek (eds.), *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. II. díl: Politické elity v období tzv. normalizace*, s. 28–34.

45 Pavel FRÝBORT – Ondřej NEFF, *Ne odsudek, ale snaha o porozumění je cílem mé práce* [Rozhovor s Janem Galandauerem], *Kmen*, č. 43, 27. 10. 1988, s. 3–4.

v 50. letech, ale že se – sice už v méně prvoplánové, ale zato ve stále dostatečně vypovídající formě – objevovala i v dobách normalizace.⁴⁶

Zatímco Galandauer se v rámci svých veřejných vystoupení u příležitosti sedmdesátého výročí vzniku ČSR mohl opřít o vlastní bohaté bádání, do probíhajících odborných debat se zapojili i vědci, kteří se dosud orientovali na výrazně odlišnější témata. Tehdejší děkan pražské filozofické fakulty Antonín Vaněk, jenž byl v prvé řadě sociologem,⁴⁷ připravil edici dokumentů, ve které shromáždil rozličné typy textů – od pasáží z Masarykových a Benešových pamětí přes příspěvky Jana Švermy až po projevy Gustáva Husáka a Lubomíra Štrougala, které zazněly roku 1978 k šedesátiletému jubileu vzniku ČSR.⁴⁸

Daleko aktivněji se pak do odborných rozprav zapojil Václav Čada, který se v předchozích letech věnoval především oficiálně proponovaným historickým tématům korespondujícím s protežovanými motivy normalizační politiky dějin. Tyto Čadovy texty přitom mnohem více než z primárního výzkumu vycházely z požadavku na ideově-osvětovou funkci historiografické produkce.⁴⁹ Obdobně autor přistoupil i ke zpracování dějinných okolností vzniku ČSR. Tomuto „režimnímu historikovi“ byl za tímto účelem poskytnut nebývalý prostor – jeho příspěvky k 28. říjnu se objevily hned v několika různých periodikách,⁵⁰ souhrnný text popisující široké dějinné okolnosti vzniku samostatného československého státu byl dokonce vydán v cizojazyčných mutacích.⁵¹ Vzhledem k zastoupení a četnosti Čadových příspěvků lze tyto práce považovat za ukázkou oficiálního výkladu, který ve

46 K tomu srov. Jurij KŘÍŽEK – Oldřich ŘÍHA, *Bez Velké říjnové socialistické revoluce by nebylo Československa. Boj české a slovenské dělnické třídy za svobodu v letech 1917–1920*, Praha 1951; Karel HERMAN, *Historické události – Velká říjnová socialistická revoluce: dějiny Ruska 1853–1917/1918 v datech*, Praha 1977, s. 279.

47 K osobnosti A. Vaňka s ohledem na jeho působení v čele FF UK teze srov. František ČERNÝ, *Normalizace na pražské filozofické fakultě (1969–1989): vzpomínky*, Praha 2009, s. 72–74; K nástupu Vaňka do čela FF (s důrazem na jeho stranickou spolehlivost na straně jedné a rétoriku ohlašující přestavbu na straně druhé): Josef PETRÁŇ, *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha 2015, s. 600–613.

48 Antonín VANĚK (ed.), *Vznik samostatného československého státu v roce 1918: svědectví a dokumenty*, Praha 1988.

49 Václav ČADA, *Slovenské národní povstání*, Praha 1984; Idem, *Osvobození Československa Sovětskou armádou*, Praha 1984; Idem, *Vznik KSČ jako revoluční strany nového typu*, Praha 1986.

50 Idem, *K 70. výročí vzniku samostatného Československa*, Nová Mysl 10/1988, s. 16–29; Idem, *Pohled zblízka*, Rudé právo 28. 10. 1988, s. 5; Idem, *Vznik samostatného Československa a Velká říjnová socialistická revoluce*, Československý časopis historický 36, č. 4/1988, s. 481–504.

51 Srov. J. HÁLEK – B. MOSKOVIČ, *Fenomén Maffie*, s. 293–294.

veřejném prostoru pozdně normalizačního Československa usiloval na jedné straně o předložení dokumentovaného narativu o cestě k 28. říjnu, na straně druhé ale zachovával náležitě ideově-propagandistické hodnocení tohoto dějinného procesu. Zmiňovaný trend v konečném důsledku vedlo k tomu, že Čadovy práce sice patřily v průběhu roku 1988 mezi veřejně nejvíce exponované, historiografický diskurz však – zvláště z dlouhodobého hlediska – ovlivnily naprosto minimálně.

Samotné oslavy sedmdesátého výročí vzniku ČSR vrcholily ve dnech 27. a 28. října 1988 velkolepým programem, jehož součástí byla nejen vojenská přísaha na Letné, slavnostní manifestace na Václavském náměstí, ale i speciální představení Smetanovy Libuše v Národním divadle.⁵² Zcela zvláštní místo měl v tomto ohledu „slovenský program“,⁵³ který měl vedle náležitého zdůraznění významu aktuálního jubilea ve východní části republiky také připomenout další významnou událost vztahující se k 28. říjnu (a ke Slovensku obzvlášť) – zákon o federaci z roku 1968.⁵⁴ Ve slovenském prostředí tak měly debaty k významu a odkazu roku 1918 jako momentu vzniku společného státu především charakter celkové bilance řešení národnostní otázky. Tato rovina se projevila nejen v tamějších veřejných debatách, ale i v prostředí slovenského disentu, jak ukážeme v další části studie.

Slovenský historiografický diskurz vzniku ČSR se na samém sklonku 80. let rozvíjel jak prostřednictvím oficiální produkce,⁵⁵ jež cílila na širší okruh čtenářů, tak prostřednictvím úžeji profilovaného odborného výzkumu, kterému díky své v mnoha ohledech průkopnické práci dominoval historik Marián Hronský. Slovenskému badateli vydalo roku 1987 – tedy ještě před sérií jubilejních akcí – přední bratislavské nakladatelství *Pravda* monografii s názvem *Slovensko pri zrode Československa*.⁵⁶ Hronskému, jenž tehdy působil v bratislavském Vojenském historickém ústavu, se tím podařilo předložit první komplexní zpracování vnitřního slovenského vývoje v letech 1914–1918. Vedle nesporných vědeckých kvalit, které uznávali i recenzenti,⁵⁷ byla Hronského publikace významným počinem ještě z dalších důvodů. Hronský se totiž dokázal oprostit od řady stereotypů vyplývajících z dosavadních výkladů moderních slovenských dějin. Hronského kniha byla svou koncepcí, zvolenou argumentací i konkrétními závěry stále ještě jasným produktem marxisticky orientovaného dějepisectví. Díky zevrubné analýze slovenského poli-

52 *Oslavili jsme 70. výročí vzniku naší republiky*, Rudé právo, 31. 10. 1988, s. 1–2.

53 K tomu podrobněji J. HÁLEK – B. MOSKOVIČ, *Fenoméni Maffie*, s. 292

54 Srov. Vladimír VEDRA, *20 let československé federace*, Rudé právo 28. 10. 1988, s. 4.

55 Viliam PLEVZA, *Rok osemdesátý*, Bratislava 1988.

56 Marián HRONSKÝ, *Slovensko pri zrode Československa*, Bratislava 1988.

57 Emil KARABA, *Slovensko pri zrode Československa* [recenze], Nová mysl 10/1988, s. 148–150.

tického vývoje v závěru Velké války však byla v prvé řadě ojedinělým historiografickým počinem. Detailně totiž líčila aktivizaci slovenských stranických elit, jejich postupné sblížování s protirakousky orientovanou českou buržoazií a následně i s národně osvobozeneckým československým programem.⁵⁸ Hronský navíc v závěru jasně – ačkoliv rozhodně ne i bez výhrad a místy spíše z ideových pozic – hodnotil vznik ČSR jako pokrokový a demokratický milník ve vývoji slovenského národa.⁵⁹ Tento Hronského soud sice nektrastoval tak ostře s marxistickým narativem novodobých slovenských dějin, ve kterém byla jednoznačně oceňován rozpad habsburské říše a vymanění slovenského národa z „uherského jha“, představoval však významný posun s ohledem na hodnocení následující éry první republiky. Ta totiž byla ve slovenském normalizačním dějepisectví, ale i v dalších sférách tamějšího společenského a kulturního života, tendenčně zobrazována jako faktické pokračování národnostního útlaku, a to bez přílišných snah kvalitativně rozlišit poměry před rokem 1918 a po vzniku ČSR.⁶⁰ Jakkoliv se ani Hronský nevyhýbal i jednoznačně kritickým poznámkám na adresu čechoslovakistického programu buržoazní elity, pozitivní ocenění roku 1918 mělo v jeho případě nemalou relevanci, a to i s ohledem na prostor, kterého se tomuto historikovi dostalo v rámci probíhajícího jubilea.⁶¹

Pro české a slovenské historiky byly intenzivní připomínky sedmdesátého výročí vzniku samostatného československého státu příležitostí, aby i v poměrech pozdně normalizačního režimu zřetelněji zapojili do veřejné debaty. Její úroveň sice na jednu stranu ovlivňoval fakt, že do řady oblastí života společnosti již pronikala rétorika přestavby, na straně druhé však byla kritičtější diskuze často i nadále jen vnějšková a neukotvená. Ačkoliv byla role historiků při této příležitosti omezena na komentáře, které se až na výjimky nevymykaly dějinné tematice, zdá se, že toto jejich angažmá bylo u nemalé části veřejnosti reflektováno (zvláště asi v porovnání s připomínkami řady předchozích výročí) daleko pozorněji a výrazněji. Zůstává otázkou, s jakou konkrétní odezvou se jejich odborné komentáře setkávaly v řadách rozličných složek české a slovenské společnosti. Že ale byly vnímány jako impuls k rozsáhlé a svým charakterem jistě i neobvyklé diskuzi, dokazuje i dopis adresova-

58 M. HRONSKÝ, *Slovensko pri zrode*, s. 205an.

59 Ibidem, s. 326–327, 329–330.

60 K tomu srov. kritické hodnocení těchto oficiálních výkladů: Ján MLYNÁRIK, *Milan Rastislav Štefánik a československá státnost*, Historické studie 2, 1979, sv. 2, (samizdat, LB), s. 46–53.

61 Marián HRONSKÝ, *Vznik Martinské deklaráce*, Rudé právo 28. 10. 1988, s. 5; 28. říjen 1918 v našich dějinách [Kulatý stůl Rudého práva a Pravdy s československými historiky], Rudé právo 17. 10. 1988, s. 3–4.

ný Janu Galandauerovi od rozhořčeného straníka. Jakkoliv se v něm pisatel primárně pohoršoval nad průběhem jubilejních připomínek vzniku ČSR, odhalil tím i významnou roli, kterou zde měli sehrát právě čeští a slovenští historici. Galandauerovi totiž rezolutně vyčetl: „Ano, byl jsi prvním historikem, který oficiálně, veřejně, vnesl do povědomí lidí znovu Masaryka [...] A podle Tvého návodu a vzoru celá plejáda historiků, spisovatelů a pisatelů, kteří si přihřáli svou polívčičku a zaútočili na samou podstatu socialismu, konkrétně na politiku strany. Po celý rok [1988] byli jsme v různých časopisech, novinách a bohužel i ve stranickém tisku krmení potouchlými urážkami a útoky, jak už jsem výše napsal, proti straně. Pod dojmem, že nemohli dříve se svobodně vyjadřovat, pustili se hlava nehlava do ‚revize‘ naší historie. Ano, Ty jsi příčinou toho, co se stalo [...] A tak s Tvojím [sic!] přičiněním vyhaná buržoazní legenda z první republiky o T. G. Masarykovi jako osvoboditeli našeho národa znovu ožila.“⁶²

„Vraťte nám svátek!“, odkaz 28. října v historických rozpravách disentu

Jen několik dní před tím, než se v druhé polovině září 1988 vládnoucí normalizační elita rozhodla prohlásit 28. říjen opět státním svátkem a urychleně zahájit přípravy jeho velkolepých oslav, stačila ještě Charta 77 nejvyšším představitelům v zemi adresovat dopis na toto téma. Jeho autoři vyzdvihli nejen význam samotného data, ale také fakt, že předchozí zrušení jeho oslav jako státního svátku bylo „ostudou“ Husákova režimu.⁶³ V souvislosti s blížícím se jubileem tak Charta 77 žádala okamžitou nápravu, přičemž neskrývala přesvědčení, že mocenská špička bude muset zohlednit celkově pozitivní vnímání tohoto dějinného symbolu v řadách širší veřejnosti: „Věříme, že vyjadřujeme pocity zdrcující většiny českého a slovenského národa, když žádáme, aby 28. říjen byl při 70. výročí vzniku republiky znovu prohlášen státním svátkem. Jsme přesvědčeni, že existují vysoce reálné důvody, aby politické vedení tyto požadavky splnilo.“⁶⁴

Tento text, na nějž brzy navázalo i oznámení o chystaném vzpomínkovém shromáždění, jež se mělo konat 28. října 1988 přímo v centru Prahy,⁶⁵ nebyl projevem náhlého zájmu českého (a do jisté míry i slovenského) disentu o oživení sym-

62 J. GALANDAUER, *Článek Rudého práva*, s. 392.

63 Blanka CÍSAŘOVSKÁ – Vilém PREČAN, *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 2, Praha 2007, dok. č. 496, s. 1037.

64 Ibidem.

65 Ibidem, dok. č. 497, s. 1045–1046, dok. č. 499, s. 1047–1048.

boliky a odkazu vzniku ČSR. Jakkoliv si Charta 77 – a společně s ní i další, stále početnější protirežimně orientované skupiny⁶⁶ – uvědomovala potenciál nadcházejícího výročí, neorientovala se na něj jen takticky či ryze účelově. Tento zájem byl naopak odrazem hlubšího, svým charakterem krajně složitého a především dlouhodobého názorově-ideového vývoje v jejích řadách. V prostředí disentu totiž odkaz 28. října silně rezonoval – v protirežimním duchu přímo odkazoval k Masarykově osobnosti, étosu zahraničního odboje a hlavně k celé první republice. V neméně míře se ale vztahoval i k odborným zájmům a myšlenkovým horizontům konkrétních osob, především někdejších profesionálních historiků. Mezi nimi byla celá řada odborníků, kterým byl po roce 1969 znemožněn nejen profesní a kariérní růst, ale i pouhý výkon povolání. Samotné téma vzniku československého státu se sice z hlediska užší specializace týkalo spíše několika jedinců, neznamenalo to ovšem, že by vzhledem k výše zmíněným přesahům 28. října nerezonovalo také mezi dalšími příslušníky disentu. Od poslední třetiny 70. let se mohl okruh takto zainteresovaných zapojit do diskuzí souvisejících se vznikem ČSR prostřednictvím historicky zaměřené samizdatové produkce. Ta jim na jedné straně umožňovala, aby – v jakkoliv technicky i badatelsky velmi omezených podmínkách⁶⁷ – pokračovali ve svém výzkumu, na straně druhé mohli jejím prostřednictvím nově promýšlet, a často tedy i revidovat svá celková hodnocení událostí vedoucích k roku 1918.

Pravidelnější zájem, který v řadách českého disentu provázely připomínky vzniku ČSR, ilustrují už aktivity z let 1975 a 1978. V prvním případě se jednalo o interpelaci, kterou zaslala skupina 28 (a takto stanovený počet jistě neměl být náhodný) československých občanů tehdejšímu předsedovi federálního parlamentu Aloisi Indrovi. Protestovala v ní proti rozhodnutí zrušit připomínky 28. října jako státního svátku. V rozporu s oficiálním zdůvodněním byl tento krok označen za ryze politický a navíc účelový tah ze strany normalizační nomenklatury. „Projevuje se v něm krajní necitlivost k národnímu vědomí a cítění našich národů, zejména národa českého, ale také výrazný a přehlíživý postoj k významu naší státnosti“, konstatovali v něm autoři dokumentu. Vedení zákonodárního sboru navíc upozornili, že necitlivá marginalizace 28. října byla zcela v rozporu i s běžnou praxí v zahraničí, kde dny národní nezávislosti patřily k ústředním komemoračním aktům.⁶⁸

66 Obnovu 28. října jako státního svátku požadovala např. už na podzim roku 1987 Demokratická iniciativa. Srov. Růžena HLUŠIČKOVÁ – Milan OTÁHAL (eds.), *Čas demokratické iniciativy 1987–1990: sborník dokumentů*, Praha 1993, s. 71–72.

67 K tomu srov. nejnověji a souhrnně Michal PŘIBÁŇ a kol., *Český literární samizdat 1949–1989: edice, časopisy, sborníky*, Praha 2018, s. 44–66.

68 28. říjen: *reminscence a realita*, Lidové noviny, č. 11, listopad 1988, s. 2.

Druhou zmíněnou iniciativou vážící se k odkazu roku 1918 byla anketa, ve které redakční okruh samizdatové edice *Petlice* položil tři okruhy otázek „lidem různých generací, kteří se nemohou v ČSSR vyjadřovat“. S přímým odkazem na šedesáté jubileum této události byli tito respondenti požádáni, aby v „necenzurovaných odpovědích“ shrnuli nejen svou osobní zkušenost a vzpomínky na uplynulých šest dekad existence československého státu, ale aby také předložili vlastní bilanci tohoto dějinného vývoje.⁶⁹ Z hlediska námi sledované proměny historické reprezentace 28. října stojí za pozornost několik – svým charakterem spíše útržkovitých – reflexí historického významu roku 1918, a to nejen s ohledem na samotný vznik ČSR, ale hlavně vzhledem k dalším etapám a milníkům československých moderních dějin.

Jakkoliv byl vzorek oslovených respondentů z hlediska své reprezentativnosti a vypovídající hodnoty jistě v mnohém limitovaný, představuje důležitou sondu do historického myšlení těch skupin československé společnosti, které normalizační režim – nejčastěji kvůli jejich předchozímu politicky motivovanému angažmá – naprosto zásadně omezil ve veřejné artikulaci obdobných postojů a řadu z nich za tyto aktivity i trestně stíhal.⁷⁰ V jejich odpovědích se tak objevují jak neotřelé, strážlivě až příkře formulované výklady vzniku ČSR, tak silná, místy až nekritická idealizace první republiky, jejíž poměry často srovnávali s aktuální normalizační realitou. Rozhodující procento oslovených sice evidentně uznávalo, že rok 1918 náleží mezi významné a hlavně pozitivní okamžiky národních dějin, další historický vývoj – zvláště s ohledem na dopady událostí roku 1938, 1948 a 1968 – však přiměl část z nich, aby se oprostili od ryze oslavných a patetických charakteristik. Jak konstatoval jeden z respondentů⁷¹: „Ano, 28. říjen 1918 byl jistě významným mezníkem: Slováky zachránil před pomadařštěním a Čechům jejich vlastní stát umožnil rozvoj ve všech oblastech života. Ale jak přispěl k tomu, aby při první vážnější krizi nebyl ohrožen nejen stát sám, ale i integrita národa?“⁷²

69 *Dějiny a současnost. Anketa k 60. výročí vzniku Československé republiky*, Edice Petlice, Praha 1978 (samizdat, LB), s. 2.

70 K tomu srov. Jaroslav PAŽOUT, *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969–1989)*, Praha 2017, s. 129–176, 398–434.

71 Ačkoliv byla velká část odpovědí zveřejněna pod skutečnými jmény oslovených, někteří se rozhodli vystoupit pod pseudonymy. Právě autorství tak nebylo možné ve všech případech jasně identifikovat.

72 *Dějiny a současnost. Anketa k 60. výročí*, s. 14. Tento respondent byl kupříkladu označen jako „M. Sedlák, 50 let, historik“. Ibidem, s. 10.

Kritické hodnocení československého vývoje 20. století vedlo některé respondenty k tomu, že zasadili už jeho samotný prolog, tedy období let 1914–1918, do kontextu neutěšeného dějinného koloběhu. Jejich pohledu přitom nechyběl ani jistý prvek velmi střízlivého až apatického realismu. Podle tehdy pětatřicetiletého historika Miloše Pojara⁷³ tak byl vznik ČSR možný s ohledem na vzniklé vakuum ve střední Evropě, vojenskou situaci a „díky iniciativě a schopnostem několika málo exilových politiků“. Z toho kriticky odvozoval i zapojení a angažovanost rozhodující části tehdejší společnosti: „Masa národa – odmyslíme-li legie – nemusela hnout pro jeho vznik prstem. Nezávislost nám byla udělena.“⁷⁴ Literární teoretik Vlastislav Effenberger, signatář Charty 77 a toho času v invalidním důchodu, prohlásil, že už samotné právo na sebeurčení – silně exponované v závěru první světové války a při následných úvahách o budoucím uspořádání kontinentu – bylo v prvé řadě „nástrojem mocensko-politické propagandy“, Masarykův spis *Nová Evropa* prý nevyjímá.⁷⁵

V rámci samizdatové produkce na přelomu 70. a 80. let byla problematika vzniku Československa odborně reflektována spíše nárazově.⁷⁶ Roku 1983 se u příležitosti půlkulatého jubilea měla původně opět uskutečnit anketa, ve které se tentokrát jako oslovení respondenti měli objevit hlavně historici. Příspěvky se však nakonec nepodařilo shromáždit.⁷⁷ Celý záměr byl nakonec realizován až roku 1987, a to v podobě diskuzního fóra. Osloveno bylo celkem sedm historiků, mezi nimi např. Jan Křen, Miloš Hájek či Karel Pichlík. Iniciátoři a organizátoři této rozpravy, která se vedle samotné otázky vzniku ČSR měla zabývat i kritickým hodnocením první republiky a jejího místa v historickém vědomí československé společnosti, si byli vědomi omezených možností celé akce. Správně konstatovali, že vzhledem k dosavadnímu vývoji tuzemského dějepiscetví chybělo k náležité debatě tohoto typu fundovaná zpracování dané problematiky a konkrétní výsledky bádání. Chápali ale, že názory sedmi odborníků v sobě skrývají mnohovrstevnatou výpovědní hodnotu. Oslovení totiž měli ukázat rozmanitost pohledů vycházející jak

73 M. Pojar, který tehdy působil jako výrobní referent v nakladatelství *Academia*, odpovídal ve zmíněné anketě pod pseudonymem „Josef Dubský“. Srov. *Kdo byl kdo. Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*, Praha 1999.

74 *Dějiny a současnost. Anketa k 60. výročí*, s. 31.

75 Ibidem, s. 61–62.

76 Srov. např. Ján MLYNÁRIK, *Slovenská sociálnodemokratická strana v čase vzniku ČSR*, Historické studie 1, 1979 (samizdat, LB), sv. 1; s. 78–142; *Sborník k 65. výročí vzniku Československé republiky*, Praha 1983 (samizdat, LB).

77 70. výročí vzniku ČSR, Historické studie 11, 1988, sv. 23 (samizdat, LB), s. 43.

z jejich specializace, tak z jejich životní a generační zkušenosti. Tím vším se u nich „potlačuje výlučnost historika-odborníka a spojuje jej s lidmi zaujatými národní – a také vlastní – minulostí a přítomností.“⁷⁸

Problematika vzniku ČSR a protirakouské rezistence za první světové války byla z uvedené sedmičlenné skupiny historiků odborně nejbližší K. Pichlíkovi. Tento někdejší pracovník Vojenského historického ústavu, jenž v předvečer pražského jara dokončil obsáhlou práci o dějinách československého zahraničního odboje,⁷⁹ vykonával po nuceném odchodu z řad historické obce dělnická povolání. Náležel také k první vlně signatářů Charty 77. Vzhledem k tomu, že v rámci samizdatové produkce se ke svému původnímu bádání již nevracel,⁸⁰ nevíme, jakými přesnějšími zákruty prošlo v době normalizace jeho hodnocení vzniku ČSR a zda k tomuto tématu – vzhledem k profesní i občanské perzekuci – přistupoval z výrazně odlišných názorových pozic. V rámci zmíněného diskuzního fóra v roce 1987 se pokusil o jakousi „syntézu zásluh“ o vznik samostatného státu, když se snažil rovnoměrně zdůraznit roli jednotlivých složek tehdejší české (a slovenské) společnosti v národně osvobozeneckém hnutí. Zdůraznil přitom, že samotná politická aktivita v řadách „národa“ byla nejcennější, protože právě národ „ke vzniku svého státu přispěl vlastním bojem“. Dále vyzdvihl, že zapůsobila „obdivuhodná politická schopnost Masarykova“, „statečnost desítek tisíc zajatců“ v legiích i „vytrvalost válkou zbídačeného dělnictva, které dalo přednost požadavkům demokracie a národní svobody před internacionalistickými hesly okamžitého míru a sociální revoluce“.⁸¹

Z hlediska toho, jakou podobu měla historická reprezentace vzniku ČSR v poslední třetině 80. let, byly více než odborné názory mnohem ilustrativnější další postřehy zúčastněných historiků. Miloš Hájek, jenž byl v 60. letech autorem uznávané práce o Třetí internacionále,⁸² vnesl do debaty zajímavý pamětnický prvek. Jednak připomněl, že reflexe první republiky, jejímž prologem rok 1918 byl, se měnila napříč generacemi – od ponížení a zklamání v době Mnichova přes touhu po obnově za druhé světové války až po kritiku v období po roce 1945/1948 a opětovnou idealizaci během pražského jara. O tom, jak na tuto dějinnou etapu pohlí-

78 Ibidem.

79 Karel PICHLÍK, *Zahraniční odboj 1914–1918 bez legend*, Praha 1968.

80 Jeden z mála Pichlíkových příspěvků reagoval na studii M. Otáhalo o problematice české národní identity v 19. století. Srov. Karel PICHLÍK, *Poznámka na okraj jedné poznámky pod čarou*, Studie historické. Sborník Praha 1980 (samizdat, LB), s. 104–127.

81 70. výročí vzniku ČSR, Historické studie 11, 1988, sv. 23 (samizdat, LB), s. 57.

82 Miloš HÁJEK, *Jednotná fronta: k politické orientaci Komunistické internacionály v letech 1921–1935*, Praha 1969.

žela současná generace, která vyrůstala v době Husákovy normalizace, neměl podle vlastních slov konkrétní představu. I tak ale registroval v jejích řadách nikoliv nevýznamné posuny: „Nevím, co soudí o první republice, ale myslím, že není náhoda, že u ní jsem se poprvé v životě setkal s otázkou adresovanou pradědům: Proč jsi boural Rakousko?“⁸³

Bez ohledu na různá omezení se i v neoficiálních strukturách našli historici, kteří sice nemohli využít prostor a možnosti vyhrazených pro příslušníky tehdejší historické obce, ale i tak nerezignovali na soustavnější odbornou aktivitu. Ke vzniku ČSR se jich u příležitosti právě připomínaného jubilea vyjádřila (alespoň rámcově) celá řada.⁸⁴ Z hlediska konkrétní podoby historické reprezentace roku 1918 si zvláštní pozornost zaslouží tematické příspěvky dvojice historiků – Jaroslava Opat a Zdenka Kárníka. Ti sice také vnímali události let 1914–1918 s jejich zřetelnými přesahy, tedy s konkrétními politickými, sociálními, hospodářskými i kulturně-intelektuálními dopady na další vývoj Československa,⁸⁵ daleko více na ně však pohlíželi podrobnou optikou komplikovaného dění první světové války.

Texty zmiňovaných historiků, publikované v rámci samizdatové produkce, měly na jednu stranu omezený čtenářský dosah a silně se na nich podepisovaly neadekvátní badatelské podmínky, na straně druhé se ovšem vyznačovaly – zvláště ve srovnání s texty oficiálního dějepiscetví – promyšlenějším, neotřelým a hlavně podstatně kritičtějším přístupem ke zkoumané historické látce.

Jaroslav Opat zasáhl do debat u příležitosti sedmdesátého výročí vzniku ČSR jako činnorodý badatel, který se již několik let soustavně věnoval výzkumu osobnosti T. G. Masaryka. Přestože zpočátku musel tuto svou aktivitu skloubit s výkonem dělnické profese, která mu zajišťovala obživu po nuceném odchodu z Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV, po nástupu do invalidního důchodu koncem 70. let se tématu věnoval již daleko intenzivněji. Podařilo mu tak sepsat monografii shrnující Masarykovu univerzitní dráhu na sklonku 19. století,⁸⁶ v poslední třetině 80. let už pravidelně přispíval do samizdatu, kde analyzoval a kri-

83 70. výročí vzniku ČSR, s. 75.

84 K tomu srov. Blanka CÍSAŘOVSKÁ, *Vznik Československa a Rusko*, in: Československo 88'. Sborník příspěvků pro mezinárodní sympozium a dokumentů o jeho zmaření a permanentním průběhu, Praha 1989 (samizdat, LB), s. 4–11; Miloš HÁJEK: *Dělnické internacionály a vznik Československé republiky*, in: Ibidem, s. 11–16; S. V. JUNIUS, *Česká obec sokolská a vznik Československé republiky*, in: Ibidem, s. 16–21; Jan KŘEN, *Rehabilitace 28. října, jaká je a jaká by měla být*, in: Ibidem, s. 120–124.

85 Srov. Jaroslav OPAT, *Se skloněnou šíjí?*, in: Ibidem, s. 347 an.

86 Srov. pozdější oficiální tuzemské vydání: Jaroslav OPAT, *Filozof a politik T. G. Masaryk 1882–1893: příspěvek k životopisu*, Praha 1990.

tický komentoval výsledky masarykovského bádání.⁸⁷ Z těchto pozic Opat komentoval i historické souvislosti vzniku ČSR – nejen, že zásadně odmítal rezidua teze o zásadním vlivu VŘSR, kterou považoval za propagandistický výtvar zideologizované a režimu zcela podřízené oficiální historiografie,⁸⁸ ale zároveň se snažil vystihnout i další, v té době daleko méně zmiňované či přímo zamlčované okolnosti, jež vedly v říjnu 1918 ke vzniku samostatného československého státu. V této souvislosti Opat například zdůrazňoval význam vojenského angažmá Dohody v posledním roce Velké války, které vedlo nejen k porážce Ústředních mocností, rozpadu rakousko-uherské říše a vzniku nástupnických států, ale ve svém důsledku tím také – do značné míry paradoxně – udrželo u moci Leninovu vládu, protože ukončilo „rdousivé sevření“ Němci po brestlitevském míru.⁸⁹ Opat, jenž v podobných rozpravách nijak neskrýval své masarykovské sympatie, tak nabízel zcela odlišný výklad roku 1918, pod jehož historickým významem byly vedle zmíněné aktivity válečného bloku Dohody podepsány i autochtonní a hluboce zakořeněné humanistické ideje české společnosti. Zrod Československé republiky tak byl podle něj „přirozeným, logickým vyvrcholením demokraticky založeného národněosvobozeneckého boje; boje, jemuž podstatné rysy vtiskl celým svým válečným úsilím Masaryk. V jeho činech za války nacházely současně výraz i nejlepší svobodomyšlné demokratické tradice české národní minulosti.“⁹⁰

Zatímco podobné Opatovy glosy byly sice trefnými, ale přeci jen parciálními postřehy k problematice vzniku ČSR, jeho kolega Zdeněk Kárník dokončil v říjnu 1988, tedy v předvečer samotného jubilea, obsáhlou publikaci věnovanou rozpadu Rakousko-Uherska.⁹¹ Rovněž Kárník nepatřil mezi příslušníky oficiální, tedy režimní, historické obce. Po nedobrovolném odchodu z pražské filozofické fakulty, ke kterému došlo hned na počátku normalizace, však mohl – na rozdíl od řady svých kolegů – alespoň částečně pokračovat v odborné činnosti, a to jako pracovník středočeského památkového ústavu. Kárník však udržoval pravidelné kontakty s disidentským prostředím a v nemalé míře se organizačně podílel na vydávání samizdatové historické produkce. S ohledem na tuto neveřejnou a utajovanou čin-

87 K tomu srov. souhrnně Jaroslav OPAT, *Masarykiana a jiné studie (1980–1994)*, Praha 1994.

88 Jaroslav OPAT, *Galandauer nově o vztahu mezi VŘSR a vznikem ČSR*, Obsah 11, listopad 1988, s. 42.

89 Jaroslav OPAT, *K jednomu výkladu podmínek vzniku Československa*, Obsah 10, říjen 1988, s. 6–19, zde s. 13.

90 Ibidem, s. 17.

91 František HARTMAN [Zdeněk KÁRNÍK], *Rozpad Rakousko-Uherska*, I–II, Praha 1988 (samizdat, LB).

nost tak zmiňovaný Kárníkův titul o rozpadu habsburské říše vyšel roku 1988 pod pseudonymem František Hartman, a to v samizdatové edici *Česká expedice*.⁹² Kárník se při zpracování tohoto tématu mohl opřít o vlastní dlouholeté studium, které ještě na sklonku 60. let korunoval monografií o českém socialistickém hnutí za první světové války.⁹³

Ve své objemné samizdatové publikaci se Kárník podrobně věnoval nejen politickým, ale i sociálním a hospodářským souvislostem českého dění za první světové války. Detailně také sledoval činnost zahraničního odboje, stejně jako souvislosti vývoje v habsburské říši jako takové.⁹⁴ Dílo tak i přes čtivou formu, která cílila na širší okruh čtenářů, bylo nanejvýš erudovaným a komplexněji koncipovaným přehledem složitého dění let 1914–1918. Vzhledem k tomu, že se tehdy zároveň jednalo o ojedinělý odborný příspěvek takového rozsahu a charakteru – a to nejen v kontextu samizdatové produkce – si zvláštní pozornost zaslouží ty pasáže Kárníkovy knihy, jež na jedné straně bilancují konkrétní historické okolnosti vzniku ČSR, na straně druhé tak činí s ohledem na jejich dlouhodobé dopady, a to mj. v konfrontaci s normalizační realitou.

Pro Kárníka totiž vznik Československa odstartoval nejslavnější historickou etapu, kterou se po roce 1938 už nikdy nepodařilo překonat. Český „politický a sociální proud“, jenž stál za touto přelomovou událostí, pak i přes celou řadu oprávněných výhrad vnímal jako „tvůrce toho nejlepšího v našich moderních dějinách“.⁹⁵ Kárník ale současně nepřehlížel i celou sérii protichůdnosti a neduhů, které rok 1918 vnesl do československých dějin. V tomto ohledu usiloval o maximální vyváženost: nijak nerozpozořoval mimořádnou komplikovanost uspořádání, které na sklonku první světové války zavládlo ve středoevropském regionu. Touto optikou pohlížel i na samotný vznik ČSR, který pro jednu stranu představoval završení národně osvobozenického boje, pro další – a zdaleka ne nepočetné – skupiny (především pro německou menšinu) byl ale krajně komplikovaným mezníkem, ze kterého logicky vyplývaly následné projevy nespokojenosti, napětí i otevřeného odporu k nově vzniklému státnímu útvaru.⁹⁶ Kárník se ale v duchu této argumentačně promyšlené bilance neuchyloval ani k opačnému extrému, jenž by jako účinný lék na

92 Milan OTÁHAL, *Má setkání se Zdeňkem Kárníkem*, in: Jiří Štaif (ed.), Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi: sborník příspěvků k jubilantovým sedmdesátinám, Praha 2003 s. 177–179.

93 Zdeněk KÁRNÍK, *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk, či Šmeral?*, Praha 1968.

94 Pro takto koncipovaný výklad týkající se první poloviny válečného konfliktu srov. [Z. KÁRNÍK], *Rozpad Rakousko-Uherska*, s. 33–46, 125–155, 156–184.

95 Ibidem, s. 339.

96 Ibidem, s. 321–345.

většinu dobových neduhů hledal v relativizaci či dokonce přímému zpochybnění konečného vyústění turbulentních událostí roku 1918. V tomto duchu odmítal i idealizující teze o možné záchraně habsburské říše nebo dokonce úvahy nad její obnovou v současných podmínkách.⁹⁷ Takto rozhodné stanovisko Kárník zaujal i přesto, že podle jeho mínění po roce 1918 „následovala katastrofa, přinášející pro český národ nesrovnatelně těžší období, než bylo jakékoliv z dob „třistaletého úpění“ pod Habsburky.“⁹⁸

Podobně jako Opat se i Kárník uprostřed jubilejních oslav vzniku ČSR pokusil najít odpověď na jeho ústřední otázku – které historické faktory a síly vlastně stály za tímto milníkem národních dějin? Kárník se ve svém samizdatovém spisu evidentně snažil o to, aby příslušnou historickou látku uchopil jako erudovaný badatel kladoucí důraz na sociální, hospodářské a širší společenské fenomény českého vývoje za první světové války. V tomto ohledu byl bezpochyby v řadě ohledů úspěšný, jakkoliv mu formát a zaměření samizdatové edice jistě neumožnilo naplnit tento záměr do všech důsledků. Chtěl se také vyhnout líčení dějin protirakouského odboje jako izolovaného, legendami opředeného faktoru, jenž se měl svépomocí zasloužit o zrod samostatného státu. Ani takovéto profesní předsevzetí mu však v závěru nebránilo v uznaném konstatování, kterým českému (a slovenskému) protirakouskému hnutí přiznával onu klíčovou roli při vzniku ČSR: „Ať přiznáme vnějším podmínkám na událostech vliv jakkoli velký, je poznání, že oba národy dosáhly své národní a státní samostatnosti především díky diplomatické dovednosti vlastní emigrace, díky zbraním legií i masovému národnímu hnutí doma, naprosto neotřesitelné. Češi, Slováci a jejich stát se teprve nyní mohli stát a také stali svébytným a samostatným politickým pojmem a aktivním a uznávaným faktorem evropských dějin.“⁹⁹

Většina výše zmíněných historiků, kteří měli blízko k prostředí disentu nebo se dokonce do jeho občansko-politických aktivit přímo zapojili, se v předvečer sedmdesátého výročí vzniku ČSR chystala na mezinárodní sympozium, které už od poloviny roku 1988 připravovala Charta 77 ve spolupráci s dalšími nezávislými skupinami. Akce se měla konat od 11. do 13. listopadu 1988, a to prostřednictvím dvou paralelních jednání – v Praze a ve Vídni, přičemž rakouská část sympozia měla být vyhrazena pro účastníky, kterým nebude umožněn vstup na území ČSSR. Ačkoliv se organizace ujali předáci vůči normalizační moci vystupujících skupin,

97 Ibidem, s. 352

98 Ibidem, s. 348.

99 Ibidem, s. 318.

neměla být jen aktivistickým protirežimním projevem. Důraz, jenž byl v souvislosti s probíhajícím „osmičkovým výročím“ kladen na širokou paletu témat souvisejících s milníky moderních dějin, vypovídaly o silné orientaci disentu na problematiku historické reflexe. Proti svým charakterem i rozsahem nebývale ambiciózní akci však – obdobně jako proti demonstracím na Václavském náměstí, které se konaly právě 28. října¹⁰⁰ – normalizační režim razantně zakročil. Zatímco československé účastníky necelý týden před zahájením sympozia zadrželi příslušníci bezpečnostních složek, ti zahraniční byli písemně informováni, že je celá akce ilegální. Ačkoliv se část z nich rozhodla odjet do rakouské metropole, aby realizovali alespoň část jednání, symposium se ve své původně zamyšlené podobě nakonec neuskutečnilo.¹⁰¹

Nakonec celá řada těch, kteří v průběhu 70. a 80. let v prostředí disentu prosazovali oživení odkazu 28. října a aktivně se podíleli na rozvíjení různých forem historické reprezentace, byli nuceni sledovat průběh oslav jeho sedmdesátého výročí buď v ústraní, nebo pod dohledem Státní bezpečnosti.¹⁰² Tento fakt je vedl k ještě kritičtějšímu postoji vůči vládnoucí nomenklatuře, jejíž rozhodnutí obnovit 28. říjen jako státní svátek sice vnímali jako jistý závan „glasnosti“ ve sféře politiky dějin, ale v prvé řadě jej hodnotili jako pragmatický, rozporuplný až pokrytecký tah normalizačního vedení.¹⁰³ Aniž by řada těchto perzekuovaných historiků mohla tušit, že za rok jim bude umožněn návrat k původnímu povolání i veřejné činnosti, společně s J. Křenem se na podzim roku 1988 museli stále ještě vyrovnávat s tím, že „ti, kdo teď svátek 28. října zavedli, byli u toho, když se před lety rušil a degradoval.“ To pak společně s aktuálním stavem v řadách českého a slovenského dějepiscectví a hlavně morálním profilem jeho příslušníků mělo jen posilovat neblahé přesvědčení, že „historiografie je jen bezcharakterní služkou politických konjunktur.“¹⁰⁴

100 Z nepřeberného množství svědectví a popisu událostí, které se vztahovaly k přípravám a konkrétnímu průběhu protirežimních manifestací 28. října 1988 v Praze, ale i v dalších městech, srov. Petr PLACÁK, *Fízl*, Praha 2007, s. 177–191; Jiří SUK, *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*, Praha 2013, s. 269–271; Irena GEROVÁ, *Vyhrabávačky: deníkové zápisky a rozhovory z let 1988 a 1989*, Praha 2009, s. 8–10.

101 *Československo 88'*, s. 1–2, zde i rozsáhlá dokumentace k přípravě sympozia a jeho úřednímu zákazu: s. 362–407.

102 Jaroslav OPAT, *Z času války a chaosu v Evropě: vzpomínky a úvahy*, Praha 2014, s. 308.

103 K tomu srov. Viliam HORNÁK, *Československo mezi přestavbou a revolucí (Politický deník 1987–91). Díl 1, Přestavba*, Praha 1991, s. 24–25.

104 Jan KŘEN, *Rehabilitace 28. října, jaká je a jaká by měla být*, in: *Československo 88*, s. 120–121.

Slavit, či zavrhnout? 1. prosinec jako den vzniku *první* Jugoslávie

Jugoslávské diskuze o historickém významu roku 1918 se na sklonku 80. let odehrávaly v poměrech, které byly v mnoha ohledech vzdálené československé realitě pozdní normalizace. Socialistická Jugoslávie se na podzim roku 1988, tedy v době, kdy si připomínala 70. výročí vzniku prvního společného státu, nacházela v hluboké ekonomické, společenské i politické krizi. Tyto závažné až alarmující neduhy jugoslávské společnosti se ale už zdaleka nevyznačovaly jen strnulostí, stagnací či vědomím právě prožívaného bezčasí. Naopak – rok 1988 se zde odehrál ve znamení bouřlivých událostí, z nichž bezesporu nejvýraznějšími byly opakované a zároveň stále méně přehledné a uchopitelné – masové mítinky sympatizantů srbského stranického předáka Slobodana Miloševiče. Těch se účastnily desítky tisíc osob, přičemž motivy vedoucí je k účasti na takovýchto shromážděních byly rozličné. Ačkoliv původně měly především vyjádřit solidaritu protestujících s kosovskými Srby a Černohorci, u nichž se poukazovalo na dlouhodobou diskriminaci ze strany albánské většiny, brzy se potvrdilo, že to byla pouze jedna (brzy už navíc stále méně určující) příčina hojně navštěvovaných demonstrací. Nejen novináři si začali všimnout, že i přes četnou jugoslávskou symboliku, začaly v rámci jednotlivých mítinků brzy převažovat motivy přímo odkazující na srbské národní prostředí – na jeho dějinné momenty, významné osobnosti a tradice. Nikoliv náhodou označil chorvatský novinář Darko Hudelist tuto euforickou vlnu, jež se přelila řadou měst ve východní části jugoslávské federace, jako „třetí srbské povstání“.¹⁰⁵

Vzednutí srbského národovectví, jehož rozsah a intenzitu bylo od poloviny roku 1988 možné pozorovat pravidelně v ulicích řady měst, působilo na mnohé současníky jako náhlá a nevysvětlitelná erupce nacionalistických vášní. „Antibyrokratická revoluce“, jak byla tato aktivizace nemalé části srbské veřejnosti také nazývána, však měla své hluboké kořeny. Aktuální kosovská krize a vleklé hospodářské a sociální problémy přitom byly sice podstatnými, ale zdaleka ne jedinými příčinami těchto otřesů. Nápaditá scénografie jednotlivých mítinků, kde se vedle Miloševičových a Titových portrétů začaly současně brzy objevovat i obrazy významných osobností srbských národních dějin 19. století – Karađorđe Petroviće, Vuka Karađžiće či Petra Petroviće-Njegoše – a poté dokonce i podobizny středověkých vlád-

105 Darko HUDELIST, *Kosovo – bitka bez iluzija*, Zagreb 1989, s. 153an. Označení mělo odkazovat ke dvěma povstáním z první třetiny 19. století, která nakonec vedla k autonomii Srbského knížectví v rámci osmanské říše a zaujímala tak zcela zásadní postavení v narativu srbských dějin. Srov. přehledně Jan PELIKÁN, *Formování základů moderního srbského státu (první a druhé srbské povstání)*, Historický obzor 4, č. 7–8/1993, s. 163–169.

ců,¹⁰⁶ dokazovala, že historické vědomí rozhodujícího procenta srbské společnosti procházelo důležitými změnami. Tyto výrazné posuny, jež bylo možné registrovat v náladách i celkové názorově-ideové orientaci nejpočetnějšího jugoslávského národa, se logicky odrazily i na způsobu, jakým bylo v závěru roku 1988 reflektováno sedmdesáté výročí vzniku prvního jugoslávského státu.

Za událost, jež měla představovat formální zrod Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, byl považován slavnostní ceremoniál, ke kterému došlo 1. prosince 1918 v Bělehradě. Srbský regent Alexandr Karađorđević tehdy přijal tzv. adresu,¹⁰⁷ ve které zástupci jihoslovanských zemí z teprve nedávno zaniklé habsburské říše žádali o sjednocení těchto oblastí se Srbskem.¹⁰⁸ V odpovědi na tento dokument pak Alexandr slavnostně vyhlásil vznik společného jihoslovanského státu. Celý akt tedy v sobě zahrnoval – na rozdíl od řady chaotických či kontroverzních prohlášení tohoto typu – jak formální náležitosti, jež měly stvrzovat legitimitu takovéhoho přelomového rozhodnutí, tak ceremoniální provedení podtrhující výjimečnost daného historického momentu. Nic na tom neměnily ani pozdější dohady a výtky, které nejčastěji zaznívaly od chorvatských separatistů pokoušejících se dokázat, že k tomuto kroku neměli zrovna tito historičtí aktéři žádné oprávnění, čímž se aktu z 1. prosince 1918 snažili sebrat nejen jeho právní validitu.

Zatímco v případě oficiálních komemorací 28. října v Československu jsme v době existence komunistického režimu mohli pozorovat proměnlivý a ambivalentní postoj vládnoucí elity, 1. prosinec se za celou existenci Titovy Jugoslávie nikdy nestal státním svátkem či veřejně slaveným dnem. Zdá se totiž, že toto datum daleko více než samotný vznik společného jihoslovanského státu spíše evokovalo éru celého meziválečného království. To bylo přitom v rámci uplatňované politiky dějin – bez ohledu na nejrůznější revize a korekce ze strany historické vědy – primárně považováno za období centralisticko-unitaristické nadvlády, která s sebou nesla i třídní a národnostní útlak, a to především na úkor nesrbského obyvatelstva.¹⁰⁹ Vzhledem k těmto historickým reminiscencím mohl 1. prosinec jen

106 Ivan ČOLOVIĆ, *Bordel ratnika: folklor, politika i rat*, Beograd 2007, s. 23–26.

107 Ferdo ŠIŠIĆ (ed.), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.–1919.*, Zagreb 1920, s. 264–284.

108 Ještě předtím – v posledním listopadovém týdnu roku 1918 – došlo ke sjednocení Srbska s Vojvodinou a s Černou Horou. K tomu srov. František ŠÍSTEK, *Dějiny Černé Hory*, Praha 2017, s. 315–321.

109 K aplikované politice dějin během prvních patnácti let existence Titova režimu srov. Snježana KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.

stěží sehrát roli oficiálního státního svátku či významného dne socialistické Jugoslávie.

Titův režim, který zdůrazňoval svou celkovou diskontinuitu se „starou“ Jugoslávií, odvozoval svou legitimitu i prestiž mimo jiné z argumentu, že se mu na rozdíl od režimu dynastie Karađorđevićů podařilo úspěšně vyřešit národnostní otázku, a to na základě federalistického uspořádání a garantované rovnoprávnosti všech jugoslávských národů. A tak namísto 1. prosince odkazujícího k aktu, kterým srbský regent vyhlášoval vznik jihoslovanské monarchie, sehrál roli oficiálního zakladatelského svátku v socialistické éře 29. listopad, označovaný jako *Den republiky*.¹¹⁰ Ten se vztahoval k datu, kterým byl roku 1943 na zasedání partyzánského parlamentu v bosenských Jajcích proklamován vznik „nové“ Jugoslávie. Tato deklarace zahrnovala vedle radikální přeměny vnitřního uspořádání země na demokratických principech i formulaci, na základě které byl dynastii Karađorđevićů až do konce války odepřen návrat do vlasti. Význam 29. listopadu byl později ještě umocněn aktem, kterým byla roku 1945, tedy půl roku po skončení druhé světové války a jen pár dní po všeobecných volbách, i formálně vyhlášena Federativní lidová republika Jugoslávie a panovník Petr II. definitivně sesazen z trůnu. Tím byly důsledně zpřetrhány i poslední zbytky pout, které (jakkoliv už jen symbolicky) spojovaly jugoslávskou státnost s meziválečným královstvím, a tedy i 1. prosincem jako dnem jeho zrodu.

Když se roku 1988 přibližoval den, kterým se mělo završit přesně sedmdesát let od zakladatelského slavnostního aktu, vynořovaly se v jugoslávském prostředí diskuze, které se poprvé po několika dekadách a s takovou mírou intenzity zabíraly tím, jak toto výročí formálně připomenout či dokonce slavit. V kontextu všeobecné krize a probíhající „antibyrokratické revoluce“, se kterou se v tomto období podle všeho identifikovalo nemalé procento srbské populace, se celá debata ohledně 1. prosince, a tedy i o celkovém smyslu a významu jihoslovanského sjednocení, jen stěží mohla držet ryze historických mantinelů. Už některé mítinky, na kterých se sešlo názorově velmi pestré spektrum Miloševićových sympatizantů, totiž ukázaly, že ačkoliv byl 1. prosinec a společně s ním i celkový odkaz meziválečné královské Jugoslávie stále upozadován nebo líčen hlavně v negativních konturách, část srbské veřejnosti tento pohled nesdílela. Nejednalo se ale o blesk z čistého nebe, jenž by byl projevem chvilkové, tudíž i přechodné nostalgie po období vlády Karađorđe-

110 K problematice svátkové politiky v jihoslovanském prostoru srov. Božidar JEZERNIK – Ingrid SLAVEC GRADIŠNIK (eds), *Države praznujejo: državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, Ljubljana 2017.

vičů. Takovou charakteristiku by snad bylo možné přisoudit faktu, že v poslední třetině roku 1988 byly tyto často neorganizované a ideově blíže neukotvené projevy – odrážející se například v přítomnosti obrazů Petra I. Karađorđevića či královských emblémů na mítincích „antibyrokratické revoluce“ – pravidelně k vidění ve veřejném prostoru. Kořeny těchto posunů v historickém vědomí nemalého procenta srbské populace je naopak nutné hledat minimálně už v raných 80. letech.

Srbská historiografie první světové války

Opětovný zájem o srbské dějiny za první světové války, které mj. opět oživil otázku nezpochybnitelných zásluh Srbska o osvobození Jihoslovánů a o vznik společného státu, bylo možné pozorovat v některých vrstvách srbské společnosti podstatně dříve, než se podobná témata naplno projevila v souvislosti se sedmdesátým výročím vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Srbské dějepiscectví nebylo v tomto ohledu výjimkou. Historici jako Đorđe Stanković, Andrej Mitrović či Branko Petranović se v průběhu 80. let snažili na základě odborného výzkumu revidovat dosud převládající jednostranné a schématické pohledy na vznik „první“ Jugoslávie a zvláště na motivy a formy srbského angažmá v tomto procesu. V rámci tohoto badatelského úsilí však museli zároveň překonávat řadu překážek. V historickém vědomí chorvatského, albánského, ale i makedonského či muslimského obyvatelstva bylo totiž i v období pozdní socialistické éry stále silně zakořeněno přesvědčení, podle kterého byl vznik Království Srbů, Chorvatů a Slovinců hlavně triumfem (velko)srbského hegemonismu. V tomto schématu nebylo jihoslovanské sjednocení roku 1918 ani tolik vrcholem národně osvobozenického hnutí, jako spíše počátkem existence státního útvaru, který byl vnímán hlavně jako „žalář národů“, a to pod nadvládou srbských elit. I letmý (nejen historiografický) pokus o revizi tohoto hodnocení – jakkoliv odborně formulovaný a motivovaný – musel proto počítat s tím, že bude s ohledem na toto až emotivní vnímání „první“ Jugoslávie přijat zdrženlivě, kontroverzně či dokonce zcela odmítavě. V krajním důsledku se tak srbsí historici při svém výzkumu let 1914–1918 opakovaně vystavovali hrozbě, že budou nařčeni z nepřípustného revizionismu. Ten by v ostatních částech jugoslávské federace, tedy v nesrbských intelektuálních (vědeckých a akademických) kruzích, mohl být vnímán jako pokus o programovou rehabilitaci někdejších srbských elit stojících v roce 1918 u vzniku jugoslávského státu. Vedle premiéra Nikoly Pašića a dalších politických předáků by tato znovuoživená sláva mohla z historického zapo-

mnění opět pozdvihnout například věhlasné velitele srbské armády, dynastii Karađorđevićů či nacionalisticky orientované intelektuály.

Bez ohledu na celou řadu podobných stereotypů i dalších objektivních překážek, se část srbské historiografie už na konci 70. let zaměřila na rozsáhlý výzkum procesu jihoslovanského sjednocení, na který měla v úmyslu pohlížet důsledně historickou optikou, tedy bez apriorních soudů a dosud převážně uplatňovaného černobílého schématu.¹¹¹ Tyto významné posuny, projevující se v dílech srbských historiků jak v tematické, tak i metodologické a interpretační rovině, se vyznačovaly důrazem na rozsáhlý archivní výzkum, v polemickém odmítnutí předchozích závěrů jugoslávské historiografie a také ve snaze, aby tento trend nezůstal omezen pouze na srbské dějepisectví, ale aby se odrazil i u ostatních jugoslávských badatelů. Zmínění srbsští historici (Đorđe Stanković, Andrej Mitrović, Branko Petranović, Momčilo Zečević ad.) totiž svými příspěvky k období let 1914–1918 neusilovali o žádný revizionistický obrat, který by vedl k jakési renesanci srbského národovectví, oživení jeho válečných tradic a symbolů, či by se dokonce na základě instrumentalizace historických reálií snažil nabídnout lepší scénář roku 1918. Naopak, tato skupina srbských badatelů měla zcela ve shodě se svými profesními preferencemi za cíl nejen zásadně korigovat teze o velkosrbském hegemonismu, ale také oponovat výkladům nacionalisticky orientovaných srbských intelektuálů (Dobrica Ćosić, Vuk Drašković ad.), kteří rok 1918 naopak líčili jako počátek dosud přetrvávajícího utrpení srbského národa a jako jeden z největších historických omylů, při kterém byla jeho národní identita obětována právě na oltář jugoslávského sjednocení.¹¹²

Srbská historiografie první světové války – se zvláštním důrazem na proces vzniku jugoslávského státu roku 1918 – se od druhé třetiny 80. let rozvíjela podstatně dynamičtěji a koncentrovaněji než v předchozím období. Výraznou roli zde sehrál historik Đorđe Đ. Stanković, tehdy docent na bělehradské filozofické fakultě. Roku 1984 se na knižních pultech objevila jeho práce s názvem *Nikola Pašić, spojenci a vznik Jugoslávie*.¹¹³ Kniha vycházela z textu Stankovićovy doktorské práce, kterou pod vedením dalšího předního srbského dějepisce Jovana Marjanoviće

111 K tomu srov. vystoupení srbského badatele Dragoslava Jankoviće v tomto duchu na setkání historiků v Iloku: *Stvaranje jugoslavenske države 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979*, Beograd 1983, s. 449–451.

112 Srov. Jasna DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation. Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism*, Montreal 2002.

113 Đorđe Đ. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984.

obhájil roku 1979.¹¹⁴ Už na základě samotné chronologie vzniku tohoto díla tedy bylo zřejmé, že pokusy – jakkoliv zatím spíše ojedinělé a omezené na odborné prostředí – o kritické uchopení složitého procesu vzniku společného jihoslovanského státu, nebyly ani zdaleka produktem poptávky euforických pozdních 80. let. Stankovićův text se naopak snažil na základě výsledků vědeckého bádání korigovat a v řadě ohledů i přímo vyvrátit stereotypní a tendenční interpretace událostí, které v prosinci roku 1918 vyústily ve vznik Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Skutečnost, že si Stanković vytkl za jeden z hlavních cílů osvětlit, jak zásadní roli sehrál při jugoslávském sjednocení právě Nikola Pašić, jenž byl i nemalou částí historiků stále líčen jako exponent velkosrbského hegemonismu, jistě mohla působit jako skrytý pokus o jeho politickou a ideovou rehabilitaci. Stankovićova kniha však i přes evidentní důraz, který kladla na „pochopení“ srbské politiky za první světové války a na dokazování jejího „jugoslávského“, a nikoliv „velkosrbského“ charakteru a motivů, rozhodně nespádala do kategorie děl, které by v duchu oživlého srbského národovectví a nacionalismu přispívaly k romantizujícím až exkluzivistickým výkladům národní historie.

Stanković ve svém knižním debutu zužitkoval rozsáhlý archivní výzkum, kterým výklad válečného dění let 1914–1918 nejen upřesnil a doplnil, ale v řadě ohledů i zásadně revidoval. Při líčení politických aktivit N. Pašiće totiž vedle dokumentů oficiální provenience využil i nemalé množství jeho osobních poznámek, původních konceptů zásadních dokumentů a rozsáhlé korespondence s tehdejšími srbskými diplomaty, kteří působili v metropolích bojujících velmocí.¹¹⁵ Z této podrobné analýzy zahraničněpolitické činnosti srbského premiéra podle Stankoviće vyplývalo hned několik poměrně jednoznačných závěrů – Pašić byl nejen schopný státník a obratný diplomat, ale také principiální politik, který i v pro Srbsko nejtěžších chvílích války neodstoupil od svého hlavního cíle, kterým byla realizace „jugoslávského programu“. Ten podle Stankoviće primárně nespočíval jen v sjednocení srbského etnického prostoru, ale právě v Pašićově usilovném boji za vznik společného státu „všech“ Jihoslovanů, tedy nejen Srbů, ale i Chorvatů a Slovinců.¹¹⁶ Stanković ve svém textu opakovaně zdůrazňoval, že srbský premiér považoval v duchu svého osobního přesvědčení i celkového dobového vnímání tato tři etnika za součást jednoho – jihoslovanského – národa. Toto tvrzení se bělehradský historik sna-

114 Mile BJELAJAC, *In memoriam – Prof. Dr. Đorđe Đ. Stanković (1944–2017)*, Tokovi istorije 3/2017, s. 169.

115 Đ. Đ. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić, saveznici*, s. 13–14.

116 Ibidem, s. 50–53, 54–55, 141–142, 169, 217–218.

žil demonstrovat i na základě termínu „Srbo-Chorvaté“, kterým prý Pašić nejčastěji označoval jeho příslušníky, o jejichž osvobození a sjednocení během Velké války tak neúspěšně usiloval.¹¹⁷

Základní tezi své práce, jež spočívala na důkazech o jugoslávském programu jako neochvějném základu srbských válečných cílů, Stanković doplňoval o další závěry, kterými se evidentně pokoušel sejmut nejen z Pašiće, ale i z celé tehdejší vládnoucí a válečné elity a tím vlastně i ze srbského národa jako takového, celou řadu nařčení ahistoricky čerpajících z pozdějších zkušeností vzájemného soužití v královské Jugoslávii. Stanković tak svou knihou – jakkoliv v tomto ohledu stále ještě implicitně – vyvracel interpretace, které v jugoslávském sjednocení z roku 1918 spatřovaly hlavně vítězství velkosrbských aspirací, jež už v okamžiku samotného zrodu společného státu zajistily hegemonii tohoto nejpočetnějšího národa a vedly tak přímo k úmyslnému národnostnímu útlaku. Stanković usiloval i o to, aby demystifikoval údajné Pašićovy úmysly realizovat ideu „Velkého Srbska“ – jeho sondáže u západních diplomatických kruhů ohledně případné anexe Bosny a Hercegoviny, ke kterým se uchýlil na počátku roku 1918, vykládal autor knihy jako taktické a obratné manévry, jež v žádném případě neznamenal opuštění jugoslávského programu.¹¹⁸ Takto laděné závěry svého rozsáhlého výzkumu Stanković ještě rozvedl a dovysvětlil nejen v rámci svých dalších odborných výstupů,¹¹⁹ ale i v četných rozhovorech, které poskytl novinářům několika jugoslávských periodik.¹²⁰

Průkopnické bádání Stankoviće se setkalo s jistým mediálním ohlasem a roku 1986 byl za něj i oceněn jedním z předních bělehradských nakladatelství. Jeho závěry byly nejpatrnější a nejvlivnější v rámci dobového jugoslávského historiografického diskursu. Se závěry Stankovićova výzkumu se totiž velmi záhy ztotožnila celá řada jeho kolegů, a to nejen ze srbského prostředí. Ti pak jeho teze vztahující se nejen k válečné politice Nikoly Pašiće, ale i k celkovým okolnostem vzniku společného jihoslovanského státu v závěru roku 1918, přímo přejali a zahrnuli do vlastního, především syntetizujícího výkladu srbských a jugoslávských dějin. Tím se samozřejmě posilovala relevance a další verifikace Stankovićova bádání k dějinám jugoslávského sjednocení. Jedním z konkrétních příkladů tohoto trendu jsou přehledová díla Andreje Mitroviće, jenž rovněž působil na bělehradské filozofické fakultě. Mitrović sám výrazně přispěl k rozboru rozličných aspektů srbských a jugo-

117 Ibidem, s. 21, 23.

118 Ibidem, s. 210–213.

119 Đorđe Đ. STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I–II, Beograd 1985.

120 Idem, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd 1988, s. 239–286.

slávských dějin do roku 1918.¹²¹ Stankovićův výzkum, jehož dominantu tvořily „důkazy“ o jugoslávské orientaci válečné politiky Nikoly Pašiče a výslovné uznání jeho zásluh, kterými zásadně přispěl k naplnění jihoslovanských tužeb po jednotném a svobodném státu, se výrazně promítl do koncepce Mitrovićových syntéz z první poloviny 80. let. Tato díla – *Srbsko v první světové válce*¹²² a příslušný svazek obsáhlých dějin srbského národa¹²³ – obsahovala nejen četné odkazy na Stankovićovo bádání, ale svým celkovým vyzněním hlavně zcela korespondovala s výše zmíněným historiografickým trendem. Ten se z hlediska námi sledovaných interpretací roku 1918 a vzniku „první“ Jugoslávie snažil hlavně zdůraznit, že i přes všechny neduhy meziválečného království s celou řadou jeho společenských, ekonomických a národnostních dysfunkcí, by se neměl snižovat přelomový, pokrokový a celkově přínosný charakter jihoslovanského sjednocení jako takového.¹²⁴

Výraznější orientace srbského dějepiscectví na období první světové války se časově krylo se všeobecným nárůstem zájmu o toto dramatické období, jenž byl v Srbsku zřetelný zvláště u nacionálně orientovaných intelektuálních a uměleckých kruhů. Bělehradský literát Dobrica Ćosić, jenž se od konce 60. let stále jasněji posouval na protirežimní pozice, sepsal v letech 1972–1979 čtyřdílnou románovou epopej zobrazující prožitek Velké války ze srbské perspektivy.¹²⁵ V Ćosićově vyprávění bylo barvitě – tedy bez schematismu a prvoplánového přístupu – líčeno jednání řady reálných historických osobností, mezi nimi například N. Pašiče či legendárních vojenských velitelů Radomira Putnika a Živojina Mišiče.¹²⁶ Ohlas, se kterým se Ćosićův historický román setkal u čtenářů, jen potvrzoval fakt, že nemalá část srbské veřejnosti už od přelomu 70. a 80. let čile reagovala na různé formy historické reprezentace srbských dějin z let 1914–1918. V ostatních částech Jugoslávie se ale i přes uznání literárních kvalit Ćosićova románu jeho tematika i zasazení děje považovala za další projev srbského revizionismu, jenž měl účelově oživovat heroic-

121 Andrej MITROVIĆ, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.

122 Idem, *Srbija u prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, zvláště s. 487 an.

123 Ćedomir POPOV a kol., *Istorija srpskog naroda*. Knj. 6, *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*. Tom 2, Beograd 1983, zvláště s. 213–254. Zde Mitrović odkazoval na tehdy ještě nepublikovaný text Stankovićovy práce o Pašičově zahraniční politice v letech 1914–1918.

124 Đ. STANKOVIĆ, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, s. 241.

125 Dobrica ĆOSIĆ, *Čas smrti*, I–IV, Praha 1977–1985.

126 Danilo ŠARENAC, *Top, vojnik i sećanje. Prvi svetski rat i Srbija 1914–2009*, Beograd 2014, s. 247–249.

ké momenty národních dějin.¹²⁷ Na tento trend ve vývoji historického vědomí v Srbsku, jenž se s přibývajícimi roky ještě zintenzivňoval, ostatně reagovala i knižní produkce vydávající především populární a obsahově nápaditá díla memoárového charakteru s motivy první světové války.¹²⁸

Vzhledem k těmto proměnám v historickém vědomí nemalého procenta srbské veřejnosti nebylo překvapivé, že se roku 1988 i v rámci mítinků „antibyrokratické revoluce“ brzy objevily motivy odkazující k některým aktérům a událostem jihoslovanského sjednocení roku 1918. Na shromáždění, kterého se účastnilo v neděli 18. září 1988 v černohorském městě Nikšić přes padesát tisíc osob, tak novináři kupříkladu zaznamenali zvolání „Ať žije král Petr!“, jež tedy přímo odkazovalo na srbského panovníka z rodu Karađorđevićů stojícího v čele země za první světové války.¹²⁹ Daleko explicitněji pak byla aktualizace jugoslávského sjednocení z roku 1918 zaznamenána v projevu Kosty Bulatoviće, jednoho z vůdců kosovských Srbů, kteří tyto demonstrace od počátku léta organizovali. Ten prohlásil: „Obracím se na vás, kteří jste se na Podgorické skupštině roku 1918 zřekli svého vlastního státu kvůli vyšším ideálům: vzniku jednotného Srbska a Jugoslávie. Nechtě je vzdána čest jim i vám jako jejich potomkům.“ Bulatović se tím přímo dotkl jednoho z významných aktů, který na sklonku roku 1918 předcházel vyhlášení Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a znamenal sjednocení tehdejšího Srbského království s nezávislou černohorskou monarchií. Zatímco pro jedny bylo tehdejší rozhodnutí Podgorické skupštiny násilně provedeným zánikem černohorské státnosti,¹³⁰ účastníci této nikšićské demonstrace se k němu odkazovali jako k významnému dějinnému aktu, přičemž v současných podmínkách dokonce přivolávali jakousi jeho reprízu. Jasně to dokazovaly i četné transparenty s hesly „Černá Hora je srbská země“; „Všichni jsme Srbové“; „Černá Hora je srbská Sparta“. Nebylo tak divu, že mítink v Nikšići přirovnal jeden ze záhřebských novinářů s poměry roku 1918, a to navíc s trefnou poznámkou, že v tomto případě již nebyla pozornost protestujících upřena tolik na Kosovo a další ryze aktuální otázky, ale že se zde otevřeně a bez jakýchkoliv skrupulí volalo po sjednocení srbských zemí.¹³¹

127 Radovan POPOVIĆ, *Srpski književni zverinjak. Književni život Srbije 1944–2000*, Beograd 2011, s. 471.

128 Silvija ĐURIĆ – Vidosav STEFANOVIĆ, *Golgota i vaskrs Srbije*, I–II, Beograd 1986.

129 Gojko MARINKOVIĆ, *Tko će reći dosta?* Danas, roč. VII., č. 345, 27. 9. 1988, s. 8.

130 Srov. Dimo VUJOVIĆ, *Podgorička skupština*, Zagreb 1989.

131 Gojko MARINKOVIĆ, *Tko će reći dosta?*, s. 8.

Požadavky formulované na demonstraci v Nikšići znamenaly přímý útok na stávající federalistické uspořádání Titovy Jugoslávie, jež už v průběhu partyzánské rezistence garantovalo obnovu černohorské státnosti – ustanovení Černé Hory jako jedné z šesti jugoslávských republik tehdy tvořilo součást široce pojatého titoistického řešení národnostní otázky. Nikšićské události tak mohly naznačovat, že – čistě z hlediska komemorační praxe – měl 1. prosinec v této části jugoslávské federace už natolik relevantní potenciál, že reálně mohl ohrožovat postavení konkurenčního zakladatelského svátku, tedy oficiálního *Dne republiky*.

Nejnovější vývoj také naznačoval, že připomínky vzniku „první“ Jugoslávie, jež měly vrcholit na sklonku roku 1988, už zdaleka nezůstanou omezeny jen na odborné a víceméně umírněné diskuze vybraných historiků, jakkoliv právě jejich postoje a interpretace k tomuto tématu byly v řadě ohledů výmluvným odrazem panujícího společenského rozpoložení. Svědčil o tom i návrh historika Vlada Strugara, se kterým koncem října 1988 vystoupil na shromáždění Černohorské akademie věd a umění. V reakci na aktuální dění, kdy podle jeho názoru mezi černohorským obyvatelstvem právě probíhalo „lidové povstání“, žádal zcela ve shodě s některými výše zmíněnými požadavky „antibyrokratické revoluce“, aby v dohledné době proběhlo referendum o sjednocení Srbska s Černou Horou v rámci jugoslávské federace.¹³² Fakt, že s takovýmto požadavkem vystoupil právě Strugar, který byl sám účastníkem partyzánské rezistence a uznávaným odborníkem na dějiny tohoto hnutí odporu, jasně ukazoval, že k významným názorovým posunům postupně došlo i v řadách režimní historiografie a netýkalo se ani zdaleka jen nepočetných kruhů srbských nacionalistů.

Rozporuplný odkaz: rok 1918 v zrcadle jugoslávské historiografie

Blížící se sedmdesáté výročí vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců zastihlo jugoslávské dějepiscectví ve fázi, kdy se do jeho aktivit začaly stále jasněji promítat rozdíly, třenice i otevřené konflikty mezi jednotlivými historiky. Otázka, jaký význam měl rok 1918 v národních dějinách a zda jej s ohledem na pozdější vývoj lze vůbec považovat za přínosný a pozoruhodný milník, zaujímala v těchto polemikách důležité místo, jakkoliv se svou kontroverzností a výbušností mohla jen stěží

132 Vlado STRUGAR, *Velika buna Crne Gore 1988–1989*, Beograd 1990, zvláště s. 64an.

srovnávat s debatami o traumatických a v mnoha ohledech stále živých událostech druhé světové války.¹³³

Už na odborném setkání, které se konalo roku 1985 v Neumu, se o protichůdném dějinném odkazu „první“ Jugoslávie rozpoutala nebývale bouřlivá debata – zatímco chorvatský historik Dušan Bilandžić odmítal pokusy některých odborníků o revizi ustálených, ve své podstatě kritických až odmítavých výkladů epochy královské Jugoslávie, jeho bělehradský kolega Branko Petranović mu odporoval s tím, že nelze opomíjet a záměrně ignorovat nejnovější poznatky bádání, které se od těchto schématických pohledů už markantně lišily a nabízely daleko diferencovanější obraz meziválečného jihoslovanského státu.¹³⁴ Protichůdné postoje dvou uznávaných historiků jen potvrdily, že stejně nejednoznačně až rozporuplně bude vnímán i samotný proces vzniku prvního společného státu vrcholící roku 1918. Dalo se přitom velmi oprávněně očekávat, že při jeho užším, odborném hodnocení se řada badatelů – zvláště chorvatských a slovinských, ale i makedonských – nebude schopna (a ochotna) oprostít od předem vytyčeného výkladového schématu, které bude v 1. prosinci 1918 spatřovat hlavně počátek centralisticko-unitaristické nadvlády velkosrbských kruhů.

Už na tomto neumském setkání zazněla od Petranovićova kolegy a blízkého spolupracovníka Momčila Zečevića výtku, že Jugoslávie byla v té době pravděpodobně jediným státem na světě, jenž si slavnostně nepřipomínal den svého vzniku.¹³⁵ Narážel tím na již několikrát zmiňovaný fakt, že ve svátkovém kalendáři socialistické Jugoslávie figuroval 29. listopad jako den odkazující ke vzniku „nové“ Jugoslávie, ale už v něm chyběl 1. prosinec jako datum připomínající moment, kdy se jihoslovanské národy poprvé v dějinách sjednotily do jednoho státního útvaru.

Blížící se sedmdesáté výročí událostí roku 1918 nutilo nejen historiky, ale i jugoslávskou politickou elitu, aby se podobnými výtkami zabývala, respektive aby svůj zdrženlivý až odmítavý postoj ke komemoracím 1. prosince přehodnotila. Zatímco vysoký chorvatský funkcionář Josip Vrhovec se ještě v roce 1983 ve svém projevu v dalmatském Benkovci netajil odporem k celému odkazu královské Jugoslá-

133 K tomu srov. Željko KRUŠELJ, *Zarobljenici paralelnih povijesti: hrvatsko-srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća*, Zagreb 2018; Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, I-III, Zagreb 1987–1990.

134 Kosta NIKOLIĆ, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991*, Beograd 2003, s. 94–95.

135 Ibidem, s. 96.

vie,¹³⁶ na sklonku 80. let byla situace v nejvyšších patrech jugoslávské politiky už podstatně odlišnější. Obdobně jako v případě československého 28. října, u něhož byly obnovené komemorace tamější vládnoucí garniturou oznámeny v předvečer jeho sedmdesátého výročí, a to bez jakékoliv předchozí veřejné diskuze, nedisponujeme ani zde údaji, které by nám umožnily rekonstruovat, za jakých okolností přistoupila v roce 1988 i jugoslávská mocenská špička k modifikaci svého postoje k odkazu 1. prosince. Bez ohledu na to bylo zřejmé, že se nakonec rozhodla přistoupit k nadcházejícímu výročí jako k připomínce události, která představovala významný – a hlavně sama o sobě pozitivní – milník v dějinách jugoslávských národů. Dokazovaly to i výroky úřadujícího předsedy předsednictva SFRJ Raifa Dizdareviće, kterými se za oslavy 1. prosince jako pamětihodného data jasně postavil.¹³⁷

Mezi připomínkovými akcemi, které se v prosinci 1988 konaly, nemělo chybět ani reprezentativní setkání historiků z jednotlivých částí jugoslávské federace. Sympozium, kterého se ve dnech 5.–7. prosince účastnilo kolem padesátky odborníků, iniciovala a nakonec i rozhodující měrou organizovala Srbská akademie věd a umění (SANU).¹³⁸ Slavnostní zahájení celého shromáždění proběhlo na půdě svazového parlamentu, což samo o sobě ilustrovalo proměnu oficiálního postoje k 1. prosinci. Tento nikoliv nevýznamný posun v aplikované politice dějin pak zcela stvrdila i samotná přítomnost člena předsednictva SFRJ Veselina Đuranoviće, který účastníky sympozia přivítal v jednom z úvodních projevů.¹³⁹

Již záhy po skončení ceremoniálních aktů se ukázalo, že v hodnocení dějinného významu roku 1918 rozhodně nepanoval mezi přítomnými historiky názorový konsensus. Tato skutečnost se naplno projevila v bouřlivých reakcích na některé z referátů. V jednom z nich makedonský historik Manol Pandevski konstatoval, že balkánské války neměly jen pozitivní vliv na rozvoj makedonského národního vědomí, ale že s sebou nesly i prvky nacionální asimilace a útlu. ¹⁴⁰ S tímto tvrzením ale razantně nesouhlasil jeden z přítomných, který Pandevskému připomněl, že ne-
být tehdejšího tažení srbské armády, tak by se dnes o žádném makedonském náro-

136 Branko TUĐEN, *Tito – Tuđman – Hrvatska: 100 skica za portrete s političkog groblja*, Zagreb 2013, s. 215

137 Jelena LOVRIĆ, *Kako se nosi jugoslavenstvo*, Danas, roč. VII, č. 355, 6. 12. 1988, s. 7.

138 Vasa Čubrilović (ed.), *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine: zbornik radova prikazanih na naučnom skupu od 5. do 7. decembra 1988 godine povodom obeležavanja 70. godišnjice stvaranja Jugoslavije, 1918–1988*, Beograd 1989, s. XIII.

139 *Pozdravni govori: Veselin Đuranović*, in: Ibidem., s. XXV–XL.

140 Manol PANDEVSKI, *Politički programi Makedonaca u godinama stvaranja jugoslovenske države 1918. godine*, in: Ibidem, s. 115–128.

du nehovořilo, protože by zkrátka ani neexistoval. Obdobně vyhocené byly i reakce na příspěvek chorvatského badatele Dragiši Joviće,¹⁴¹ který poukázal na excesy a další ukázky nepřikladného chování, kterého se na podzim roku 1918 dopouštělo postupující srbské vojsko ve Slavonii.¹⁴²

Mnohdy bouřlivý průběh sympozia mělo zmírnit gesto, kterému nejen v daných podmínkách, ale i s ohledem na charakter a zaměření celého setkání, bylo jen stěží možné upřít působivost. Předsedajícím, jenž měl zklidnit vášně přítomných diskutantů, se totiž stal téměř dvaadvadesátiletý Vaso Čubrilović. Uznávaný akademik působil v průběhu svého bohatého osobního i profesního života mimo jiné jako ministr zemědělství v Titem vedené prozatímní vládě sestavené v březnu 1945, dále pak jako dlouholetý pedagog na bělehradské filozofické fakultě či jako první ředitel Balkanologického ústavu. Mezi řadou účastníků sympozia o vzniku jugoslávského státu ale jistě nejsilněji rezonovala Čubrilovićova role, kterou sehrál v raném mládí. Čubrilović se totiž v červnu 1914 jako sedmnáctiletý gymnaziální student společně se skupinou svých spolužáků a přátel přímo podílel na sarajevském atentátu, když na průvod s následníkem trůnu Františkem Ferdinandem čekal – jak se nakonec ukázalo marně – s připravenou bombou a revolverem.¹⁴³ Čubrilovićova přítomnost na sympoziu, které se věnovalo rozličným aspektům první světové války a následnému vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, tak vnášela do jeho jednání vskutku nemalou dějinnou symboliku.

Další připomínky jubilejního sedmdesátého výročí vzniku „první“ Jugoslávie, které byly během prosince 1988 k vidění v jugoslávském veřejném prostoru, odrážely vážné kontradike nejen v historickém vědomí jednotlivých národních společenství, ale i v jejich aktuálním názorově-ideovém rozpoložení. Zatímco v srbském a černohorském veřejném prostoru se k připomínkám 1. prosince přistoupilo

141 Dragiša JOVIĆ, *Neki aspekti hrvatsko-srpskih odnosa u Slavoniji uoči i nakon stvaranja Jugoslavije*, in: Ibidem, s. 263–274.

142 Nesouhlasné reakce na referáty této dvojice historiků a další postřehy z jednání sympozia zaznamenal chorvatský novinář Željko Krušelj, srov. Željko KRUŠELJ, *Iskorak u bolju prošlost*, Danas, roč. VII, č. 356, 13. 12. 1988, s. 12.

143 K proměnám vnímání sarajevského atentátu a jeho aktérů během 20. století, především v srbském historickém vědomí srov. Holm SUNDHAUSSEN, *Das Attentat von 1914 und Österreich-Ungarn in der serbischen Erinnerungskultur*, in: Helmut Rumpel – Ulrike Harmat (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XII: Bewältigte Vergangenheit?: die nationale und internationale Historiographie zum Untergang der Habsburgermonarchie als ideelle Grundlage für die Neuordnung Europas*, Wien 2018, s. 227–241.

ve slavnostním duchu,¹⁴⁴ v chorvatském, slovinském či makedonském prostředí bylo na tyto náhlé až nepochopitelné projevy uznání naopak pohlíženo s neskrývaným nesouhlasem až odporem. Chorvatský publicista Joža Vlahović tak na adresu velkolepých oslav zrodu někdejšího království v čele s dynastií Karađorđevićů ironicky konstatoval: „Nebožtíku Alexandrovi I. Sjediniteli se dostalo v novinách možná víc fotek, než kdykoliv v období po [atentátu v] Marseille.“¹⁴⁵

Staré neshody v novém hávu: vznik Jugoslávie v interakcích srbských a chorvatských historiků

Skutečnost, že na zmíněnou bělehradskou konferenci historiků v prosinci 1988 nakonec nedorazil ani jeden účastník z Prištiny a že i zapojení odborníků ze Sarajeva, Lublaně, Skopje a především ze Záhřebu zůstalo daleko za očekáváním,¹⁴⁶ naplno odhalovala prohlubující se názorové příkopy v řadách jugoslávské historické obce. Zároveň se ukázalo, že interpretace vzniku „první“ Jugoslávie sehrávala v tomto od-cizování velmi důležitou roli, protože se často automaticky stávaly jakýmsi prologem či východiskem k hodnocení celých sedmi dekad společného státu. Už na příkladu zmíněné polemiky mezi D. Bilandžićem a B. Petranovićem z roku 1985 bylo stále zřetelnější, že se velká část těchto neshod bude ze zjevných důvodů odehrávat na srbsko-chorvatské relaci. Nic na tom neměnila ani skutečnost, že zainteresovaní badatelé – a nejednalo se jen o zmíněnou dvojici historiků starší generace – v této době nevystupovali (alespoň ne explicitně, tedy přiznaně) z úzkých nacionálních pozic. Každopádně se už v druhé polovině 80. let v těchto diskuzích zrcadlilo nejen rozdílné hodnocení roku 1918 na chorvatské a srbské straně, ale i zcela odlišné aktuální politické preference příslušných historiků. Ty se přitom uprostřed stále komplikovanější a vyhrocenější krize jugoslávské federace ukazovaly jako takřka neoddělitelné od samotné odborné činnosti a předmětu bádání.

144 Bělehradská organizace socialistického svazu, tedy jugoslávské obdoby národodní fronty, uspořádala při této příležitosti slavnostní akademii, jejíž scénografie zdůrazňovala význam vzniku „první“ Jugoslávie jako neopomenutelného základu pro rozvoj (v daném kontextu spíše pro obranu) současné jugoslávské federace. Ilustrativní však bylo, že se jí účastnili takřka výhradně srbsí a černohorští veřejní činitelé. List *Intervju* zařadil do svého vydání z 1. prosince zvláštní přílohu věnující se právě tomuto milníku. Srov. Ž. KRUŠELJ, *Iskorak u bolju prošlost*, s. 13.

145 Joža VLAHOVIĆ, *Okorjeli kroničar*, Zagreb 1989, s. 505.

146 Željko KRUŠELJ, *Iskorak u bolju prošlost*, s. 12.

Na příkladu zmiňovaného bělehradského badatele B. Petranoviće,¹⁴⁷ jenž rovněž náležel k okruhu pedagogů na tamější filozofické fakultě, lze demonstrovat, jak konkrétně se tyto faktory – odborné, aktuálně politické, ideové i osobní – proplétaly v aktivitách uznávaného historika a jakou měly odezvu v dalších částech země. V roce 1985 vydal společně s M. Zečevićem obsáhlou jednosvazkovou edici dokumentů, která měla v souhrnné podobě mapovat důležité momenty jugoslávských dějin od roku 1918 do současnosti.¹⁴⁸ Ačkoliv se to neodrazilo v samotném názvu díla, součástí edice byl i rozsáhlý úvodní oddíl, jenž obsahoval více jak sto písemností k období první světové války s důrazem na vývoj jugoslávské otázky. Na vydání edice zprvu nereagoval ani jeden z předních chorvatských historiků. S podrobným kritickým příspěvkem se ozval až Anto Milušić, toho času pedagog na právnické fakultě regionální univerzity v Osijeku.¹⁴⁹

A. Milušić ve své rozsáhlé recenzi poukázal na celou řadu nepřesností, chyb a matoucích konstatování, které zmiňovaná edice obsahovala. Podstata kritiky, kterou dvojici editorů v detailním příspěvku adresoval, však měla podle Milušiće spočívat už v samotném uchopení narativu jugoslávských dějin. Autor recenze otevřeně autorům vytkl, že v edici podcenili centralisticko-unitaristický charakter „první“ Jugoslávie, čímž se měli dopustit – podle chorvatského právníka nepřijatelné – revize odměřených až negativních závěrů domácí historiografie. Milušiće podle všeho znepokojovalo, že dvojice editorů odmítla jednoznačně zdůraznit, že královská Jugoslávie byla primárně „žalářem národů“, nikoliv naplněním tužeb zdejších národů po vlastním a jednotném státu. Trnem v oku mu byl i způsob, jak Petranović se Zečevićem prezentovali samotný akt jugoslávského sjednocení z roku 1918. Podle Milušiće jej sice označili za „výsledek boje pokrokových vnitřních sil“, zároveň ale z něj fakticky vyloučili všechny historické aktéry, kteří sice k celému procesu aktivně přispěli, ale jejich zásluhy zde byly záměrně snižovány, protože zkrátka nesouhlasili s centralistickým uspořádáním nově vzniklého státu. Mělo se jednat nejen o předáky Jihoslovanského výboru v čele s Ante Trumbićem, ale například i o černohorské federalisty. Autoři edice se tím podle Milušiće dopustili krajně jed-

147 K rozsáhlé bibliografii a základním životopisným údajům o B. Petranovićovi srov. Dragomir LONČAR – Ljubodrag DIMIĆ, *Branko Petranović: bibliografija i biobibliografija*, Beograd 1996.

148 Branko PETRANOVIĆ – Momčilo ŽEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, Beograd 1985.

149 Anto MILUŠIĆ, *U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji*, Časopis za suvremenu povijest 18, 1986, č. 1, s. 83–112.

nostranného výkladu roku 1918, ve kterém fakticky nepřipouštěli žádná alternativní – federalistická, konfederalistická či jiná – řešení jugoslávské otázky.¹⁵⁰

Polemika mezi Milušićem na straně jedné a Petranovićem a Zečevićem na straně druhé pokračovala ještě v následujících měsících¹⁵¹ a i přes svůj mnohdy detailistický sklon odhalovala především řadu konkrétních a velmi zásadních rozporů ve způsobu, jakým jugoslávská historiografie přistupovala (nejen) k hodnocení roku 1918. Debata nad edicí dokumentů k jugoslávským dějinám 20. století také ukázala, že tyto příkopy bylo možné zcela konkrétně zaznamenat ještě před tím, než se roku 1988 – to už za čilého zájmu veřejnosti a v kontextu připomínek sedmdesáti let od vzniku Království SHS – pozornost mnoha badatelů obrátila právě tímto směrem.¹⁵²

Skutečnost, že se vnímání událostí vrcholících 1. prosincem 1918 bude v srbském a chorvatském prostředí v leccem lišit, jasně dokazovalo i tehdejší zaměření knižní produkce. Záhřebské vydavatelství *Globus* totiž připravilo k této příležitosti překlad kritické monografie Iva Banace o národnostní otázce, ve které se zabýval nejen historickými kořeny mezinárodního napětí, ale hlavní pozornost soustředil právě na úvodní období existence Království SHS.¹⁵³

Dubrovnický rodák Ivo Banac, jenž v mládí společně s matkou emigroval do USA, dokončil text zmiňované knihy v první třetině 80. let. Jednalo se o rozšířenou a přepracovanou verzi jeho doktorské práce, která se roku 1984 dočkala knižního

150 Tamtéž, 99–102.

151 Branko PETRANOVIĆ – Momčilo ZEČEVIĆ, *Odgovor na napis Anta Milušića „U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji“*, Časopis za suvremenu povijest, 18, 1986, č. 3, s. 99–122; Anto MILUŠIĆ, *Neke kontroverze u raspravi o Petranovićevoj i Zečevićovoj zbirci dokumenata o Jugoslaviji*, Časopis za suvremenu povijest 19, 1987, č. 3, s. 123–168.

152 K tomu srov. i reakci Đ. Stankoviće na biografii předáka Jihoslovanského výboru Ante Trumbiće z pera chorvatského historika Iva Petrinoviće, kterou roku 1986 vydala Matice chorvatská (Srov. Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986). Stanković zcela v duchu svého předchozího bádání odmítl Petrinovićovy kritické soudy vztahující se k srbské válečné politice, které považoval za tezovité, stereotypní či dokonce za účelově selektivní. V tomto ohledu kritizoval i Petrinovićův sklon k idealizaci Trumbićovy politiky, kterou chorvatský historik vnímal jako autenticky jugoslávskou, demokratickou a federalistickou, zatímco Pašićovu vládu prezentoval jako její unitaristický a autoritářský antipod. Srov. Đorđe STANKOVIĆ, *Tradicionalističko tumačenje Ante Trumbića*, Naše teme 32, 1987, č. 1–2, s. 399–405; naopak vcelku kladně hodnotil Petrinovićovo dílo chorvatský právník Hodimir Sirotković, což jen potvrzovalo už tehdy převládající odlišnosti ve vnímání aktérů jihoslovanského sjednocení v srbském a chorvatském prostředí, srov. Hodimir SIROTKOVIĆ, [Recenze] *Ivo Petrinović: Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Časopis za suvremenu povijest 18, 1986, č. 1, s. 181–186.

153 Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca 1984.

vydání v angličtině a jež vzbudila nemalý ohlas – v témže roce byla dokonce oceněna jako nejlepší severoamerická publikace z oblasti ruských a východoevropských dějin. *Národnostní otázka v Jugoslávii* Banac sepsal v první třetině 80. let, tedy v době, kdy se ještě nemohl seznámit s výsledky intenzivního bádání jugoslávských, především pak srbských historiků. Připomeňme, že Stankovićova pramenně neobyčejně podrobně podložená kniha o N. Pašićovi, jež přinesla řadu skutečně průlomových zjištění o politice srbské vlády za první světové války, vyšla až v roce 1984. Nejen tento fakt se odrazil na způsobu, jakým I. Banac koncipoval svůj výklad o jugoslávské otázce v letech 1914–1921. Přestože se opíral o celou řadu pramenů, a to včetně dobového tisku i méně známých spisků z pera přímých aktérů, absence silnější opory v archivním výzkumu nakonec vedla i tohoto erudovaného badatele k tomu, že přejal celou řadu stereotypů o velkosrbském hegemonismu jako o vrozené – a zároveň i smrtelné – vadě nově vzniklého jihoslovanského státu. Podle Banacova názoru byla Pašićovým hlavním cílem především obrana srbských národních zájmů. V tomto kontextu měl prý vždy upřednostňovat „velkosrbské řešení“, a to cestou přímých teritoriálních zisků ve prospěch Srbského království. Jugoslávská komponenta jeho programu pak byla podle Banace spíše nahodilou, v konkrétních okolnostech jen výhodnější a efektnější formou, pomocí které chtěl před dohodovými spojenci a politickými partnery náležitě prezentovat konečný cíl válečného úsilí své země.¹⁵⁴

Touto argumentací, která do popředí stavěla předáky Jihoslovanského výboru (Ante Trumbiće, Frana Supila) a další odpůrce centralisticko-unitaristického charakteru společného jihoslovanského státu, Banac čtenáře uvedl do hlavní části svého výkladu, který spočíval v podrobné analýze jednotlivých politických aktérů, proudů a skupin v době od vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců v prosinci 1918 do přijetí jeho první ústavy v červnu 1921, jež definitivně zpečetila velkosrbskou nadvládu v zemi. Zvolená struktura práce i příslušná argumentace nechávala přitom málokoho na pochybách, že Banac i přes celkově seriózní, odborně fundovaný a stylisticky jistě působivý text se v rámci hledání „kořenů“ a „historických příčin“ národnostních antagonismů „první“ Jugoslávie neubráníl v mnoha ohledech aprioristickému přístupu. Na jeho základě se snažil ukázat, že mimořádně složité a konfliktní poměry, jež v novém jihoslovanském království vypluly na povrch už záhy po aktu z 1. prosince 1918, měly svůj neméně složitý dějinný prolog sahající hluboko do 19. století. Současně ale v těchto protichůdnostech hledal přímé, a tedy i nevyhnutelné důvody neúspěchu tohoto jihoslovanského projektu a pře-

154 I. BANAC, *The National Question*, s. 115–140.

svědčivé důkazy o jeho neživotnosti a pokulhávající legitimitě. Jak Banac rozvedl a upřesnil v jednom z pozdějších rozhovorů – většina těchto neduhů měla vycházet z toho, že Pašićova skupina a další velkosrbsky smýšlející kruhy už od samého počátku nerespektovaly životní zájmy nesrbských národů a jejich odlišné názory na vnitřní uspořádání společného státu, čímž si zajišťovaly půdu pro svou budoucí dominanci.¹⁵⁵

Pro úroveň historické debaty, která v samotném závěru 80. let provázela jubilejní připomínky vzniku první Jugoslávie, jsou zvláště ilustrativní postoje již zmíněné dvojice historiků – D. Bilandžić a B. Petranović. Oba byli nejen uznávanými odborníky a vysokoškolskými pedagogy, ale také autory vlivných syntéz jugoslávských dějin 20. století, čímž se v nemalé míře konkrétně podíleli na dějinné bilanci sedmi dekad existence společného státu.¹⁵⁶ Petranović navíc vzbudil na sklonku roku 1988 pozornost svými třísvazkovými *Dějiny Jugoslávie*, tedy dílem, kterým jeho syntetický opus pomyslně vrcholil.¹⁵⁷ Neopomněl přitom zdůraznit, že jak samotný název, tak i celkové pojetí práce byly nejen odrazem jeho odborného uchopení zkoumaného tématu, ale v neménší míře i jeho názorově-ideového přesvědčení. Bělehradský historik totiž kritizoval přílišný – a v posledních letech stále se prohlubující – důraz na úzké národnostní rámce, které jugoslávské dějiny fragmentovaly do izolovaných nacionálně-teritoriálních narativů a citelně tak oslabovaly právě společné „jugoslávské“ dějinné zkušenosti i sdílené hodnoty. Petranović sice hodnotil současné poměry v zemi jako respektovaný historik, mantinely svého oboru ale s ohledem na aktuální situaci spíše stále jasněji překračoval. Z pozice projugoslávsky orientovaného intelektuála totiž znepokojeně pozoroval, že se po většinu svého profesního života zabýval dějinami státního útvaru, jenž nyní procházel hlubokou krizí a jehož další vyhlídky působily na sklonku roku 1988 více než nejisté. I tak se snažil – symbolicky právě ve dnech, kdy se jeho *Dějiny Jugoslávie* objevily na knižních pultech a kdy si jugoslávská veřejnost souběžně připomínala jak 29. listopad jako den vzniku Titovy Jugoslávie, tak i 1. prosinec jako akt stvrzující první jihoslovanské sjednocení – otevřeně burcovat k obraně jihoslovanské myšlenky jako takové: „Nezbývá nám než věřit, že se Jugoslávie musí přestat vnitřně

155 Željko KRUŠELJ, *Intervju – Ivo Banac: Jugoslavenski prostor tolerancije*, Danas, roč. VII, č. 340, 23. 8. 1988, s. 36.

156 Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985; Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd 1981.

157 Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.

rozdělovat, ohraničovat, její národy mezi sebou střetávat, nenávidět, hašteřit, vyhrožovat jedni druhým“.¹⁵⁸

Dušan Bilandžić, jenž se v 70. letech ocitl ve vrcholných strukturách Svazu komunistů Chorvatska, působil na sklonku 80. let na záhřebské Fakultě politických věd.¹⁵⁹ Při svém hodnocení sedmi dekad jugoslávských dějin vystupoval obdobně jako Petranović z projugoslávských pozic. Bilandžić se tak ještě na podzim roku 1988 ani zdaleka neuchyloval k některým stereotypům typickým pro nacionálně zabarvený narativ chorvatských dějin, který pak můžeme v jeho případě pozorovat v 90. letech. Už tehdy ale neopomněl zdůraznit, že když na konci roku 1918 vzniklo Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, byli jeho hlavní aktéři od počátku v nerovnoprávném postavení. Srbští předáci totiž měli podle jeho názoru reprezentantům Jihoslovanského výboru a dalším stoupencům federalistického konceptu vnutit vlastní představu sjednocení a tuto hegemonii si udržet i po celá další léta. Následná deziluze v řadách jednotlivých jugoslávských národů pak prý logicky odhalila neživotnost celé státoprávní koncepce. Za zmínku stojí i jeden z Bilandžićových závěrů, kterým shrnul podstatu sedmdesáti let jugoslávských dějin – tvořil jí opakovaný a nevyhnutelný krach centralismu, a to nejen velkosrbského z meziválečného období, ale i toho v režii Komunistické strany Jugoslávie.¹⁶⁰ A tak zatímco Petranović spatřoval zdroj jugoslávských problémů v přílišném oslabení systému, rozmělnění vzájemných vazeb a celkovém odcizení, Bilandžić nenechával nikoho na pochybách, že pokud se lék na tyto neduhy bude hledat v řešení, které bude vnímáno jako centralistické, narazí opět – jako již dvakrát v předchozích dějinách – na jasné odmítnutí. Bilandžić s Petranovićem si jistě uvědomovali, že své názory prezentovali jako komentáře, které měly původně hodnotit především jugoslávskou „minulost“. Jen stěží však bylo možné přehlédnout, že si oba historici stejně tak velmi dobře uvědomovali, jak se prostřednictvím těchto postojů zároveň silně dotýkali jak jugoslávské „současnosti“, tak i k blízké „budoucnosti“.

158 Branko PETRANOVIĆ, *Bez bojazni od tabu-tema*, Beograd 2010, s. 151.

159 K tomu srov. Bilandžićovy útržkovité zápisky, které mají sice formálně charakter deníku, ale svým informačním potenciálem a stylem jsou spíše nárazově pořizovanými glosami, postřehy a záznamy vzpomínkových střípků dalších různých aktérů, především jugoslávských a chorvatských politiků. Dušan BILANDŽIĆ, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945–2005.*, Zagreb 2006.

160 Dušan BILANDŽIĆ, *Iskušenja prve Jugoslavije*, Danas, roč. VII, č. 355, 6. 12. 1988, s. 11–12.

V československém i jugoslávském případě byly reflexe roku 1918 ze strany jednotlivých historiků primárně sledovány v kontextu sedmdesátého výročí vzniku obou států. Zatímco jedno z těchto jubileí se tedy odehrávalo v poměrech pozdně normalizačního režimu, to druhé silně ovlivňovala prohlubující se jugoslávská krize. Tyto okolnosti se samozřejmě promítly i do způsobu, jakým příslušní historici v obou státech zasáhli do příslušných debat o roku 1918: čeští a slovenští historici se do nich mohli naplno zapojit na podzim roku 1988, tedy až poté, co byl 28. říjen opět prohlášen státním svátkem, jejich kolegové z Jugoslávie naopak orientovali svůj odborný zájem tímto směrem už dlouhodoběji, minimálně od přelomu 70. a 80. let. Srbští a chorvatští historici navíc začali do svého odborného hodnocení roku 1918 (zpočátku implicitně, s postupem času ovšem stále otevřeněji) promítat i své aktuální vnímání složité jugoslávské reality. Z toho všeho plynuly odlišné perspektivy sledovaných historiografií: v československém prostředí jubileum spojované s 28. říjnem představovalo pro tamější historiky katalyzátor jejich odborné a veřejné činnosti, v jugoslávském případě bylo ve stejné době sedmdesáté výročí vzniku Království SHS už daleko více vyvrcholením dlouhodobějších historiografických trendů, které aktuální diskuze nad rokem 1918 už jen dále zvýraznily a veřejně exponovaly.

Jakkoliv se studie zaobírala československými a jugoslávskými rozpravami o roce 1918 každými zvláště, nelze na tomto místě zcela opomenout ani styky mezi historiiky obou zemí. Vzniku československého a jugoslávského státu byl věnován program 21. zasedání československo-jugoslávské historické komise, která se konala v říjnu 1987 v Praze. Série těchto pravidelných setkání, která probíhala už od roku 1966, potvrzovala vzájemnou blízkost i sepětí řady témat z národní historie, stejně jako z dějin bilaterálních vztahů. I v případě zasedání věnovaného jubilejnímu výročí událostí roku 1918 bylo v tomto ohledu možné pozorovat jistou kontinuitu – referáty jednotlivých historiků (za československého pořadatele vystoupili Jan Galandauer, Miroslav Tejchman, Josefa Harna, z jugoslávské strany pak Zoran Lakić z Titogradu, Tomislav Kraljajić ze Sarajeva či Irena Gantar Godina z Lublaně) se zaměřovaly jak na české, respektive jihoslovanské poměry za první světové války, tak na některé styčné body společného protirakouského boje.¹⁶¹ Příspěvky se však převážně soustředily na tradiční témata marxistické historiografie (role lido-

161 Ladislav HLADKÝ (red.), *Vznik samostatného československého a jugoslávského státu v roce 1918 (Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Praze 12.–14. 10. 1987)*, Brno 1990.

vých mas v národně osvobozeneckém hnutí, postoj představitelů dělnického a socialistického hnutí ke vzniku obou států apod.) a odhalovaly, že i přes řadu podobných dějinných zkušeností, se úrovně historické reprezentace roku 1918 značně rozcházely. Přípomínky sedmdesátého výročí vzniku obou státních útvarů se totiž odehrávaly ve kvalitativně zcela odlišných podmínkách, které (ještě dále) oslabovaly historické reminiscence společného československo-jihoslovanského tažení proti habsburské říši. Není proto divu, že i ve vývoji samotného dějepiscectví se tento prvek vzájemného oddalování i míjení začal projevovat.

I z těchto důvodů se předkládaná studie daleko více zaměřovala na specifika československého, resp. jugoslávského prostředí, stejně jako odlišné pozice tamějších historiků. Působení českých a slovenských historiků jsme tedy sledovali především s ohledem na měnící se postavení 28. října jako státního svátku. Analyzovali jsme tak na jedné straně diskurz normalizačního dějepiscectví, tak i příslušnou samizdatovou produkci, a to hlavně z pera (nejen) profesně perzekuovaných historiků, kteří různými způsoby participovali na aktivitách disidentů na straně druhé. Pozornost jsme v tomto případě věnovali poněkud širšímu časovému období, a to od počátku normalizace až do roku 1988, kdy se 28. říjen opět stal státním svátkem a v kontextu tohoto rozhodnutí pak probíhaly i následné velkolepé oslavy sedmdesátého výročí vzniku ČSR. V jugoslávském případě jsme se naopak úžeji zaměřili přímo na bohatou odbornou produkci srbských a chorvatských badatelů, kteří se složitým okolnostem jihoslovanského sjednocení roku 1918 mohli věnovat daleko soustavněji, přičemž na rozdíl od svých českých a slovenských kolegů museli daleko méně brát přímý ohled na ideologické či politické limity svého výzkumu. Přestože se v tomto případě v centru naší analýzy ocitla odborná produkce jako taková, i zde jsme alespoň rámcově sledovali, jakým způsobem tyto výsledky historické vědy korelovaly s aktuálním vnímáním 1. prosince jako data vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Nepřeberné množství příspěvků, které k tomuto tématu objevily v průběhu 80. let, nám však umožnilo, abychom hlavní pozornost obrátili primárně na výkladová schémata, kompozici a argumentaci jednotlivých textů. Odpovídá to ostatně i odlišnému postavení jugoslávského dějepiscectví, které si ve sledovaném období udržovalo vysoký standard vědeckého výzkumu.¹⁶² Díky tomu jsme mohli pozorovat, jak se střety ohledně interpretací roku 1918 odehrávaly přímo mezi historiky samotnými a nakolik se v jejich argumentaci mísily motivy odborné s těmi názorově-ideovými.

162 Srov. nejnověji Branimir JANKOVIĆ, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb 2016.

SUMMARY

In 1988 both Czechoslovakia and Yugoslavia commemorated seventy years from their founding. It was an opportunity both for retrospection on the history of both state formations, and for reflection on the events that led directly to their founding in 1918. Historians had been heavily involved in public debates in both countries, but the specific form of their engagement and the nature of the resulting discussions were different: while in Czechoslovakia, historians had to take ideologically and politically given limits into account when articulating their professional opinions, in Yugoslavia it was possible to follow often tempestuous debates full of differing points of view, controversies, and open conflicts.

In the Czechoslovak milieu, members of the official historical profession (Jan Gaillardauer, Marián Hronský), as well as historians coming from the circles of dissenters (Jaroslav Opat, Zdeněk Kárník, etc. – whose possibilities for professional activity were either entirely denied or very tightly curtailed during the normalization period), participated in the debate on the establishment of the Czechoslovak Republic. But regardless of this fact, both poles of Czech and Slovak historiography very actively endorsed the legacy of 28 October, even though they interpreted the circumstances of the establishment of the Czechoslovak Republic differently, in accordance with their ideological backgrounds and opinions.

Yugoslav discussions on the legacy of 1918 revealed and confirmed a great number of contradictions that could be registered in many areas at the end of the 1980s. While Serbian historians tried to emphasize that the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was a positive historical milestone that can only be evaluated on the basis of the given historical circumstances, many of their Croatian, Macedonian, and Slovenian colleagues only perceived the beginning of a unitarian-centralist period in Yugoslav history – which was necessary to assess extremely critically, even several decades later – in 1 December 1918.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Počátky řecké revoluce v roce 1821 a její ohlas na stránkách týdeníku Wlastenský Zwěstowatel

KONSTANTINOS TSIVOS

*Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha***The beginnings of the Greek Revolution in 1821 and the reception in the pages of the weekly Wlastenský Zwěstowatel**

This article deals with the perception of the first year of the Greek Revolution by the Czech media, especially the weekly *Wlastenský Zwěstowatel*. The study very briefly presents the historical framework that led to the Greeks' national awakening. When tracking the development in 1821 it places emphasis on tracking events in the Danube region, based on a historical-comparative analysis of the relevant news content with reference to the sources of information used. Another goal of this study is to present new findings on the attitude of Czech society and Czech journalists toward the revolt of a Christian nation that was demanding its freedom and independence from the Ottoman Empire. This has been done with full awareness that the above-mentioned weekly was published at the high tide of Metternich's absolutism and the main sources of information were Austrian newspapers that Chancellor Metternich had complete control over.

Key words: Greek War of Independence, national revival, Czech press, Wlastenský Zwěstowatel, history, Greece, Ottoman Empire, Ypsilantis

Letos je tomu dvě stě let od vypuknutí řecké národně osvobozené revoluce, která vedla k vytvoření prvního nezávislého státu Řeků. Řecké povstání v roce 1821¹ nebyla první revoltou Řeků proti nadvládě osmanských Turků. Na rozdíl od předchozích neúspěšných vzpour spíše lokálního charakteru však toto povstání vzniklo pod vlivem myšlenek francouzské revoluce, které vedly k formování novodobých národů. K národnímu probuzení Řeků došlo na přelomu 18. a 19. století. V souběhu s nastupující vlnou nacionalismu vyústilo v povstání velké části pravoslavných poddaných Osmanské říše. Hlavním cílem povstání v roce 1821 bylo dosažení „národního osvobození“, tedy vytvoření nezávislého státu s reprezentativní (republikánskou) formou vlády.

Řecký nacionalismus, popřípadě řecké národní hnutí, se stalo předmětem analýzy ze strany různých národotvorných konceptů, včetně těch, které vytvořili nejproslulejší teoretici „národů a nacionalismů“.² Zpravidla se jednalo o pokusy vysvětlit řeckou „zvláštnost“, která ne zcela zapadala do generalizujících konceptů o postupující modernitě a industrializaci. Na rozpory Gellnerovy teorie v případě malých národů poukazuje například Miroslav Hroch,³ Christopher Alan Bayly⁴ nebo přímo v souvislosti s řeckým národním hnutím Jessie Hronešová.⁵ Eric Hobsbawm též kritizoval Gellnerův koncept s tím, že kvůli Gellnerovu přístupu

-
- 1 Události roku 1821, které, jak dál uvidíme, zkoumané noviny nejčastěji uvádí jako „vzbouření“, řecké zdroje označují jako revoluci nebo povstání (řecky *epanastasi* nebo *exegersi*), zatímco v tureckých zdrojích jsou interpretovány pod označením *Rum Fesadi*, tedy ve smyslu řecké nebezpečnosti nebo řeckých nepokojů. Srov. Thanos VEREMIS, *21 erotisis ke apantis tis gia to '21*, Athina 2020, s. 18. Označení „revoluce“, po jejím vítězném konci a vytvoření řeckého státu, použila naprostá většina dobových historiografií, a to nejen řeckých. Srov. např. názvy prvních anglicky psaných publikací: Adam de FRIEDEL, *Twenty four Portraits from the Greek Revolution*, London 1830; Thomas GORDON, *History of the Greek Revolution*, která vyšla v r. 1832, nebo stejnojmennou knihu George FINLEYHO, která vyšla v Edinburghu v roce 1861.
 - 2 Odkazují zde na známou knihu Ernesta GELLNERA, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993.
 - 3 Miroslav HROCH, *From National Movement to the Fully-formed Nation*, *New Left Review*, 198, 1993, s. 11.
 - 4 Christopher Alan BAYLY, *The Birth of the Modern World, 1780–1914*, London 2004, (řecké vydání), s. 238.
 - 5 Jessie HRONEŠOVÁ, *Kde se Gellner mýlil? Modernizační teorie nacionalismu Ernesta Gellnera aplikovaná na Řecko v 19. století*, *Neograeca Bohemica* 14, 2014, s. 67–88. Nicméně jako velmi problematické se jeví tvrzení autorky článku, že povstání v Řecku v průběhu 19. století nevzešlo „z nacionalistických důvodů“, nýbrž z podnětu jednotlivých skupin „obyvatelstva mluvícího podobným jazykem a vyznávajícího stejnou víru, které si od emancipace slibovaly veskrze sociální výhody“. Vesměs se jedná o podobné stanovisko s kontroverzními názory zakladatelů marxistické historiografie v Řecku, kteří vnímali řeckou revoluci prizmatem třídního boje. Srov. Janis KOR-DATOS, *O koinonikos charaktiras tis Ellinikis Epanastaseos tu 1821*, Athina 1924.

k modernizaci jako procesu shora Gellner opomenul adekvátní pohled zdola. Hobsbawm neskrýval své sympatie ke komparativnímu přístupu Miroslava Hrocha, který považoval za vhodnější při studiu menších evropských národních hnutí.⁶

Hroch definuje národ jako velkou sociální skupinu integrovanou nikoliv jedním, ale kombinací několika druhů objektivních vztahů (ekonomických, politických, jazykových, kulturních, náboženských, geografických, historických) a jejich subjektivní reflexi v kolektivním vědomí. Jako národní hnutí chápe organizované snahy o dosažení všech atributů plnohodnotného národa a také upozorňoval na vážné zmatky, které působí současná tendence označovat tato hnutí jako „nacionalistická“.⁷ V jeho známé typologii národních hnutí Hroch zařazuje řecký případ mezi tzv. povstalecká hnutí, která vznikla především na půdě Osmanské říše. Doslova uvádí, že „o výsledku národního hnutí rozhodoval ozbrojený zápas [...] Teprve po prvních úspěších tohoto zápasu – tedy již v podmínkách rodící se státnosti – začali předáci [...] řeckého hnutí usilovat o uvedení principů občanské společnosti, k nimž se verbálně hlásili.“ Hroch dále uvádí, že nejen ústavní principy, ale také národní idea byla zde jakýmsi „aditivním importem“ z Evropy.⁸

Bez ohledu na spory teoretiků národotvorných procesů o převaze subjektivních nebo objektivních faktorů při formování národů se většina historiků shoduje v tom, že národ nepředstavuje odvěkou kategorií, nebo řečeno slovy Václava Bělohradského „všechny moderní národy jsou kulturní konstrukce, mají své tvůrce a své zápletky.“⁹ Taková tvrzení mají v současném Řecku, ale i v České republice, řadu živých odpůrců pocházejících zpravidla z řad ne-historiků, ale někdy i historiků. V případě Řecka myšlenka, že národ nepředstavuje odvěkou kategorií, přímo rozporuje národní mýtus o „nepřerušené kontinuitě řeckého národa“, kterou vytvořil v druhé polovině 19. století Konstantinos Paparrigopoulos, otec novodobé řecké historiografie.¹⁰ Zatímco na řeckých univerzitách převažuje současný koncept národotvorných procesů, v řadách středoškolských profesorů, většiny politiků, církevních představitelů a vůbec veřejnosti převažuje překonaný primordialistický

6 Eric HOBBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1770*, Cambridge 1990, s. 10–12.

7 M. HROCH, *From National Movement*, s. 3–20.

8 Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, Praha 2011, s. 124–127.

9 Václav BĚLOHRADSKÝ, *Národy ve věku komunikační hojnosti*, Právo, 24. 8. 2016, cit. podle <https://vaclav-belohradsky-texty7.webnode.cz/narody-ve-veku-komunikacni-hojnosti/> [5. 9. 2021]

10 Konstantinos TSIVOS, *Otázka (dis)kontinuity řeckých dějin v novodobé řecké historiografii*, AVRIGA 57/1, 2015, s. 108–118. Nicméně, otázku čtyřtisícileté existence řeckého národa podpořilo v minulosti několik známých neřeckých historiků, např. Arnold Joseph TOYNBEE, *Greeks and Their Heritages*, Oxford 1981.

koncept.¹¹ Tento jev nepředstavuje řecké specifikum. Podobné polemiky nejen „o smyslu dějin“, ale i o pojetí národa se poměrně často odehrávají také v České republice.¹² Nicméně srovnávání historiografických sporů o pojetí národa a jeho odvěkosti mezi Čechy a Řeky přesahuje možnosti a cíle tohoto článku a jejich uvedení zde slouží jen k osvětlení jeho teoretického zázemí.

Nyní se zaměříme na týdeník *Wlastenský Zwěstowatel* (WZ – dále *Vlastenecký Zwěstowatel*).¹³ Tento list sehrál důležitou roli v tehdy počínajícím národním „obrození“ Čechů, jelikož, jak uvádí Jan Křen, v podmínkách střední Evropy „vlastně neexistoval jiný znak národní příslušnosti než jazyk“. V případě Čechů, kdy nejvyšší i nejnižší společenské vrstvy byly „národně pasivní“, se nositelem národního vzkříšení mohla stát, podobně jako v řeckém případě, jen slabá střední vrstva. Z této skupiny vzešly „první skupiny národovců“, mezi nimiž se vyznamenali katoličtí kněží, drobní úředníci a učitelé.¹⁴ Rozsah této skupiny, tedy i dosah jejích myšlenek prostřednictvím česky psaných knih a novin, zůstával ve 20. letech 19. století velmi omezený: Palacký v roce 1829 odhadoval, že se pro chystanou českou encyklopedii „nenajde víc jak tři sta zájemců“. Náklady novin a zábavné literatury byly ovšem větší, nicméně jejich vliv zůstával neveliký.¹⁵

Majíce na vědomí rozsah a společenské postavení čtenářů *Vlasteneckého Zwěstowatele*, zaměříme se na způsob, jakým tento týdeník na svých stránkách prezentoval události související s řeckým povstáním. Na základě analýzy obsahu, zdrojů a rozsahu předložených zpráv bude provedeno jejich srovnání s dosavadními poznatky o průběhu řecké revoluce.¹⁶ Nejprve seznámíme čtenáře s přípravami řeckého povstání ze strany revolučního sdružení *Filiki Eteria* (Přátelské sdružení), potom očima redaktora WZ vysvětlíme vývoj povstání v podunajských knížectvích a na Peloponésu a nakonec násilné potlačení řeckého národního hnutí v Moldav-

11 Anna FRAGOUDAKI – Thalia DRAGONA, „*Ti einai i patriida mas?*“ *Ethnokentrismos stin ekpaideysi*, Athina 1997.

12 Eva HAHNOVÁ, *Češi o Čechách. Dnešní spory o dějiny*, Praha 2018.

13 *Wlastenský Zwěstowatel* vycházel v letech 1820–1824 pod vedením známého publicisty (i falzifikátora) Josefa Lindy. Srov. Petr BEDNAŘÍK – Jan JIRÁK – Barbora KÖPPLOVÁ, *Dějiny českých medií*, Praha 2011, s. 72–76.

14 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 125–126.

15 Ibidem. Více o roli „imaginárních skupin tisku“ o „kapitalismu tisku“ (print-Kapitalism) o jejich významu při utváření národního vědomí srov. Benedict ANDERSON, *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991.

16 K problematice ohlasu řeckého povstání v českých novinách srov. též Leoš ŠATAVA, *Řecké povstání z r. 1821 – jeho ohlas a názory na ně v Krameriových Císařských, královských, vlasteneckých Novinách a v Dopisovateli pro Čechy a Slovany od počátku hnutí do vyhlášení nezávislosti Řecka v roce 1832*, Slovanský přehled 70, 1984, s. 129–136.

sku a Valašsku. Zejména se pokusíme zjistit, jak tento týdeník prezentoval čtenářům události v podunajských knížectvích, přičemž větší pozornost bude věnována protagonistovi tohoto revolučního hnutí v této oblasti, knížeti Alexandrovi Ypsilantisovi, který trávil poslední roky svého života uvězněn v Terezíně. Vývoj událostí je zpravidla sledován na základě chronologické posloupnosti. Na základě rozboru článků z *Vlasteneckého Zvěstovatele* se pokusíme zjistit rozsah pokrytí, tedy zájem WZ o probíhající události, vysledovat zdroje a přesnost popisu událostí, popřípadě identifikovat české postoje k řecké revoluci.

Zatímco nucený pobyt Ypsilantise v Terezíně byl v minulosti dostatečně zpracován, a to i s použitím materiálů z příslušného fondu Národního archivu v Praze,¹⁷ a to v řeckém,¹⁸ francouzském,¹⁹ německém²⁰ a českém jazyce,²¹ otázka prezentace Řeků a jejich revoluce na stránkách českých periodik, která vycházela v první polovině 19. století, zůstávala dodnes téměř nezpracována.²² Kromě *Vlasteneckého Zvěstovatele* velkou pozornost řecké revoluci věnovaly též dobové časopisy *Krameriovy Cýsařské, královské, vlastenecké Noviny*, *Čechoslaw* a *Krok*.²³ Badatel, který bude pracovat s těmito periodiky, se musí vyrovnat se švabachovým písmem i s archaickou podobou psané češtiny, která podle všeho v té době ještě neměla přesně kodifikovaná pravidla. Pro potřeby tohoto článku jsou přímé citace uvedeny s drobnými jazykovými úpravami (většinou se jedná o nahrazení dvojitého *W* jednoduchým *V* nebo dvojhlásky *au* za vyslovovanou *ou*) kurzivou v původní verzi, doplněné vysvětlivkami tam, kde je to nezbytné pro pochopení textu.

17 Národní archiv Praha, fond Pražské gubernium – Tajné (PG-T), č. kr. 46, č. sl. 867, kníže Ypsilanti Alexandr a fond Pražské gubernium – Publicum (PG-P).

18 Polychronis ENEPEKIDIS, *Alexandros Ypsilantis – I echmalosia tu is tin Austrian 1821–1828*, Athina 1969.

19 Nicolae CORIVAN, *La captivité d'Alexandre Ypsilanti*, *Balkan Studies* 8, 1967, s. 87–102.

20 Ariadni MOUTAFIDOU, *Alexandros Ypsilantis in Theresienstadt, 1826–1827: Preussen, Metternich und der russische Faktor*, *Südost-Forschungen: Internationale Zeitschrift* 63–64, 2005, s. 232–234.

21 Josef DOSTÁL, *Poslední chvíle Alexandra Ypsilantiho v české zemi*, *Český časopis historický* 45, 1939, s. 488–497.

22 Výjimkou v tomto směru je již zmíněný článek Leoše Šatavy.

23 Tato periodika jsou archivována ve fondu 19. století Národní knihovny v Praze, *Časopis Krok* (veřejný spis vědecký pro vzdělance národu česko-slovanského) vycházel nepravidelně v letech 1820–1840 a jeho iniciátorem byl Josef Jungmann, zatímco časopis *Čechoslaw* (národní časopis k užtku a kratochvíli) vycházel v letech 1820–1825 pod vedením Václava Rodomila Kramera, Karla Wiljma Enderse a Jana Ferdinanda Schönfelda. Více o českých periodikách 19. století srov. *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, Praha 1985, s. 417–422.

Způsob prezentování zpráv v tehdejších novinách byl dost specifický. Události například postrádaly titulky, často nebyl uveden pramen informací, popř. autor zpráv nebo komentářů. *Vlastenecký Zvěstovatel* se skládal z politické části, kde byly zveřejňovány různé zprávy, většinou převzaté ze zahraničních novin. Události nebyly prezentovány pod titulky nebo v rubrikách (domácí, zahraniční, komentáře, kultura), nýbrž na základě geografického dělení. Na první straně byly zpravidla zveřejněny zprávy z *Rakouského císařství* a pak následovaly zprávy z jiných zemí. Nebylo výjimkou, že ve stejné zprávě byly bez zjevného rozlišení prezentovány dvě nebo tři události, často vzájemně nijak nesouvisející. Ohledně aktuálnosti je nutno poznamenat, že zprávy vycházely se zhruba měsíčním zpožděním od data, kdy k nim došlo, což bylo způsobeno omezenými možnostmi dobových dopravních a technických prostředků. V našem případě jsou zprávy, které nás zajímají, zahrnuty do rubrik s nadpisem *Valašsko a Moldavsko* (popř. *Valachie a Moldavie*), nebo *Turecké císařství*. Neméně důležitá byla i tehdejší literárně – naučná příloha těchto novin, tzv. *Rozličnosti*. Tato příloha přinášela větší články zábavně naučné, např. z dějepisu, ukázky z cestopisů, satirické obrázky současných mravů a lidí, popisy zvířat, stromů, příběhy a povídky, drobné anekdoty, někdy i stručné posudky a ohlášení nových spisů.²⁴ Právě v této příloze se objevují poměrně rozsáhlé články nebo úvahy, které se snaží osvětlit pozadí události v Podunají a v Řecku, jako například údaje o obyvatelstvu jednotlivých krajů, o „národnostním“ a náboženském složení jednotlivých krajů, o historických vazbách jednotlivých etnických skupin, jejich zvycích a obyčejích atd. Na základě kvalitativní obsahové analýzy WZ a jeho přílohy *Rozličnosti* lze tvrdit, že tento důležitý list věnoval mimořádnou pozornost řeckému povstání, jednak protože toto vypuklo v oblastech, které bezprostředně sousedily s Habsburskou říší (zejména v podunajských knížectvích), tudíž z obav o jeho rozšíření na území samotné říše. Dále je na místě zjistit jaké stanovisko zaujal tento list k řeckému národnímu hnutí. S vědomím toho, že WZ vycházel v době vrcholícího Metternichova absolutismu, tedy v podmínkách tvrdé cenzury a autocenzury, vyvodit z četnosti zpráv, způsobu jejich prezentace případný filhelénský postoj, eventuálně snahu prosadit nebo propagovat myšlenku národní emancipace.

²⁴ Jan OTTO, *Ottův slovník naučný*, 16. díl, Praha 1900, s. 37–38. Srov. P. BEDNAŘÍK, *Dějiny českých médií*, s. 76.

Řecké revoluční sdružení *Filiki Eteria*

K vypuknutí řeckého povstání došlo pět let po skončení napoleonských válek, tedy v době, kdy se evropský kontinent nacházel v pevném sevření konzervativní „Svaté aliance“. Politickým dirigentem starého kontinentu se stal Metternich, který pak na několik desítek let získal pozici nejdynamičtějšího potlačovatele každé liberální nebo národně emancipační iniciativy. Snaha o zachování statu quo v Evropě ho přiměla vykonávat neustálý dozor nad slabým ruským carem Alexandrem, aniž by měl nejmenší ostych spolupracovat s nevěřícími „mohamedány“ z Osmanské říše.²⁵ Neoliberální atmosféra, která panovala v kontinentální Evropě, nesvědčila liberálním spolkům a organizacím, jejichž příznivci začali zakládat konspirační zednářská sdružení nebo revoluční spolky po vzoru italských karbonářů.²⁶ Po vzoru těchto revolučních organizací v době zvláště nepřátelské a nebezpečné pro nové revoluční pokusy vzniklo v roce 1814 v Oděse tajné řecké sdružení *Filiki Eteria*, neboli Přátelské sdružení.²⁷

Jeho zakladateli byli malí a střední obchodníci²⁸ z mnohočetných a roztroušených řeckých komunit uvnitř, ale především vně Osmanské říše, zejména v zemích, které měly společné hranice s Osmanskou říší, jako polonezávislé Podunají, Nová Rus, především Oděsa, nebo Vídeň. Cílem této organizace bylo připravit Řeky, aby v součinnosti s příslušníky ostatních ortodoxních etnik na Balkáně svrhli sultána a obnovili jejich státnost. Přátelské sdružení vstoupilo do příprav revoluce, aniž by disponovalo nějakým konkrétnějším politickým programem. Obecně formulované výzvy ke svržení nenáviděného sultána umožnily spojit pod jednou emancipační střechou náboženské nebo jazykové vzájemnosti příznivce z různých sociálních, ale dokonce i etnických skupin, osoby rozdílných zájmů a ambicí. Po prvním období stagnace²⁹ *Filiki Eteria* přenesla své sídlo do Konstantinopole a získala příznivce ve všech společenských vrstvách s výjimkou nejvyššího vedení pravo-

25 Více o období „restaurace“ srov. J. KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, s. 81–86, srov. Henry KISSINGER, *Umění diplomacie. Od Richelieu k pádu Berlínské zdi*, Praha 1999, s. 92–93.

26 Richard J. EVANS, *The Pursuit of Power. Europe 1815–1914*, London 2016 (řecké vydání), s. 50–51.

27 Pavel HRADEČNÝ a kol., *Dějiny Řecka*, Praha 2015, s. 276–279.

28 Traian STOIANOVICH, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, The Journal of Economic History 20, 1960, s. 234–313.

29 Od založení *Filiki Eteria* v roce 1814 do roku 1818 počet členů této společnosti se pohyboval jen mezi 20 až 30.

slavného kléru, který se v rámci mocenské struktury Osmanské říše těšil privilegovanému postavení.³⁰

Jak již bylo uvedeno, největší vliv měla tato tajná organizace mezi Řeky žijícími v jižním Rusku a také v poloautonomních podunajských knížectvích Moldavsko a Valašsko. Sultán totiž po neshodách s místní šlechtou (bojary) začal dosazovat na vládnoucí místa v těchto dvou zemích tzv. hospodary pocházející z greko-fonní aristokratické vrstvy pravoslavných rodin žijících v konstantinopolské čtvrti Fanari. Eteristé však získali na svou stranu několik Fanariotů. Například tehdejší moldavský vladař Michail Sutsos (1819–1821) s nimi byl v přímém kontaktu. Přesto nejvlivnějším Řekem té doby zůstával Ioannis Kapodistrias, carův ministr zahraničních věcí. Eteristé dobře chápali, jakou prestiž a váhu by dodala případná účast Kapodistriase v čele jejich organizace. Proto mu představitelé Přátelského sdružení opakovaně nabídli, aby převzal jeho vedení. Kapodistrias, jenž díky svému postavení velmi dobře znal nepříznivou situaci pro vyvolání nové revoluce, neváhal označit strůjce těchto plánů za šílence a bez okolků jim vzkázal, aby nevtahovali „tento nevinný a nešťastný národ do katastrofy s nimi, dokud Božská prozřetelnost nerozhodne jinak“.³¹

Eteristé se po tomto kategorickém odmítnutí obrátili na dalšího významného Řeka, který byl ve službách ruského cara. Vedení Přátelského sdružení totiž přikládalo velký význam tomu, aby v čele jejich organizace stál člověk s vysokým postavením, ale i s úzkými vazbami na cara, protože počítali s bezprostřední podporou, ne-li s přímým zásahem ruského vojska po jejich boku. Proto si vedle Peloponésu, kde existovala značná převaha řeckého obyvatelstva,³² Eteristé vybrali podunajská knížectví jako druhé epicentrum své revoluce. Polonezávislá knížectví Moldavsko a Valašsko byla pod správou řeckých Fanariotů, a navíc měly společné hranice s Ruskem a případný zákrok sultána proti rebelům byl podmíněn výslovným souhlasem cara.³³

Představitelé Filiki Eteria v dubnu 1820 našli nového vůdce v osobě Alexandra Ypsilantise,³⁴ potomka slavné fanariotské rodiny. Jeho otec Konstantinos

30 Miroslav ŠEDIVÝ, *Krvavá odyssea*, Praha 2011, s. 26–30.

31 Ioannis KAPODISTRIAS, *Autobiografia*, Athina 1940, s. 83.

32 Thanos VEREMIS – Jannis KOLIOPOULOS – Iakovos MICHAILIDIS, 1821. *I dimiourgia enos ethnos – kratus*, Athina 2018, s. 113. Srov. též příslušné zprávy WZ.

33 Ibidem, s. 103–106.

34 Alexandros Ypsilantis vystudoval vojenskou akademii v Petrohradě a jako důstojník ruské armády se zúčastnil důležitých bitev proti Napoleonovi. V bitvě u Drážďan (srpen 1813) přišel o pravou ruku. Car Alexandr odměnil jeho statečnost tím, že ho o rok později povýšil do hodnosti generál-

(1760–1816) zastával úřad vladaře Moldavska (1799–1801) a Valašska (1802–1807) a když upadl v nemilost u sultána, našel útočiště v Rusku.³⁵ Navzdory nepříznivé situaci Alexandros Ypsilantis v rámci Přátelské společnosti dostal krycí jméno „Kalos“ (tzn. Hodný) a započal připravovat řecké povstání proti Osmanské říši. V říjnu 1820 se nejvyšší vedení Přátelského sdružení sešlo v moldavském Ismailu.³⁶ Během zasedání revolucionářů se velmi ostře projevil spory o způsob a hlavně o místo vypuknutí povstání proti sultánovi, jehož vojsko v oblasti pevninského Řecka (přes 80 000 mužů) bojovalo proti Ali pašovi Tepelenskému, odbojnému a silnému vůdci Janinského pašaliku.³⁷

Povstání v Podunajských knížectvích

Za této situace se Ypsilantis ujal iniciativy a vedle Peloponésu, který měl představovat hlavní revoluční ohnisko a kde měl působit jeho bratr Dimitrios, si vybral podunajská knížectví jako další epicentrum plánované revolty. Tato iniciativa souvisela jednak se zvláštním autonomním statusem Moldavska a Valašska, ve kterých nebyly umístěny turecké vojenské posádky, ale i s faktem, že ve Valašsku probíhalo ve stejné době další povstání místní šlechty a nemajetných valašských rolníků pod vedením Tudora Vladimiresca.³⁸ Ypsilantis zřejmě počítal s tím, že případný zákrok Turků proti řeckým revolucionářům by vyvolal přímou intervenci Petrohradu, což by velmi usnadnilo pozici vzbouřenců v jejich boji za dosažení nezávislosti. Alexan-

majora. Jako člen ruské delegace se rovněž zúčastnil vídeňského kongresu (1815), ve kterém však hrál mnohem důležitější roli právě již zmíněný Kapodistrias.

35 Alexandros Ypsilantis starší (1726–1807) byl v Podunajských knížectvích. Poté, co upadl v nemilost u sultána, našel přechodné útočiště v Brně, kde dodnes existuje po něm pojmenovaná ulice. Více o pobytu Alexandra Ypsilantise staršího, ale i jiných Fanariotů, v Brně v nepublikované magisterské práci Lukáše JANEČKA, *Fanariotská knížata v Brně*, Historický ústav FF MUNI, Brno 2018.

36 Mezi jinými se tohoto tajného zasedání zúčastnil i mladý učitel Georgios Lassanis (1797–1870), který se stal „sekretářem“. Před řeckým povstáním působil jako učitel v Oděse. V roce 1818 vstoupil do Přátelského sdružení a od října 1820 se stal věrným pobočníkem Alexandra Ypsilantise. Doprovázel vůdce Eteristů nejen v průběhu protiosmanského povstání v Podunají, ale i během jeho uvěznění a až do jeho smrti v lednu 1828.

37 M. ŠEDIVÝ, *Krvavá odyssea*, s. 38–43.

38 Tudor Vladimirescu, (1780 – 7. 6. 1821) pocházel z nižší valašské šlechty. Bojoval po boku Rusů během rusko-turecké války (1806–1812) a zúčastnil se i srbského povstání proti Turkům (1815). Po jeho návratu do Valašska byl respektován a stal se velitelem pandurů, nižších rolníků, kteří v lednu 1821 povstali jak proti bohatým bojarům, tak proti místním fanariotským vladařům.

dros Ypsilantis se, po několikerém odložení data vzpoury a přes nebezpečí jejího vyznění, ale i pod neustálým nátlakem nedočkavých Eteristů, rozhodl v doprovodu svých dvou mladších bratrů Georgiose a Nikolaose a nepočetné družiny dne 6. března 1821 (22. února podle juliánského kalendáře) překročit řeku Prut a zažehnout revoluci za řeckou nezávislost.³⁹

Vlastenecký Zvěstovatel začal poprvé informovat o revolučních událostech, které se odehrály v Moldavsku a ve Valašsku, 9. dubna 1821, kdy byla zveřejněna celostránková zpráva, kterou informuje čtenáře, že „ve Valašsku vzniklo po smrti knížete Alexandra Suco⁴⁰ zbouření“. Dále týdeník uváděl, že vůdcem vzbouřenců byl „Tudor Vladimiresku, bývalý ruský oficír“.⁴¹ Jednalo se o revoltu valašských pandurů a nemajetných rolníků a jak velmi přesně popisuje WZ, „zbouřenci ti, Panduři a Arnauti⁴², nepovstali proti turecké vládě, nýbrž proti bojarům a veřejným zemitým úředníkům“. Jinými slovy se jednalo o hnutí drobných bojarů a nemajetných rolníků, které nemělo národní, ale spíše sociální charakter. Tato revolta pod vedením Vladimiresca byla namířena především proti místní aristokracii bohatých bojarů, ale též proti fanariotské administrativě, která byla vnímána nejen jako nadvláda řecká, ale současně i osmanská.⁴³

V dalším odstavci článek informuje, že „dne 6. března přišel z Besarábie do Jasi s hodným počtem Arnautů kníže Alexander Ypsilanti, syn předešlého moldavského hospodára, bývalý ruský generál major, toť již bez služby, a tam ohlásil se za vysvoboditele Řeků od turecké vlády. Ještě téhož večera odnata zbraň všem Turkům v Jasi (jichž až 30 tam), a ti bez pochyby byli pobiti.“ Podle článku se Ypsilantis prezentoval jako osvoboditel Řeků a den po svém příchodu vydal „množství provo-

39 V uvedených citacích je používána datace dle *Vlasteneckého Zvěstovatele*, tzn. na základě gregoriánského kalendáře. V Řecku se v té době ještě používala datace dle juliánského kalendáře. Řecko představuje poslední nekatolickou evropskou zemí, která přistoupila na gregoriánský kalendář, a to v roce 1923.

40 Alexandros Soutzos (175–1821), příslušník řecké fanariotské aristokracie. Byl velkým dragomanem (nejvyšší tlumočnick) Vysoké porty a v období 1818–1821 byl jmenován hospodárem (vládcem) Valaška.

41 WZ, č. 15, 9. 4. 1821

42 Podle trefné vysvětlivky WZ ze dne 23. 4. 1821 „Arnauti, hlavní obyvatelé tur. Krajiny Albánie. Oni jsou řeckého nebo katolického náboženství, a odvážní a schopní bojovníci“. Arnauti působili jako osobní garda fanariotských knížat a kromě pravoslavných Albánců v jejich oddílech zpravidla působili i další balkánští bojovníci s velkými zkušenostmi z protitureckých povstání, např. Srbové, bulharští hajduci nebo řečtí kleftové. Srov. Václav ŠTĚPÁNEK, *Východní otázka. Od počátku do konce 60. let 19. století*, Brno 2014, s. 55

43 Jan RYCHLÍK a kol., *Mezi Vídní a Cařihradem. Utváření balkánských národů*, Praha 2009, str. 128–130.

lání k Valachům, Moldavanům a k řeckému národu v ostatních krajinách tureckého císařství.“ List poznamenává, že toto provolání bylo psáno „velmi básnickou řečí, v nichž on jako od tisíců krajanů svých se vyhlašuje, povolán k osvobození, vypisuje zbouření veškerých řeckých národů jako již dávno umluvenou, od patriotických tajných spolků již od mnoha let připravovanou, nyní všude dozrálou revoluci, a ujišťuje jim důraznými slovy, že podniknutí to může se spolehnout na mocnou ochranu velikého sousedního mocnářství.“⁴⁴

Jak správně informuje WZ, Ypsilantis vydal nejdřív provolání k Valachům a Moldavanům, ve kterém je informoval, že převzal, s pomocí Božské prozřetelnosti a ve spolupráci se Sutsosem, vedení nad těmito krajinami, ujišťoval je, že nemají důvod k obavám, a zaručil jim bezpečnost. Další pak Ypsilantisovo provolání mířil k těm, které WZ označuje jako „veškeré řecké národy v tureckém císařství“. Konkrétně se vůdce Eteristů v druhém provolání odvolával na slavné předky a zdůrazňoval, že „Moreas, Ipiros, Thessalie, Srbsko, Bulharsko, všechny ostrovy, jinými slovy veškeré Řecko se chopilo zbraní, aby setřásl nesnesitelné jho Barbarů.“⁴⁵ Z toho úryvku je jasné, že Ypsilantis chápal jeho iniciativu jako povstání ortodoxních souvěrců a příslušníků nevládnoucích etnik proti jinověrným Turkům, řečeno slovy Jana Křena proti dominantní vládnoucí skupině.⁴⁶ Ohledně ochrany „velikého sousedního mocnářství“ není pochyb, že se jedná o vytouženou intervenci ze strany Ruska, ke které ale nedošlo. Ba naopak:

WZ ve stejném článku zmiňuje také prohlášení, jež téměř okamžitě zveřejnil ruský car, který ve stejné době dlel na kongresu Svaté aliance v Laibachu (Lublani). Dle listu ruský car rozkázal, nechť „kníže Alexandr Ypsilanti jest vyobcován z ruské služby“. Kromě toho se ruský car ve svém prohlášení velmi ostře distancoval od povstání a navíc rozkázal veliteli ruských vojsk v Besarábii, aby zachoval přísnou neutralitu. Ruskému velvyslanci v Konstantinopoli, hraběti Stroganovovi, nařídil „výslovně tam oznámiti, že císař G. M. nehledí po žádných přemítáních, jenžby pokojnosti některé země byly nebezpečné; každá podílnost na takových nepokojnostech že nesrovnává se s poctivým úmyslem G. císaře M., a že císař nezná žádného jiného účelu a žádosti, než úplné zachovávání úmluv mezi oběma mocnářstvími.“

44 WZ, č. 15, 9. 4. 1821. Zde jsou jako zdroj uvedeny *Vídeňské noviny*, tedy *Wiener Zeitung*. Jedná se o jeden z nejstarších deníků, který začal vycházet v roce 1703 a existuje dodnes. Na začátku 19. století sloužil, stejně jako *Der österreichische Beobachter*, politickým zájmům kancléře Metternicha.

45 Citace převzata z Jannis MILIOS, *1821. Ichnilatontas to Ethnos, to Kratos kai ti Megali Idea*, Athina 2020, s. 25.

46 J. KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, s. 105–107.

Článek rovněž uvádí, že i rakouský dvůr vzkázal přes svého velvyslance v Konstantinopoli sultánovi, že odsuzuje povstalice a že má v úmyslu „přátelství mezi Rakousy a tureckým dvorem pevně opatrovat“.⁴⁷ Zde je zjevně patrné kategorické odsouzení řeckého povstání ze strany dvou hlavních mocností Svaté aliance, tedy carského Ruska a metternichovského Rakouska. V dalším čísle WZ s odvoláním na *Rakouský Beobachter*⁴⁸ zveřejňuje zprávu z „Tureckého císařství“, ve kterém zmiňuje především vývoj války sultána Mahmuda s Persií. Ohledně povstání ve Valašsku je stručně zmíněno, že Tudor Vladimirescu „veliký sbor chystá“, tedy shromažďuje velké vojsko valašských rolníků. Zároveň jsou zmíněny válečné přípravy tureckých janičárů.⁴⁹ V dalším vydání se WZ odvolává na zprávy, které přišly dne 28. března z moldavských hranic: „Jakož již pověděno, bylo v Moldavsku mnoho Turků pobito, vztekot v tom šel tak daleko, že ani nedovoleno těla pochovávat. Ve stejném článku je též uvedeno, že syn onoho znamenitého Jiřího Černého jest ve vojsku knížete Ypsilanti.“ Bohužel kromě této útržkovité fráze nejsou uvedeny další doplňující informace, popřípadě další zdroj informací, který by usnadnil bližší identifikaci tohoto dobrovolníka.⁵⁰

Ohlas revoluce v osmanské metropoli je popsán i v následujícím vydání, které stručně popisuje vzrušenou atmosférou, jež panovala v osmanské metropoli, jakož i válečné přípravy, které probíhaly koncem března. „Všichni zbrani schopni jsou povoláni do vojny a všem Rajům⁵¹ jest zbraň odňata. Konstantinopolitánské ulice jsou plné ozbrojenců a janičárů.“ Sultánský režim byl zaskočen povstáním v podunajských knížectvích, začal podezřívát Řeky ze spiknutí, a proto dovolil Turkům a janičárům, aby uskutečnili krvavé pogromy proti Řekům a představitelům ortodoxní církve, kteří žili v hlavním městě, ale i v dalších městech osmanské říše. Další

47 WZ, č. 15, 9. 4. 1821.

48 Jedná se o vídeňský deník *Der österreichische Beobachter*, který vycházel od roku 1810 do roku 1848.

49 WZ, č. 16, 16. 4. 1821

50 Zde se nejedná o nějakého českého dobrovolníka, jak se původně autor textu domníval, ale o syna zavražděného srbského knížete Jiřího Petroviče, kterého Turci nazývali Černý, tedy Kara Djordje, zakladatele pozdější srbské dynastie Karadjordjevičů. [Na tomto místě bych rád poděkoval recenzentům za laskavé upřesnění]. Pro zajímavost: Pavel Hradečný ve svém *Nástinu česko-řeckých vzta-hů*, zmiňuje Karla Herloše (něm. Karl Herloszsohn), německy píšícího spisovatele narozeného v Praze, který se roku 1823 chtěl jako devatenáctiletý dobrovolník účastnit bojů v Řecku, avšak k jeho zapojení nedošlo. P. HRADEČNÝ, *Dějiny Řecka*, s. 664.

51 Nemuslimským poddaným.

nátlak byl namířen proti samotnému konstantinopolskému patriarchovi Grigoriovi V., který do té doby projevoval „trpnou poslušnost“ osmanské vládě.⁵²

Výsledkem nátlaku bylo uvalení klatby ze strany konstantinopolského patriarchátu na Ypsilantise, Sutsose „a jiné zbouřence na odpor tureckému císaři. Kladba tu byla také v Bukurešti dne 8. [dubna 1821] čtena“.⁵³ Nicméně exkomunikace Ypsilantise a dalších Eteristů ze strany samotného patriarchy nejenže nezabránila rozšíření revoluce, ale nezachránila ani holý život samotného Gregoria, kterého zlynčoval oddíl osmanských janičářů o Velikonoční neděli 10. dubna. Jeho tělo pověsili pro výstrahu na jednu z bran patriarchátu a o několik dnů později turecký dav jeho tělo svrhl do moře.⁵⁴

Vypuknutí povstání na Peloponésu

Od poloviny května začíná *Vlastenecký Zvěstovatel* pravidelně informovat o událostech v dalším ohnisku řecké revoluce, na peloponéském poloostrově. Zprávy o vývoji na Peloponésu přinášeli, stejně jako v případě podunajských knížectví, zpravidla námořníci. WZ se dne 14. května poprvé zmiňuje o rozšířené „pověsti“ ohledně chystaného povstání Řeků na Peloponésu, známém v té době pod názvem Morea. Tyto informace měly přinést do Terstu lodě, které tam připluly z Jónských ostrovů, jež v roce 1815 přešly pod správu britského impéria. Podle zprávy „anglické ředitelství“⁵⁵ dalo výstrahu moreanskému bašovi,⁵⁶ že 25. března všeobecné zbouření vypukne na jeho krajině. Baša na to, na příkoří Řekům a na důkaz nebázně, rozkázal hlavní chrám v Tripolici⁵⁷ dne 23. března zapálit. Ale Řekové ještě v čase dozvěděli se, zavraždili Turky, jenž měli rozkaz vykonat. To bylo znamení ke všeobecnému zbouření. Celá Morea chopila se zbraně proti Turkům [...] 25. března 4 000 Řeků a Maniotů se zamířilo do Tripolice, kde baša bydlil. Tak daleko pověsti, kterých ale ještě třeba potvrdit.⁵⁸ *Vlastenecký Zvěstovatel* se u výše uvedených informací odvolával na *Frankfurtské noviny* a poznamenával nutnost ověření těchto pověstí.

52 Ibidem, s. 284

53 WZ, č. 20, 14. 5. 1821

54 J. RYCHLÍK, *Mezi Vidní a Cařihradem*, s. 143. P. HRADEČNÝ, *Dějiny Řecka*, s. 285.

55 Zřejmě britská správa Jónských ostrovů.

56 Jinými slovy Churšidovi, osmanskému veliteli Peloponéského poloostrova, který v té době velel tureckému vojsku proti odpadlíkovi Ali pašovi z Janiny.

57 Krajské město na Peloponésu a sídlo krajské osmanské správy.

58 WZ, č. 20, 14. 5. 1821

Navzdory dnes převládajícímu národnímu mýtu, že řecká národněosvobozenecká revoluce vypukla 25. března na popud patráského biskupa Germanose v klášteře Agia Lavra, se ve skutečnosti toto povstání začalo šířit po Peloponésu a dalších oblastech pevninského Řecka spontánně již o několik dní dříve.⁵⁹ V následujících číslech WZ informoval s velkým zaujetím o revolučních událostech ve Valašsku a na jihu Řecka, stejně tak jako v Janině, kde se osmanské vojsko pod vedením „moreaského paši Churšida“ snažilo odstranit odbojného Ali pašu. Český list nesledoval, přinejmenším v roce 1821, tento vývoj v souvislostech, tedy jako související události stejné revolty, ale jako na sobě nezávislé epizody. *Vlastenecký Zvěstovatel* často podával přesné informace o dění v sídle sultánského dvora v Konstantinopoli. Ve vydáních z 21. a 28. května přináší zprávu o odvolání velkovezíra Benderliho Ali paši, které proběhlo koncem března 1821, a o jeho nahrazením Hucim Salim pašou, od kterého očekával důslednější postup k potlačení povstalců. Dále se uvádí, že Benderli Ali upadl v nemilost sultána, a proto byl vyhnán na Kypr.⁶⁰ Český list nicméně komentuje, že „lid mu dává za pochvalu, že za jeho krátkého panování netropili se takové prostopášnosti od ozbrojených sborů“. Noviny také informují o probíhajících přípravách janičárů, kteří měli za úkol potlačit povstání Řeků a bojarů ve Valašsku a Moldavsku.

V prvním červnovém listu *Vlastenecký Zvěstovatel* informuje o dění na Peloponésu, tedy v regionu, kde v té době byla zaznamenána nejvyšší koncentrace řeckého obyvatelstva. Podle listu „v Morea jest Turků jen pátý díl celého lidstva až 450 tisíc“.⁶¹ Tento podíl Turků, stejně jako celkový počet obyvatel na Peloponésu, potvrzuje retrospektivně první sčítání lidu, které proběhlo v roce 1828 na základě rozhodnutí Kapodistriase, prvního vladaře Řecka.⁶² O měsíc později list přinesl podrobný přehled o celkové lidnatosti a složení obyvatelstva evropské části Osman-

59 Jako první povstali 21. března 1821 obyvatelé odlehlého a odbojného poloostrova Mani na jihu Peloponésu, kteří záhy obsadili město Kalamata. Oficiálně byl svátek Dne nezávislosti ustanoven na 25. březen až v roce 1838 výnosem prvního řeckého krále Oty Wittelsbacha, a to tak, aby národní svátek vycházel na stejný den s náboženským svátkem Zvěstování panny Marie. Více o tom: Christina KOULOURI, *Ethnikes epetioi stin Ellada ton 19o eona*, Athina 2012, s. 181–210.

60 Benderli Ali Paša, původem z Moldavska, byl posledním velkovezírem. Byl sťat z rozhodnutí sultána Mahmuda II., který byl rozrušen vývojem řecké revoluce a údajně neschopností jeho vysoce postavených úředníků ji potlačit.

61 WZ, č. 23, 4. 6. 1821.

62 Podle zmíněného sčítání, v roce 1821 na Peloponésu žilo 458 000 Řeků a 42 750 Turků. V soudním regionu Sterea Ellada 247 850 Řeků a 20 865 Turků, zatímco na ostrovech 169 300 Řeků. V tomto sčítání není jakákoliv zmínka o počtech Židů. *Apografes – Erevnitiko programma e-demografy*. [Sčítání lidu – Výzkumný projekt e-demografy]. Thessalská univerzita 2011, dostupné z: http://www.e-emography.gr/theory/files/edemography_theory_00001.pdf, 22. 1. 2021.

ské říše, ale i v jednotlivých regionech, kde jsou v případě Peloponésu uváděné údaje odlišné.⁶³ Podle novin v evropském Turecku žilo celkem 9 984 000 lidí, z čehož bylo 3,5 milionů Turků a 2,6 milionů Řeků. Ve zmíněné Morey mělo žít celkem 795 000 obyvatel,⁶⁴ z čehož bylo 60 000 Turků, 20 000 Židů, 450 000 Řeků, 10 000 Armenů a 60 000 „Albanů (Maniotů)“.⁶⁵ Obyvatelstvo „Valachie“ dosahovalo 880 000, z čehož bylo 60 000 Turků, 20 000 Židů a 800 000 Valachů, zatímco v Moldavsku mělo žít 368 000 obyvatel, z čehož bylo 40 000 Turků, 8 000 Židů a 320 000 Valachů a Moldavanů.

Události ve Valašsku a Moldavsku nabraly dynamický vývoj v květnu, kdy ruský car oznámil sultánovi svůj souhlas se vstupem osmanských vojsk do těchto krajín s cílem potlačit revoltu Ypsilantise a Vladimerisca. *Vlastenecký Zvěstovatel* ve svém čísle z 11. června poprvé porušuje ustálené pořadí zpráv a věnuje první a druhou stranu vývoji v „Tureckém císařství“. Mimo jiné je zde reportáž o první důležité bitvě mezi osmanským a řeckým vojskem. Poté, co „znamení turecké vojsko“ přeplavilo Dunaj, 13. května zaútočilo proti pozicím Řeků u Galače.⁶⁶ Když byli revolucionáři rozprášeni, Turci obsadili město. V této bitvě bojovalo 600 řeckých Eteristů, původem většinou z Kréty, proti pěti tisícům osmanských vojáků a jezdců.⁶⁷ Výsledek této bitvy nebyl fatální pro další vývoj řecké revolty ve Valašsku, ukázal však jasně, že ani revoluční nadšení ani počet řeckých ozbrojenců nemohl stačit při přímé konfrontaci s taktickou osmanskou armádou. Ve stejném čísle *Vlastenecký Zvěstovatel* uváděl, že „v tureckém vojsku sloužilo 113.400 Janičářů, 16.000 topičů (kanonýrů), 2 tisíce Čumbardzů (bombardérů), 20 tisíc evropského vycvičeného vojska, 50 tisíc levantů (mořských vojáků), 10 tisíc Spahů (jezdců) a další“.⁶⁸ Zde názorně vidíme, že v roce 1821 jednotky dříve proslulých janičářů stále tvořily jádro osmanské armády.

63 WZ, č. 28, 9. 7. 1821. Zde uvedené jako zdroj *Všeobecné noviny*.

64 V souvislosti s uvedeným počtem obyvatel vyvstává otázka, proč je prezentován téměř dvojnásobný počet v porovnání se skutečným počtem (viz poznámka 58). Do počtu obyvatel Peloponésu byli pravděpodobně připočtení také obyvatelé jižního Řecka, tzv. Sterea Ellada, severně od Peloponéského poloostrova.

65 Otazníky vyvolává uvedení zvláštní kolonky pro řecké obyvatelstvo odbojné Mani, kteří jsou zde prezentováni jako Albánci (*Albani*). Zřejmě k tomu dochází na základě albánského dialektu *arvanitika*, v němž se dorozumívala většina pravoslavných obyvatel nejen oblasti Mani, ale i přilehlých ostrovů. Arvanitika byla oficiálním jazykem většiny námořníků povstalecké flotily, ale i významných hrdinů povstání jako např. Markos Botsaris aj.

66 Galati.

67 Athanasios XODILOS, *I Eteria ton Filikon ke ta prota symvanta tu 1821*, Athina 1966, s. 71.

68 WZ, č. 24, 11. 6. 1821.

Vlastenecký Zvěstovatel v nepravidelné příloze *Rozličnosti* zveřejnil dvoustránkový materiál národopisného a historického charakteru věnovaný podunajským knížectvím a peloponéskému poloostrovu. O obyvatelích Moldavska a Valašska, je uvedeno že „jsou národní smíšenina z Dáciů, Bulharů, Slovanů, Gorů a Římanů. Navíc se uvádí, že ačkoliv Moldavané a Valachové jednoho kmene jsou, a také nápodobnou řeč mají, přec jsou jedni druhým protivní“. Druhé ohnisko řecké revoluce, tj. Morea, je prezentováno jako „poslední končina řecké země, s níž jen korintskou úžinou spojen, někdy Peloponnésos nazván. Jméno Morea se používalo za časů posledních císařů. Podobá se poloostrov listu morušovému, jenž řecky Morea se jmenuje.“ V stejném článku jsou zvlášť zmíněni *Mainati* (tj. obyvatelé hornaté oblasti Mani, nejjižnějšího cípu Peloponésu), o kterých se uvádí, že jde o „pozůstatek starodávných Řeků Lakedemonů, ale pravdě podobněji, že jsou utečenci ze všech řeckých zemí, kteří sem zběhli po podmanění řecké země.“⁶⁹

Ve zpravodajské části stejného čísla je krátce zmíněno zlynčování patriarchy Gregoria, který byl oběšen tureckým davem na Velikonoční neděli v hlavních vrátech patriarchátu. Po několika dnech Turci vhodili jeho tělo do vod Bosporu, odkud „se ho podařilo Řekům z moře s velikým nebezpečstvím vyloviti. Na řeckém korábu přivezeno do Oděsy. Tam o tom se rozšířila pověst, hned řečtí Křesťané spěchali a velmi žalostně přijmuli tělo tohoto starce. Duchovenstvo při slavném zvonění šlo mu naproti, a jej přineslo do chrámu, tam v přítomnosti všelikého úřednictva byl velmi slavně pohřben. Tož jeho tělo odpočívá v posvátné zemi.“ Dále se ve stejném článku uvádí, že „před několika dny přišlo do Konstantinopole 14 Turků, jimž moldavští Řekové uřezali nohy, uši a oboje ruce.“⁷⁰ Informace o nepředstavitelných krutostech spáchaných oběma stranami konfliktu se budou množit v následujících číslech listu. *Vlastenecký Zvěstovatel* bude pravidelně informovat o represích namířených proti řeckým civilistům a pravoslavným duchovním ze strany rozvášněného tureckého vojska a davu. Stejně tak bude informovat o krutostech, kterou uplatňovali povstalci vůči nejen Turkům, ale i Židům.⁷¹

69 WZ, č. 25, 18. 6. 1821.

70 Ibidem.

71 Srov. např. WZ, č. 31, 30. 7. 1821, nebo č. 50, 10. 12. 1821.

Potlačení povstání v Podunají

Noviny popisují v posledních červnových číslech rozšíření povstání do dalších regionů Řecka, především na malé a dosud neznámé ostrovy. Ostrované, s výjimkou katolického obyvatelstva souostroví Kyklad, se zapojili do revolty a jejich lodě získaly kontrolu nad *Archipelagem*, prakticky celým východním Středomořím. Zatímco v jižním a ostrovním Řecku povstalci slavili první úspěchy a revoluční euforie se rozšiřovala dál, v oblasti podunajských knížectví zavládl po vstupu osmanských zemí zmatek a bezvládlí. Začátkem června turecké vojsko o síle 22 000 mužů obsadilo Bukurešť a začalo trestat ty, kteří se přidali k Eteristům. Vstup tureckých vojsk do Valašska v souvislosti s carovým odsouzením revolty a také s exkomunikací povstalců ze strany pravoslavného patriarchátu měl neblahý dopad na jednotu stoupenců Ypsilantise, který se přesunul do Targovište, nedaleko Bukurešti, ale především na Tudora Vladimiresca.⁷² Jak velmi trefně poznamenal *Vlastenecký Zvěstovatel*, „jž povědomo, že oba vůdcové zbouřenců proti Turkům bojují, ale přec spojení nejsou.“⁷³ Vladimirescu totiž v té době začal tajně vyjednávat s Turky, kterým nabídl vojenskou pomoc odměnou za jeho jmenování hospodarem ve Valašsku.⁷⁴ Tato korespondence byla zachycena Eteristy, a proto měl být valašský vůdce vlastními důstojníky, kteří sympatizovali s Řeky, „přepaden, vzat a v řetězech dodán Ypsilantovi“. Po několika dnech byl Vladimirescu obviněn ze zrady a následně stát. Část jeho pandurů se připojila k Ypsilantisovi, zatímco většina revoltujících bojarů byla rozpuštěna nebo se přidala k Turkům.

Rozhodující bitva mezi Eteristy a tureckým vojskem se odehrála 19. června 1821 ve valašském městečku Dragašani. *Vlastenecký Zvěstovatel* se stručně zmínil o této zdrcující porážce Řeků v druhém a třetím červencovém vydání. V těchto zprávách je vyzdvížena významná role, kterou při bitvě sehrál „Svatý sbor heteristů, kteří 700 mužů, větším dílem mladých z cizích universit“. Jednalo se o elitní tzv. Svatý prapor (řecky *Ieros lochos*) Ypsilantisovy armády, složený z řad řeckých studentů, kteří představovali nejukázněnější složku toho vojska. Během bitvy u Dragašani dvě stě z nich přišlo o život, když „Turci spustili se tak nerázně do onoho sboru, že v několika okamžicích zničen byl“. Po této bitvě se Ypsilantis se zbytky svého vojska odebral do Rimnitě (Ramnicu), kde byla jeho armáda rozpuštěna s tím, „že Bulhaři a Albáni příliš ho tupili, namítající veřejně, že s nepravými před-

⁷² WZ, č. 26, 25. 6. 1821.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ M. ŠEDIVÝ, *Krvavá odysea*, s. 34.

povědmi⁷⁵ je ošálil.“⁷⁶ Ve stejném čísle se uvádí, že v Bukurešti, které se Turci zmocnili 21. června, „přišel dopis tureckému vůdci, v němž Řekové povstalci prosejí o odpouštění, na které jsou hotovi navrátit se k poslušnosti, od kteréž „Ypsilantovými klamnými přehánkami a podvodným látáním odstranění byli.“ Protož od Turků hned všude oznámeno, že všem zbouřencům jenž zbraň složejí a k poslušnosti se navracejí bude udělené odpouštění to.“⁷⁷

Situace v Podunajských knížectvích po bitvě u Dragašani zůstávala v následujících měsících dost nepřehledná. Na nedostatek objektivních informací z nezávislých zdrojů upozorňoval i *Vlastenecký zvěstovatel*, který začátkem července psal o „zmatku tam, kde také nejsou pošty, on každý k té straně mluví, kam jest nakloněn – jest těžko něčeho bezpečného se dozvědět.“⁷⁸ Z této zprávy můžeme vyvodit, že vedle námořníků a cestovatelů přicházejících z revoltujících oblastí pracovníci pošty představovali další důležitý zdroj informací z pohraničních oblastí. Je též charakteristické, že souvislosti s vývojem v těchto oblastech od konce června do konce října 1821 jsou velmi často citovány *Lvovské noviny* (tedy *Gazeta Lwowska*), zřejmě protože revoluční události v tomto období se odehrávaly především v pohraničních oblastech Valašska a Moldavska s habsburskou říší a Ruskem. V souvislosti s rozptýlením různých skupin Eteristů v oblasti Sedmihradska se uvádí, že rakouské císařské pohraniční strážě byly uvedeny do stavu pohotovosti.⁷⁹ Stav ve Valašsku je popsán jako „[...] nepříjemný. Co nezvedená řecká vojska nepohubila, jest kořistí Turkům, zvláště Tatarům, hejnu pravým břehem Dunaje od Silistrie až k Černému moři táhnoucího se národu. Toto vojsko páchá mnoho ošklivostí.“⁸⁰ Zde zmíněné „ošklivosti“ se zřejmě týkají rabování a loupežných přepadení, která páchaly nepravidelné jednotky osmanského vojska na úkor místních obyvatel.

Upevnění řecké revoluce na jihu Řecka v souvislosti s neschopností osmanského vojska potlačit tuto revoltu a eliminovat odpor odbojného Ali paši v Janině vyvolalo zřejmě velké třenice u tureckého dvora. Podle zprávy českého listu byla nejvýznamnější příčinou tureckých neúspěchů zaostalá organizace turecké armády. Turecká dvorská rada proto na svém zasedání 5. července rozhodla, že „janičarstvo

75 Sliby.

76 WZ, č. 29, 16. 7. 1821. Zde jsou jako zdroj informací uvedeny Frankfurtské noviny.

77 Ibidem. Zde je jako zdroj uveden *Rakouský Beobachter*.

78 WZ, č. 28, 9. 7. 1821.

79 WZ, č. 29, 16. 7. 1821. Pravděpodobně stav pohotovosti souvisel s obavou, aby povstalci, popřípadě uprchlíci z povstaleckých oblastí, nepřešli na území habsburské říše.

80 Ibidem.

bude zřízeno na evropský způsob“. Jak je známo, v následujících letech povstání se plně projevila neschopnost janičárských jednotek účinně zasáhnout proti povstalcům. Proto sultán, i vzhledem k četným zásahům do politických záležitostí říše, v roce 1826 rozhodl je násilně zlikvidovat a více se spolehnout na organizaci armády podle evropských vzorů.⁸¹ Dále byl do dvorní rady přizván „nový řecký patriarcha, jehož důstojná řeč účinkovala na každého“.⁸² Zároveň zpráva uvádí, že po ničujících porážkách osmanského námořnictva v oblasti východního Středomoří Turci požádali o pomoc „mořské loupežnictvo afrikánské“, jinými slovy muslimské piráty z Tuniska a Alžírsko, od kterých se očekávalo, že budou efektivnější v boji s povstaleckou flotilou.⁸³

V souvislosti s vývojem v Podunají *Vlastenecký Zvěstovatel* uvádí informace o rozpadu Ypsilantisova vojska, avšak jméno samotného Ypsilantise se již vůbec neobjevuje. Výjimku tvoří jen krátká informace, že jeho mladší sestra⁸⁴ „poslala Alexandrovi své věno, dvacet tisíc dukátů a vzkázala, že raději bude chudou ve svobodné řecké zemi, než kněžnou.“⁸⁵ Nicméně Alexandros Ypsilantis stěží mohl v této době darovaný obnos použít pro potřeby revoluce, jelikož se již od konce června 1821 nacházel na území rakouského císařství, kam uprchl se svou družinou. Po překročení rakouských hranic byli odzbrojeni a s nezbytnými konspiračními opatřeními odvezeni do sedmihradského střediska Arad. Následně byl Ypsilantis a jeho družina odvezeni do zakarpatské pevnosti Mukačevo (Munkatsch), kde byl vězněn

81 R. EVANS, *The Pursuit of Power*, s. 66.

82 Následníkem Gregoria se stal Evgenios, který byl zvolen novým patriarchou na příkaz sultána Mahmuda II., a to několik hodin před krutou popravou Gregoria přímo před sídlem Konstantinopolského patriarchátu. Evgenios byl duchovním bulharského původu, kterého Manuil Gedeon označuje za „prakticky nevzdělaného, za to ale odvážného a smělého ve slovech“. Podle stejného autora měl Evgenios Turkům prozrazovat, které odbojné biskupy měli likvidovat. Evgenios vedl patriarchát skandálním způsobem po dobu osmnácti měsíců, tj. až do své smrti 27. července 1822. Po tuto dobu prakticky o všech důležitých záležitostech církve rozhodovala fanariotská konkubína Elenko Emfitzi. Srov. Manuil GEDEON, *Patriarchikis istorias mnimia*, Athina 1922, s. 5–7. Srov. Dimitris STAMATOPOULOS, *Bulgarian Patriarchs and Bulgarian Neophanariotes: continuities and discontinuities in the Ecumenical Patriarchate during the age of Revolution*, in: Michel De Dobbeleer – Stijn Vervaeke, (Mis)understanding the Balkans. Essays in honour of Raymond Detrez, Ghent 2013, s. 54.

83 WZ, č. 28, 9. 7. 1821. Zde jsou jako zdroj uvedeny *Frankfurtské noviny*.

84 Maria Ypsilanti, narozená v roce 1798, pomohla povstalcům finančně a stejně jako její matka Elissavet byla důležitou oporou uvězněných sourozenců během nuceného pobytu v Mukačevu a v Terezíně. Srov. Dimitrios VYZANTIOS, *Konstantinupolis*, Athina 2015, s. 537.

85 WZ, č. 34, 20. 7. 1821.

pod pseudonymem baron Schönwarth až do léta 1823. Poté byl přemístěn do terezínské pevnosti, v níž zůstal se svými bratry uvězněn až do října 1827.⁸⁶

V následujících měsících se četnost a rozsah článků *Vlasteneckého zvěstovatele* věnovaných událostem v Podunají postupně snižuje. Nicméně jsou v něm zaznamenány poslední přesuny osmanských vojsk, například vstup deseti až dvanácti tisíc vojáků do „lidopustného města“ Jasi dne 24. června. Je také uvedeno, že menší skupiny Turků drancovaly a pálily „řecké kláštery a kostely“ (ve smyslu pravoslavných klášterů a kostelů). Dalo se očekávat, že zmínky o útocích proti křesťanským svatostánkům by byly křesťanskými poddanými habsburské říše přijímány velmi negativně. Koncem června byla zaznamenána též poslední velká bitva, která se odehrála 29. června u městečka Sculeni, nedaleko hranic mezi Moldavskem a Ruskem. V ní Georgios Kantakuzenos, bývalý plukovník carského vojska, shromáždil asi 500 Eteristů. V rozhodující chvíli Kantakuzenos „ujel se svým generálstvem do Ruska“, zatímco ostatní Eteristé bojovali hrdinsky přímo před očima ruských pohraničníků, kteří sledovali průběh bitvy z protějšího břehu řeky Prut, aniž by nějak zasahovali. „Co od Turků neposekáno, bloudí po hranicích,“ uváděl list ve své zprávě.⁸⁷

Několik stovek Eteristů, přesvědčených již z nepříznivého vývoje o bezvýchodnosti jejich povstání, přešlo řeku a našlo útočiště na ruském území. Podle příslušného zápisu, které provedli ruští důstojníci v pohraničním městečku Orgiev, „národnostní“ složení z celkem 1 002 bojovníků Ypsilantisova vojska bylo následující: 503 z nich se přihlásilo jako Řekové (Ellines nebo Greki), 199 jako Moldavané, 132 jako Bulhaři, 72 jako Srbové, 15 jako Ukrajinci (Malorusové), 14 jako Rusové, 9 jako Valaši, 7 jako Albánci, 6 jako Cikáni, po čtyřech jako Maďaři, Poláci a Dalmatinci a pak několik jedinců, kteří se přihlásili jako Lipované, Francouzi, Černohorci, Italové, Arnautové nebo Sasové. Z celého počtu přihlášených jenom třetina z nich uváděla trvalé bydliště v Moldavsku nebo Valašsku, zatímco ostatní pocházeli z jiných oblastí.⁸⁸ Tento zápis je dalším dokladem o charakteru povstání v Podunajských knížectvích, kde v jeho první fázi převažovala náboženská příslušnost nebo tzv. „primitivní vlastenectví“ (slovy J. Křena „barokní patriotismus“) v boji proti reakční říši osmanského sultána.

86 Podrobně o uvěznění Ypsilantise v Mukačevu a v Terezíně P. ENEPEKIDIS, *Alexandros Ypsilantis, I echmalosia tou is tin Austrian 1821–1828*.

87 WZ, č. 31, 30. 7. 1821. Zde jsou jako zdroj uvedeny *Lvovské noviny*.

88 J. MILIOS, 1821. *Ichnilatontas to Ethnos*, s. 33.

Podle zpráv WZ ze začátku září situace v Podunají zdaleka nebyla klidná. „Vojsko Ypsilantovo ač bylo rozprášeno, přec sem tam v horách potulují hejna řecká, ty nadále vypadávají na menší turecká.“⁸⁹ Poslední zbytky Eteristů pod vedením Georgakise Olympiose⁹⁰ a Jannise Farmakise koncem září zamířily do oblasti Neamtu a našly útočiště v dobře opevněném klášteře Secu. Podle zpráv *Vlasteneckého zvěstovatele* z 22. a 29. října povstalci dokázali úspěšně odvrátit několik útoků tureckého vojska. Nakonec však byl klášter dobyt a „[...] všichni zbouřenci (nejvíc Albánové) rozřezáni krom těch dvou vůdců, jenž zajati a do Konstantinopole poslání byli.“⁹¹ Janičáři roztáčení pevným odporováním hubili nevinné. Mnoho mnichů v klášteře pobili. Dobytím toho kláštera neb zámku jsou zničeni pozůstatky zbouřenců v Moldavsku a Valachii, krom zbloudilých po hranicích.⁹²

Od listopadu pak *Vlastenecký Zvěstovatel* výjimečně zmiňuje vývoj v Podunají a jeho pozornost od konce roku 1821, ale i v následujících letech, se zaměřil na revoluční dění v jižním Řecku a na řeckých ostrovech. Po potlačení řeckého povstání v Podunají se místní bojaři obrátili na sultána se žádostí, aby už nejmenoval hospodary z řad fanariotských knížat s tím, že mu nebyla dostatečně loajální, a pobízel ho, aby si vybral důvěryhodné vládce z řad valašských a moldavských bojarů.⁹³ Tím definitivně skončilo období fanariotské nadvlády v obou knížectvích, což dalo podnět k zahájení politické a kulturní emancipace nově vzniknuvšího rumunského národa – proces, který byl dovršen v druhé polovině 19. století.⁹⁴

89 WZ, č. 36, 3. 9. 1821. Zde jsou jako zdroj uvedeny též *Lvovské noviny*.

90 Georgakis Olympios, (rum. Iordache Olimpiotul) (1772–1821), vojvůdce valašského původu pocházející z Livadi, městečka nedaleko Olympu. Zúčastnil se prvního srbského povstání, stal se členem Filiki Eteria a bojoval proti Turkům v Podunají až do poslední bitvy u kláštera Secu. Tam bojoval statečně a spolu s několika dalšími povstalci se vyhodil do vzduchu.

91 Jannis Farmakis (1772–1821), řecký vojvůdce z řecké Makedonie. Stejně jako Olympios se zúčastnil srbského povstání, stal se členem Filiki Eteria a v prvních měsících povstání v Podunají byl spojkou mezi Ypsilantisem a Vladimirescem. Při poslední bitvě u kláštera Secu byl zajat spolu s dalšími Eteristy, byl převezen do Konstantinopole, kde, jak psal WZ, „dne 9. října byla 32 postínáno, z nichž kapitán Farmaki v hlavní ulici v Pera“. WZ, č. 50, 10. 12. 1821.

92 WZ, č. 43, 22. 10. 1821.

93 Idem.

94 Jan RYCHLÍK, *Mezi Vídní a Cařihradem*, Praha 2009, s. 130; Miroslav ŠEDIVÝ, *Krvavá odyssea*, s. 36.

Závěr

Z podrobné analýzy obsahu *Vlasteneckého Zvěstovatele* z roku 1821 na základě rozsahu a četnosti výskytu relevantních zpráv o řeckém povstání vyplývá, že list věnoval těmto událostem mimořádnou pozornost. Potvrzuje se hypotéza, že řecká revoluce byla prezentována jako nejdůležitější zahraniční událost této doby, tedy jako událost světového významu. Takováto reflexe se dá vysvětlit jednak bezprostřední blízkostí, zejména v případě podunajských knížectví, s pohraničními oblastmi habsburské monarchie, zejména s Transylvánií, Banátem a Bukovinou. Většina zveřejněných zpráv byla převzata z jiných novin, zpravidla rakouských. Jejich rozsah zřejmě vypovídá o obavách rakouského dvora o případné „infikování“ utlačovaných národů říše liberálními a emancipačními myšlenkami řeckého národního hnutí.

Ve sledovaném období se nepotvrdila existence postojů vyjadřujících otevřenou podporu pro řecké povstalce. Zprávy o událostech souvisejících s povstáním Řeků v Podunají, ale i v ostatních oblastech Řecka, jsou vesměs objektivní a přesné, nicméně ve sledovaném období nejsou zaznamenány komentáře odsuzující ani podporující řecké národní hnutí.⁹⁵ Ze čtení mezi řádky, z „objektivní neutrality“ a z četností souvisejících informací jsou patrné sympatie autorů listu k řeckým povstalcům. V následujících letech vyšly najevo sympatie a nadšené zaujetí české společnosti, zejména českých obrozenců a intelektuálů,⁹⁶ vůči řecké revoluci, nicméně tyto projevy ve sledovaném týdeníku nenašly, alespoň v roce 1821, své místo. Vysvětlení, které se nabízí, je ostrá cenzura a protirevoluční postoj metternichovského režimu, který by jen těžko toleroval takové projevy v tisku habsburské říše. K získání ucelenějšího a úplnějšího obrazu ohledně postoje českého tisku a vůbec české společnosti vůči řecké revoluci je třeba analyzovat nejen obsah dalších českých periodik v průběhu následujících let, což představuje další výzvu pro badatele zabývající se vývojem česko-řeckých vztahů v první polovině 19. století.

95 K odlišnému závěru dospěl prof. Leoš Šatava v již zmíněném článku, který se odvolává na komentář podle všeho Václava Radomila Kramera, jenž ve svých novinách vyjádřil alespoň v jednom případě své nepokryté sympatie k řeckému povstání a řeckému národu. Leoš Šatava navíc vyjadřuje svůj podiv, že podobný komentář mohl být zveřejněn bez povšimnutí Metternichových cenzorů.

96 Například Alois Jirásek ve své čtyřdílné kronice *U nás* s odvoláním na WZ detailně popisuje hrdinskou smrt Markose Botsarise.

SUMMARY

The Greek Revolution was the result of a “premature” national movement in Europe which led to the creation of the first independent state in the eastern Mediterranean and Balkans. Its outbreak disrupted the status quo established in Europe by the supremely powerful Holy Alliance. Therefore, it is interesting to observe the stances taken by Czech periodicals and representatives of the Czech national revival movement toward the Greek Revolution. Analysis of the content of relevant reports in the weekly *Wlastenský Zvěstovatel* confirms that the Greek Revolution was presented as an event of worldwide importance. Most of the reports published were taken from other newspapers, usually Austrian, which were under the direct control of Chancellor Metternich, which meant the maneuvering space for expressing a positive stance toward the Greek insurgents was very limited. Reports of events related to the uprising of Greeks in the Danube area, as well as in other regions in Greece, are generally objective and accurate. Gaining a more comprehensive picture of the attitude of the Czech press and Czech society as a whole toward the Greek Revolution will facilitate a more comprehensive acquaintance with other Czech periodicals and literary works from the first half of the 19th century.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

„Abbé“ Scipio Piattoli
ve Slovanském přehledu podruhé

MILAN HLAVAČKA

*Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha***“Abbé” Scipio Piattoli in Slavonic Review for the second time**

This contribution offers an edition of a document that is now kept in the Austrian state archive in the Viennese neighborhood of Erdberg. It was written in connection with the arrest of Polish aristocratic patriots in July 1794 in Karlsbad, Prague, and Vienna; however, it only reached its present length in 1885. At that time, confidential orders were issued by Eugen Lipich, the government secretary of the Ministry of Trade in Vienna, for the archivists to quickly process all the files from the Prague governor's archives concerning the arrest and imprisonment of Scipio Piattoli. They were also to find out whether his correspondence that was seized by the police, and above all else, the diary that Scipio Piattoli kept during his almost six years of imprisonment in Josefov and in Prague, were still there in the archives. Scipio Piattoli was imprisoned because he played an important role as a mediator between the Polish king and the opposition during the Great Sejm that voted for the Constitution of 3 May 1791. He actively supported the Kościuszko Uprising by establishing diplomatic relations with French revolutionaries. After the suppression of the Kościuszko Uprising by Russian and Prussian troops in November 1794, almost all of the Polish aristocrats who were detained in Austria were released from prison. However, only

abbé Scipio Piattoli, from whom the Vienna and Prague police had promised to gain confidential information about an alleged pan-European organization of revolutionaries, was detained until May 1800. Scipio Piattoli then lived the rest of his years in the court of the Duchess of Courland.

Key words: Poland; 18th century; Scipio Piattoli; Kościuszko Uprising; document edition

V šestém čísle *Slovanského přehledu* z roku 1978 uveřejnil Milan Šmerda archivně velmi důkladně podloženou studii *Polští vězni v českých zemích v době Kościuszkova povstání. Stanislaw Kostka Potocki a Scipione Piattoli*,¹ která pojednávala o uvěznění polských vlastenců (a jednoho italského abbé ve službách polského krále Stanislava Augusta II. Poniatowského) v Josefově a poté v Praze v době Kościuszkova povstání (jaro až podzim 1794) a v následujících letech. Ve své studii se především opíral o archivní fondy druhého oddělení Státního ústředního archivu umístěného tehdy v Praze v Karmelitské ulici, zejména pak o spisy prezidia českého gubernia z let 1791–1806, které obsahují policejní a guberniální relace o zadržení a věznění polských „rukojmí“, dále o druhý díl Zeissbergovy edice pramenů k dějinám rakouské politiky během francouzských revolučních válek z roku 1885, o dokumenty z varšavského AGADu (Archiwum Głównie Akt Dawnych), kde se nacházejí dopisy tehdy v Rakousku zadržovaných aristokratů a generálů zaslanych rodiným příslušníkům, a o italskou edici pramenů *Scipione Piattoli et la Polonia* z roku 1915.² Výsledek zřejmě několikaleté badatelské práce byl argumentačně přesvědčivý, byť autor musel, jak bylo tehdy zvykem, ocitovat dvě Leninovy a Engelsovy práce, které s tématem v podstatě neměly nic společného. Milan Šmerda tehdy ale netušil, že polští vlastenci, zatčení začátkem července 1794 v Karlových Varech, v Praze a ve Vídni, byli předmětem zájmu archivářů už v roce 1885. Tehdy na důvěrný a v podstatě tajný příkaz Eugena Lippicha, vládního sekretáře z vídeňského ministerstva obchodu, měli urychleně zpracovat všechny spisy z pražského místodržitelského archivu, který se nacházel ve sklepení místodržitelství, tedy ve svato-

1 Milan ŠMERDA, *Polští vězni v době Kościuszkova povstání. Stanislaw Kostka Potocki a Scipione Piattoli*. *Slovanský přehled* 64, 1978, č. 6, s. 472–487.

2 Národní archiv Praha, Prezídium gubernia (dále PG) 1791–1806, karton 253; Heinrich von ZEISSBERG, *Quellen zur Geschichte der Politik Österreichs während der französischen Revolutionskriege, 1793–1797*, II., Wien 1885; Alessandro D'ANCONA, *Scipione Piattoli e la Polonia. Con un'appendice di documenti*, Firenze, 1915 a Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie (dále AGAD), Arch. Publ. Potockich.

mikulášské kryptě, a které se týkaly zatčení a věznění „abbého“ Scipia Piattoliho a zjistit, zda se v tomto archivu ještě nenachází jeho policií zadržená korespondence a hlavně deník, který si vedl během téměř šestiletého věznění. Akce to byla velmi deliktní, protože byla vyvolána abbého dědici a protože v této době nebylo ani odborné veřejnosti známo, že Piattoli byl vězněn v Rakousku, neboť sehrál významnou úlohu mediátora mezi králem a opozicí během Velkého sněmu, který odhlasoval (i za pomoci lstí) ústavu 3. května 1791, aby reformoval polský stát. Aktivně podporoval Kościuszkovo povstání tím, že navazoval diplomatické styky s francouzskými revolucionáři.

Nikoliv náhodou se Scipio Piattoli zrovna tehdy nacházel s dalšími polskými aristokraty, kteří už v roce 1792 prchli z Polska před tzv. proruskou Targowickou konfederací, zosnovanou za účelem likvidace květnové ústavy carevnou Kateřinou II., v Karlových Varech. Více než devadesát let po inkrimovaných událostech rakouská diplomacie, politika a historiografie stále zahalovala tehdejší okolnosti zatčení polských vlastenců mlhou mlčení, aby nevyšlo najevo, že se císař František I. a jeho úředníci zachovali jako (dnešními slovy řečeno) „státní teroristé“, když vyhověli nabídce ruské diplomacie, aby společně ještě s Pruskem realizovali vlastní ziskné plány na uchvácení zbylého polského území v době vrcholícího povstání. Ve všech dokumentech tehdy odcházejících z Vídně pro pražskou policii, zemské gubernium a pevnostní velitelství v Josefově, jsou polští vězni nazýváni důsledně jako rukojmí, neboť důvod jejich zadržení byl *pro domo* odůvodňován odplatou za zajištění ruských i pruských diplomatů po dobytí Varšavy povstanci. Po propuštění těchto diplomatů a hlavně po potlačení povstání ruským a pruským vojskem v listopadu 1794 (předtím i zajetí samotného Kościuszka), byli téměř všichni zadržení propuštěni z rakouských pevnostních vězení. Jen nešťastný Scipio Piattoli, od kterého si slibovali vídeňští a pražští policisté získat důvěrné informace o údajně celoevropské organizaci revolucionářů, byl zadržován až do května 1800. Jak se tehdy rakouský establishment domníval, měl k tomu i pádný důvod, neboť Scipio Piattoli skutečně zažil na vlastní oči všechny zásadní převraty, které hýbaly Evropou, a o kterých zdejší policisté slyšeli jen z doslechu anebo četli v cenzurovaných novinách a interních důvěrných relacích.

Scipio Piattoli (1749–1809) byl klasicky vzdělán (nikdy však nebyl vysvěcen) v rodné Florencii, naučil se několik evropských jazyků, deset let učil v Modeně církevní dějiny a řečtinu a pak se pohyboval na několika evropských dvorech (Modena, Drážďany, Berlín, Varšava), aby se nakonec stal důvěrníkem a sekretářem posledního polského krále. Předtím navštívil Švýcarsko, Anglii a Francii, kde na vlast-

ní oči viděl výbuch revoluce v Paříži, v níž se tehdy zdržoval ve společnosti rodiny Lubomirských, aby, jak se později vyjádřil před pražským policejním ředitelem hrabětem Wratislawem, revoluci pozoroval a analyzoval („beobachten und prüfen“). Pak se vydal zpět do střední Evropy. Ve Varšavě sehrál svoji skutečně „historickou roli“ při textaci jedinečné (a poslední) polské konstituce v době královské, která předběhla o několik měsíců i tu francouzskou.³ Poté, co slabý a váhavý polský král přeběhl na stranu Targowické konfederace, se „abbé“ do Polska už nevrátil a setrval v Drážďanech a v Lipsku do doby, než i saský kurfiřt Fridrich August III. podlehl nátlakům ruské a pruské diplomacie. Saský kurfiřt, který doposud držel nad polskou aristokratickou emigrací ochranou ruku (vždyť jeho předci byli v letech 1697–1763 polskými králi), ji v květnu 1794 donutil odejít ze země. Tak se většina polských šlechtických emigrantů ocitla na půdě habsburské monarchie, o které se mylně domnívali, že je pro ni ještě bezpečná, a to právě v době, kdy i císař František přешel po návratu z Bruselu, kde definitivně skončilo rakouské panství, na ruskou stranu s vidinou, že nebude opominut tak jako při druhém dělení Polska při konečné likvidaci polského státu. Co se dělo s polskými vlastenci, kteří se sice osobně neúčastnili povstání, ale jejich příbuzní ano, po zadržení, ilustruje níže připojená edice, která představuje věrnou rešerši dobových pramenů, z nichž mnohé po dlouhých letech analyzoval Milan Šmerda ve *Slovanském přehledu* roce 1978.

Z výše uvedeného je zřejmé že zásadním životním zlomem se stalo pro Scipia Piattoliho setkání s polskou reformní aristokracií, která se snažila zachránit polskou státnost, respektive polsko-litevskou unii prosazením zcela zásadních ústavních reforem. Jejimi zahraničními protivráci byla carevna Kateřina II., zvaná Veliká, a prušští králové, kteří měli zcela opačné politické záměry než polští reformátoři. K oslabení a nakonec ke zničení polského státu jim vždy dopomohla domácí opozice. Ta trvala na zachování tradičních atributů polského politického systému, zvláště pak tzv. liberum veto. Jednalo se o právo každého člena sejmu zablokovat přijetí jakýchkoliv reforem, respektive zabránit jejich uvedení do života, a to i už přijatých zákonů, popřípadě se jim přímo politicky a vojensky postavit rozpuštěním sněmu nebo založením konfederace stejně smýšlejících osob, z čehož dovedla dovedně těžit především ruská politika a diplomacie. Takto *ad absurdum* pojiímaná politická svoboda vedla k „degeneraci polského politického systému, který se pře-

3 Srov. k tomuto: Jerzy LUKOWSKI, *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*, London 1999; Idem, *Polish Constitution of May 3 1791: Myth and Reality*, The Polish Review 37, 1992, č. 2, s. 185–207; Maria Ruiz ESTÉVEZ, *Comparison between the Polish-Lithuanian Constitution of 3 May 1791 and the Spanish Constitution of 19 March 1812*, Studia iuridica Lublinensia 30, 2021, č. 1, dostupné z: <https://journals.umcs.pl/sil/article/view/11695>, 16. 8. 2021.

transformoval v magnátskou oligarchii, v jejímž rámci si jednotlivé bohaté rody, těžící z koncentrace pozemkového majetku ve svých rukou, vytvářely politickou klientelu z řad zchudlé šlechty, tzv. gołoty, již využívaly k ovlivňování celostátní politiky, mimo jiné právě i k rozpouštění sejmu. Výsledkem byla paralýza státu a politického života, již doplňovalo slabé postavení krále jako ústřední autority země a hlavy výkonné moci. Sami Poláci anarchii své šlechtické republiky charakterizovali heslem „Polska nierządem stoi“ (Polsko stojí na bezvládní).⁴

Tento politický chaos se často proměňoval v regionální občanskou válku, která ohrožovala samu podstatu státu. Nefunkční politický systém učinil z Polska vnitřně slabý stát, který nebyl schopen se efektivně bránit zasahování mocných sousedů do svých politických záležitostí. O obrodu nefunkčního politického systému usilovali především tvůrci květnové ústavy, kteří na rozdíl od tvůrců nové francouzské konstituce usilovali o posílení centrální moci. A jak píše Jan Liška: „Vrcholem polského reformního úsilí bylo období Velkého sejmu v letech 1788–1792, kdy se Poláci rozhodli využít ruského angažmá ve válce s Osmanskou říší, aby provedli vnitřní reformy bez ohledu na názor ruské carevny.“ Ústava ze dne 3. května 1791 zrušila *liberum veto*, zavedla účast představitelů měst v sejmu, dědičnost trůnu a proklamovala zásadu ochrany sedláků před vrchností. Ačkoliv se jednalo pouze o „začátek procesu vedoucího ke stabilizaci a posílení polského státu, nelze polské politické reprezentaci upřít snahu zásadně reorganizovat státní zřízení a vymanit svou zemi z podřízeného postavení. Tomuto pokusu však nebylo dějinami souzeno, aby měl dlouhého trvání. Ústava byla po prohrané válce s Ruskem v roce 1792 zrušena, načež následovalo druhé dělení země v roce 1793 a poslední zoufalá snaha vybojovat nezávislost země v podobě Kościuszkova povstání a po něm i třetí, konečné dělení Rzeczcypospolité.“⁵

Potlačení Kościuszkova povstání odstartovalo konečnou likvidaci polsko-litevského státu, neboť souběžně s bojem s povstaleckou armádou začala mezi Ruskem, Pruskem a Rakouskem probíhat intenzivní diplomatická jednání ohledně budoucího osudu Polska. Tentokrát bylo rozhodnuto o definitivním rozbití polsko-litevského státu, s čímž všichni diplomatictí zástupci těchto mocností na podzim 1794 vyslovili souhlas. Berlín především usiloval o spojení oblasti Východních

4 Jan LIŠKA, *Zánik polsko-litevského státu 1791–1795*. Diplomová práce obhájená na Ústavu východoevropských studií FF UK v roce 2018, s. 88. Srov. Viktor SAUTIN, *První dělení Polska*, Historický obzor I., II., 2010, zvláště s. 2–4, která pojednává o tzv. šlechtické republice. K tomu také zásadní závěry uveřejněné zcela nedávno v monografii: Jan KVĚTINA, *Mýtus republiky. Identita a politický diskurs raně novověké polské šlechty*, Hradec Králové 2020.

5 J. LIŠKA, *Zánik polsko-litevského státu 1791–1795*, s. 89.

Pomořan a Východního Pruska, mezi nimiž ležely polské Královské Prusy. Tohoto cíle Prusko dosáhlo během prvního dělení v roce 1772. Připojení Gdaňsku, Toruně a Velkopolska se uskutečnilo při druhém dělení v letech 1792/1793. Carevna Kateřina II. usilovala vždy o to, aby se Polsko stalo satelitním státem ruské říše, v němž by uplatňovala svůj výlučný vliv. Carevna si tento vliv snažila zajistit dosazením slabého krále a garantováním základních zákonů polského státu, které by petrifikovaly instituty šlechticko-republikánského zřízení, skrze něž by bránila zásadním reformám polského politického systému. To se jí v roce 1768 dočasně podařilo. Druhý plán měla po ruce i pro případ, kdyby vytčeného cíle nebylo možné dosáhnout „mírnými prostředky“. Tím bylo postupné dělení a nakonec i zlikvidování polsko-litevského státu silou, ke které opravdu sáhla po přijetí nové polské konstituce. Následná polsko-ruská válka a porážka Kościuszkova povstání otevřely cestu k dočasnému zániku polského státu.

Rakouské ambice vůči polsko-litevskému státu byly méně čitelné než ty ruské, nicméně kontrola celé Haliče včetně Krakova byla velkým politicko-strategickým lákadlem, které vedlo habsburskou monarchii k definitivnímu rozhodnutí podpořit ruskou a pruskou intervenční politiku vůči zbylému Polsku. Od května 1794 probíhala rakousko-ruská diplomatická jednání, jejichž výsledkem byl rakouský souhlas s definitivní likvidací Polska a také s uvězněním všech potencionálních odpůrců tohoto plánu, kteří se toho času nacházeli na území habsburské monarchie. Nezapomínejme, že od roku 1792 současně probíhala koaliční válka proti revoluční Francii, v níž hrálo Rakousko hlavní roli. Tím pádem se také neúčastnilo druhého dělení Polska. Výsledkem konfliktu s Francií byla v roce 1794 definitivní ztráta dnešní Belgie. Zabezpečení východní hranice se jeho diplomacii jevilo v tomto kontextu jako velmi levný a důležitý strategický stabilizační prvek. Od konce června 1794 začal obsazovat rakouský vojenský sbor krakovské, sandoměřské a lublinského vojvodství.

Vojenské a diplomatické řešení polské otázky z let 1792–1795, jak známo, příliš dlouho nevydrželo. Už během napoleonských válek bylo v roce 1807 vytvořeno Varšavské vévodství. Na Vídeňském kongresu proběhla v roce 1815 další „státoprávní reorganizace“ ruského záboru, který byl spojen prostřednictvím personální unie s Ruskem. Teprve touto unií došlo k realizaci ruské maximalistické politiky carevny Kateřiny II. vůči Polsku. To již byl carem její vnuk Alexandr I. Nicméně, jak prokázala povstání v letech 1830–1831, 1846 a 1863–1864, polsko-ruské vztahy zůstávaly i nadále podivuhodně komplikované a neodhadnutelně propletené s nejrůznějšími zájmy polských aristokratických rodin, žijících doma i v zahraničí. Pol-

ská otázka tak vlastně nikdy po celé 19. století nezmizela ze scény velké evropské politiky.

Edice dokumentu o zatčení a věznění Scipia Piatoliho v Josefově a v Praze v letech 1794 až 1800

Österreichisches Staatsarchiv (Rakouský státní archiv), Allgemeines Verwaltungsarchiv (Všeobecný správní archiv), Ministerium des Innern (Ministerstvo vnitra), Präsidiale (Prezidiální spisy), Karton 42

Statthalter in Böhmen über das Gesuch des Ministerial-Sekretärs in k. k. Handelsministerium Dr. Eugen Lippich um Ausstellung einer amtlichen Bescheinigung in Betreff der im Jahre 1794 erfolgten Verhaftung und späteren Freilassung des aus der polnischen Insurrections-Geschichte bekannten Abbé Scipio Piattoli.

Statthalter in Böhmen

In Erledigung des Berichtes vom 21. Juli diesen Jahres Z. 6717/ne beehre ich mich [...] ⁶ zu eröffnen, daß dem Gesuche des Erben Piattoli, mit Rücksicht auf den streng konfidentiellen Charakter der bezüglichlichen Akten keine Folya gegeben werden kann.

Ministerialsekretär Dr. Lippich ist hierüber in kurzem Wege bereits verständigt worden die Berichtbeilagen folgen sammt der mit dem späteren Berichte vom 28. Juli diesen Jahres Z. 7272/po vorgelegten nachträglichen Eingabe Lippich 's im Anschlusse zurück. Am 2. August [1885]

K. k. Statthalterei-Präsidium in Böhmen

25. 7. 1885

Hochgeborner Graf!

In dem beifolgenden Gesuche bittet der Ministerial Sekretär im k. k. Handelsministerium Dr. Eugen Lippich behufs einer Belege in einem Erbschaftsprozesse um die amtliche Bestätigung der Amtsstände, daß der aus der polnischen Insurrektionsgeschichte bekannte Abbé Scipio Piattoli im Jahre 1794 verhaftet, erst in der Festung Josephstadt dann in Prag internirt und über Allerhöchsten Befehl Seiner Majestaet

6 Vypuštěno nečitelné místo.

des Kaisers im Jahre 1800 entlassen wurde, um in den Hofstaat der verwitweten Herzogin Dorothea von Curland⁷ aufgenommen zu werden. Nach den diesfalls vorliegenden Bezugs-Akten sind die gedachten Angaben allerdings richtig. Da es sich jedoch um eine höchst confidentielle Angelegenheit handelt, so erlaube ich mir den ganzen Akt zur hohen Entscheidung ergebenst vorzulegen, ob und eventuell in welcher Form dem Bittsteller die gewünschten Auskünfte zu ertheilen wären.

Prag, den 21. Juli 1885

Kraus Paul

An Seine der k. k. Ministerpräsidenten etc etc Herren Eduard Grafen von Taaffe Excellenz.

Wird dem hohen k. k. Ministerium des Innern im Nachhange zu dem Berichte vom 21. Juli letzten Jahres Z. 6717 ergebenst vorgelegt.

Prag, am 28. Juli 1885.

Kraus Paul

25. Juli 1885

Ad 3168/M. I.

Bericht über die vom k. k. Statthaltereipräsidium in Böhmen angesendeten Gefangenschaft des Abbé Scipio Piatoli vom 3. Juli 1794 bis Mitte Mai 1800 betreffenden Akten.

Kaiser Franz II. richtet ddo Schönbrunn 28. Juni 1794 ein Allerhöchstes Handschreiben an den Oberstburggrafen von Prag Grafen von Stampach:⁸ „Lieber Graf Stambach! Da wieder alles Völkerrecht, da Barons D'Arch und Bühlen dann der Sieur⁹ Dieboff als auch die Individuen der k. Preussischen Gesandtschaft zu Warschau in gefänglichen Verhaft genommen und allda aufbehalten, dergleichen Verfahren aber nicht wohl gleichgiltig könne angesehen werden und durch Repressalien ganz wohl zu vergelten, so trage Ich Ihnen auf, ohne öffentlichen Aufsehen auf alle gute Art die dermalen sich in Karlsbad befindlichen Pohlen, den Sieur Za-

7 Dorothea vévodkyně Kuronská (1761–1821), třetí manželka kuronského vévody Petra Birona.

8 František Václav Karger hrabě Stampach, prezident českého zemského gubernia a nejvyšší pražský purkrabí.

9 Sieur, zkratka Seigneur du Manoir, německy Gutsherr, česky majitel velkostatku.

biello¹⁰ und Abbé Piatoli, dann die Grafen Stanislav¹¹ und Johann Potocki,¹² Brüder des Grafen Ignatz Potocky,¹³ sogleich in sicheren Verhaft zu nehmen, selbe auf das beste zu behandeln und diesen arretirten, welche bloß als Geißeln anzusehen, es an nichts fehlen und ermangeln zu lassen. Sie werden Mir ihre hierwegen getroffene Veranlassung, Vorkehrung und weitere Folgen so bald möglich berichten und vollkommene Auskunft erstatten. Schönbrunn den 28. Junius 1794. Franz m. p.“

Hievon verständigt Graf Stampach am 1. Juli den Interiumscommandirenden in Prag T. M. L. Grafen Thun¹⁴ mit der Bitte, dem zur Verhaftung der genannten Polen abgeordneten Stadthauptmann Grafen Wratislaw¹⁵ einige Offiziere als Assistenz beizugeben und erlässt am 2. Juli den Ausführungsbefehl an Grafen Wratislaw.¹⁶ Unterdessen sendete Graf Saurau¹⁷ in Abwesenheit des Polizeiministers Grafen von Pergen¹⁸ an den Grafen Stampach noch den nachträglichen Befehl ddo. Wien 1. Juli, einen vertrauten und klugen Beamten nach Karlsbad zu senden, um dort die Papiere des Edelmanns Batowski¹⁹ und des Grafen Lanskoronski²⁰ mit Beschlag zu belegen, dieselben an ihn einzusenden, denselben aber selbst zu bedeuten, daß sie unter gegenwärtigen Umständen wohl thun würden, sich anderswohin ausser den k. k. Gränzen zu begeben. Graf Stampach²¹ hatte diesen Befehl offenbar noch nicht erhalten, als er am 2. Juli an den Kaiser berichtete, er habe Anstalten getroffen, daß Graf Wratislaw mit dem Hauptmann Baron Wunsch und dem Oberlieutenant Mühlbeck vom Regiment Graf Michael Wallis, mit dem Polizeicommissar Berger²² und 3 Polizeiwächtern sich nach Karlsbad begeben, die genannten Polen verhafte, nach Josefstadt bringe und dem dortigen Festungscommandanten zur ge-

10 Michal Bartłomiej Tadeusz hrabě Zabiello (1733–?).

11 Stanisław Kostka hrabě Potocki (1755–1821), člen Velkého sejmu, angažoval se s M. Zabiellem ve prospěch právní ochrany poddaných, odpůrce Targowické konfederace.

12 Jan hrabě Potocki (1761–1815), básník, prozaik, historik, archeolog, lingvista a cestovatel.

13 Ignacy hrabě Potocki (1759–1809), bratr předchozích, klíčový politik Velkého sejmu, oponent polského krále.

14 Václav Josef hrabě Thun-Hohenstein (1737–1796), zemský velitel v Čechách.

15 Josef Antonín hrabě Wratislaw z Mitrovic, hejtman klatovského kraje v letech 1792–1797, městský hejtman a ředitel pražské policie, nejvyšší maršálek království Českého v letech 1812–1830.

16 931. Tento typ číslování, který je dále v poznámkách uváděn, je v rukopise umístěn na levé straně textu. Odkazuje na původní číselné označení guberniálních (místodržitelských) dokumentů.

17 Franz Josef hrabě Saurau (1760–1832), vídeňský policejní ředitel, zástupce policejního ministra.

18 Johann Anton hrabě Pergen (1725–1814), první rakouský ministr policie.

19 Alexander Batowski (1758–1841), prostředník T. Kościuszka v Paříži.

20 Andrzej Lanckoroński hrabě Zadora (1759–1820).

21 932.

22 Anton Berger, pražský policejní komisař.

neuen Bewachung übergebe, welch Letzterer zugleich beauftrag werde, dieselben aufs Beste zu behandeln. Die Ordre habe er zur größeren Geheimhaltung persönlich geschrieben und dem Grafen Wratislaw eingehändig, ihm für jede der 4 genannten Personen einen Verhaftungsbefehl zur Legitimation ausgefertigt, ohne darin anzugeben, wohin die Einzelnen gebracht werden sollten, um Wachforschungen von Seite der Leute derselben unmöglich zu machen, sondern dieß dem Grafen Wratislaw persönlich mitgeteilt und ihm zur Bestreitung der nötigen Auslagen 1000 Fl. gegeben, die er nachträglich beim Cameralzahlamt anweisen werde, um auch dort keinen Verdacht zu erregen. Graf Wratislaw habe ferner die Weisung, gleich bei seiner Ankunft in Karlsbad den dortigen Postverwalter anzuweisen, ohne seine besondere Bewilligung bis 4 Stunden nach seiner eigenen Abreise keinen Passagier zu befördern. In einem Handschreiben ddo Schönbrunn²³ 4. Juli nimmt der Kaiser diese Maßnahmen genehmigend zur Kenntnis.²⁴

Am 3. Juli erstattet Graf Stampach den gleichen Bericht an den Grafen Saurau und fügt noch hinzu, daß Graf Wratislaw mit den ihm beigegebenen Personen bereits am 2. Juli nachmittags ins geheim zu verschiedenen Stunden nach Karlsbad abgereist seien. Da er beauftragt worden sei, die Polen als Geißeln zu behandeln, so habe er die Visitirung und Abnahme der Papiere derselben nicht angeordnet. Erst am 3. Juli habe er des Grafen Befehl vom 1. Juli erhalten und werde in Befolgung desselben den Gubernialrath Grafen Kollowrath²⁵, welcher ohnehin dienstlich nach Eger reisen müsse, beauftragen, die Papiere des Batowsky und Grafen Lanskoronski mit Beschlag zu belegen, dasselbe mit den Schriften der bereits arretirten Polen zu tun, wenn Graf Wratislaw bereits von Karlsbad abgereist wäre, den gleichen Auftrag aber an Graf Wratislaw bezüglich der von den Polen mitgenommenen Schriften zu ertheilen. Hievon werden Graf Kollowrath und Graf Wratislaw noch am gleichen Tage verständigt.²⁶

Inzwischen berichtete Graf Wratislaw am 3. Juli um 11 Uhr nachts an Grafen Stampach, er habe seine Reise so beschleunigt, daß er bereits heute um 9 Uhr abends in Karlsbad eingetroffen sei, habe aber nur Piatoli verhaften können, der in wenigen Minuten an den Ort seiner Bestimmung abgehen werde. Graf Stanislaus Potocki sei heute um 5 Uhr, Graf Zabiello²⁷ gestern um 4 Uhr über Prag nach Wien abgereist. er setze dem Erstern ungesäumt nach und hoffe ihn noch einzuholen,

23 931.

24 960.

25 František Josef II. hrabě Kolovrat (1747–1829), v letech 1807–1810 pražský policejní ředitel.

26 932.

27 Michal Bartłomiej Tadeusz hrabě Zabiello (1733–?).

teile dieß aber mit Estafette mit, damit Graf Potocki eventuell in Prag angehalten werde, was mit Graf Zabiello wohl schon geschehen sei.²⁸

Am 4. Juli berichtet Graf Stampach dem Kaiser die Absendung der Grafen Wratislaw und Kollowrath und die ihnen erteilten Befehle. Da, wie ihn gemeldet worden sei, General Graf Michael Zabiello heute in Prag angekommen daher vor der Ankunft des Grafen Wratislaw Karlsbad verlassen haben müsse, so habe er denselben mit aller Schonung in Haft genommen, ihn in einem volleingerichteten Polizeizimmer unter Bewachung von 2 Mann Polizeiwache sammt seinem Kammerdiener untergebracht, ihm seine Papiere abgenommen und werde diese noch heute an Graf Saurau senden, obwohl er bei oberflächlicher Einsichtnahme in denselben nichts Bedenkliches gefunden habe. Da der General den Wunsch äußern, nach Wien zu reisen oder doch seine dahin vorausgesendete Bagage nach Prag kommen zu lassen, so bitte er dieß bezüglich um weitere Befehle. Hievon verständigt Graf Stampach am gleichen Tage den Grafen Kollowrath, damit er es dem Grafen Wratislaw, dessen momentanen Aufenthalt er nicht kenne, mitteile, und den Grafen von Pergen, den Letzteren mit dem erklärenden Zusatze, daß er am 25. Juni dem Prager Postmeister befohlen habe, sich von allen durchreisenden Fremden die Pässe zeigen zu lassen und bei etwa auftauchenden Bedenken die Anzeige zu erstatten. Hiezu sei er dadurch veranlasst worden, weil nach den ihm zugegangenen Rapporten am 17. Mai um 3 Uhr nachmittag ein greiser Pope mit seinem Sohne und Bedienten aus Wien in Prag angekommen und am 19. wieder weiter gereist sei, welcher ihm nachträglich durch ein Ministerialschreiben als Jacobinisch gesinnt bezeichnet wurde. Er wünschte übrigens, die Polen alle außerhalb Karlsbad verhaften zu können, um diesem Kurort nicht zu schaden.²⁹

Am 5. Juli meldet Graf Stampach dem Grafen von Pergen die erfolgte Verhaftung Piatolis und übersendet die demselben abgenommenen Schriften, die in Karlsbad zurückgelassenen werden, Graf Kollowrath durchsuchen und an ihn einsenden. Dem Grafen Stanislaus Potocki, der schon am 3. Juli um 5 Uhr nachmittags von Karlsbad abgereist sei, um über Prag nach Wien zu gehen, habe Graf Wratislaw nachgesetzt, ihn in Kolleschowitz eingeholt, sich seiner beiliegenden Schriften habhaft gemacht und bringe denselben mit seinem 17jährigen Sohne Alexander nach Josefstadt. Der Graf habe gebeten, die beiden beiliegenden Briefe an seine

28 939.

29 933.

Frau und den Fürsten Czartoryski³⁰ schreiben zu dürfen, was Graf Wratislaw erlaubt und deren Besorgung versprochen habe. Graf Wratislaw habe dieselben eingesehen und berichte, daß Graf Potocki darin von seinem Loge Nachricht gebe, seine Gemahlin mit seiner vollen Unschuld tröste und seine gute Behandlung rühme. Graf Johann Potocki dagegen sei bereits am 19. Juni von Karlsbad abgereist und habe sich laut eingesehener Postbücher am 21. Juni von Prag nach Lemberg begeben. Bezüglich des Grafen Zabiello berichte Graf Wratislaw, daß er und sein Kammerdiener die von Karlsbad nach Wien an sie abgehenden Briefe poste restante angewiesen hätten, wo sie mit Beschlag belegt werden könnten. Übrigens sei der Prager Postverwalter angewiesen, alle unter ihrer Adresse ankommenden Briefe an den Grafen Stampach auszuliefern, wie ihm denn auch der beiliegende an den Grafen Stanislaus Potocki aus Baden eingelangte Brief von demselben übergeben worden sei. Sobald die Auskünfte über Batowski ankommen würden, werde er darüber sofort berichten.³¹

Am 6. Juli um 5 Uhr früh übersendet Graf Wratislaw aus Brandeis an Graf Stampach 5 ihm von Karlsbad nachgesendete Briefe, darunter offenbar einen an Mademoiselle Hoffmann.³² Denn er bemerkt ausdrücklich, daß diese „eigentlich Gouvernante bei der in Karlsbad noch befindlichen Fräulein Potocki sei und daß Abbé Piatoli als Freund vom Hause mit ihr gewohnt habe“. Wienawski³³ befinde sich derzeit in Eger und sei der dortige Festungscommandant beauftragt, ihn genau zu beaufsichtigen. Er selbst setze seine Reise fort und hoffe am 8. Juli in Josefstadt einzutreffen.

Noch am selben Tage übersendet Graf Stampach die ihm neuerlich zugekommenen Schriften an den Grafen von Pergen und zwar die ihm mit Bericht des Grafen Kollowrath vom 5. Juli zugekommenen Schriften aus der in Karlsbad zurückgelassenen Bagage Piatolis, dann die des polnischen Edelmanns Batowski und einen mittlerweile an den Grafen Zabiello in Karlsbad angekommenen Brief. Da Batowski um Rückstellung seiner Brieftasche gebeten, so habe er ihm dieselbe nach Herausnahme der Schriften heute durch das Ellbogener Kreisamt zugesendet und das Letztere beauftragt, ihn zu befragen, wo er sich aufzuhalten gedenke, damit

30 Adam Kazimierz Czartoryski (1734–1823), jeden z kandidátů na polského krále. Polskou korunu získal v roce 1763 jeho bratranec Stanislav II. August Poniatowski. V roce 1812 se stal maršálkem Sejmu. Významný polský spisovatel, literární kritik, jazykovědec a mecenáš.

31 939.

32 Reine Hoffmann, guvernanka dětí Ignacyho Potockého, údajná snoubenka Scipia Piattoliho.

33 Ignacy Wieniawski, generál a velitel krakovské pevnosti, kterou během Kościuszкова povstání vydal Prusům. Vězněn v Chebu.

ihm seine Schriften eventuell zurückgestellt werden könnten. Übrigens berichte Graf Kollowrath, daß ein Graf Lanskoronski während der ganzen Badezeit nicht in Karlsbad gewesen sei.

Gleichzeitig übersendet Graf Stampach die Berichte des Grafen Wratislaw von 4. und 6. Juli sammt 4 Briefen, von denen 2 an Wieniawski, 1 an den Kammerdiener des Grafen Potocki und einer an das Fräulein Hoffmann gerichtet sei. Letztere sei nach der Note des Prager Militarcommandos vom 2. Juli einigermaßen verdächtig. Graf Zabiello habe in einem beiliegenden Briefe gebeten, seine Reise nach Wien fortsetzen zu dürfen, und bitte er dießfalls um Verhaltungsbefehle. Die erwähnte Anweisung an das Ellbogener Kreisamt ist vom 7. Juli datirt.³⁴ Am gleichen Tage erging auch an das genannte Amt die Antwort auf einen Bericht des Grafen Kinigl³⁵ vom 2. Juli über das Verhör, welches derselbe mit dem polnischen Edelmann Alexander Batowski am 30. Juni abends zu Karlsbad aufnahm über dessen wechselnden Aufenthalt seit der Zeit, als er im vorigen Jahre Karlsbad verlassen habe. Gleich eingangs dieses Berichtes wird erwähnt, daß Batowski erst am 29. Juni nach Karlsbad zurückgekehrt sei, daß sich Graf Kinigl am 30. Abends zu ihm verfügte und daß Batowski „abends gegen 9 Uhr von der Frau Herzogin von Kurland, wo er den Tag zugebracht hatte, nach Hause gekommen sei“. Die Herzogin muß sich also wohl im Sommer 1794 in Karlsbad aufgehalten haben. Sonst bietet das Verhör nichts auf unsern Gegenstand bezügliches Interessantes und gibt nur genauen Rufscluß über Batowskis Reisen seit seiner Abreise von Karlsbad in Juli 1793 bis zu seiner Rückkehr dahin im Juni 1794 und über die von ihm an verschiedenen Orten angeknüpften Verhandlungen wegen Ankauf eines Gutes.³⁶

Am 8. Juli berichtet Graf Stampach wieder an den Grafen von Pergen über ein dem Grafen Stanislaus Potocki zugekommenes Schreiben und über die Abreise Batowskis nach einem Berichte des Grafen Kollowrath vom 7. Juli und bittet um weitere Befehle, ob er die ihm zukommenden Correspondenzen der verhafteten Polen noch fernerhin einsenden, diesen zukommen lassen oder aufbewahren solle.³⁷

Ddo Wien 9. Juli teilt Graf Saurau dem Grafen Stampach mit, daß der Kaiser befohlen habe, von der Verhaftung des nach Lemberg abgereisten Grafen Jo-

34 947.

35 Kaspar Herrmann hrabě Künigl (1745–1824), člen pražského apelačního soudu, svobodný zednář a donátor charitativních ústavů.

36 949.

37 962.

hann Potocki abzustehen, und daß er die wegen der an die verhaftete Polen einlaufenden Briefe bei dem Prager Oberpostamte getroffenen Verfügungen gutheiße.³⁸

Am gleichen Tage erhält Graf Stampach vom F. M. L. Grafen Thun nachträglich die officielle Verständigung von der Ausführung des an ihn am 1. Juli gestellten Ansuchens.³⁹

In einem weitem Schreiben an Grafen Stampach von 9. Juli bestätigt Graf Saurau den Empfang der Schriften des Grafen Zabiello, Abbé Piatoli, Grafen Stanislaus Potocki und des Edelmanns Batowski und übersendet ihm ein Paquet Schriften des Letzteren zur Rückstellung. Obschon sich herausgestellt habe, daß nicht der verhaftete Batowski sondern dessen Bruder derjenige sei, welcher in Geschäften des Kosciuzko heuer in Paris gewesen, so bleibe doch wegen der gegenwärtigen Verhältnisse in Polen der Befehl vom 1. Juli, jenem das Consilium abeundi zu erteilen, aufrecht.⁴⁰ Die Maßregeln des Grafen Wratislaw gegen Wieniawski seien vollkommen zu billigen. Bezüglich der nach dem Berichte Wratislaws nach Wien poste restante angewiesenen Correspondenz des Grafen Zabiello und Henckel la Croix sei bereits das Nötige veranlasst worden und Graf Stampach möge auch bezüglich des Fräulein Hoffmann, an welche verdächtige Briefe einlaufen sollen, Ähnliches verfügen. Schließlich übersende er 9 unbedenkliche Briefe zur Übergabe an die Adressaten.⁴¹

In Ergänzung seiner Berichte von 4., 5. und 6. Juli schreibt dann Graf Wratislaw ddo Prag 11. Juli dem Grafen von Stampach, er sei am 6. abends in Königgrätz angekommen, habe hier die Geißeln vollbewacht zurückgelassen und sich ungesäumt nach Josefstadt begeben, um dort die zur Übernahme der Staatsgefangenen gemachten Vorkehrungen zu besichtigen. Der dortige Festungscommandant General von Fürtenburg,⁴² welcher anfangs glaubte, daß ihm gefährliche Staatsverbrecher eingeliefert werden würden, und dem gemäß für dieselben Zellen zu ebener Erde in Aussicht genommen habe, habe nach erhaltener Aufklärung, daß er sich blos um Geißeln handle, bereitwilligst bessere Gemächer im 2. Stockwerke angewiesen und so habe er am 8. Juli die Grafen Stanislaus und Alexander Potocki und den Abbé Piatoli mit 2 Diennern dem Festungscommandanten übergeben,

38 1007.

39 996.

40 Consilium abeundi – zde užito ve smyslu: I když se jedná o bratra hledaného, který se nyní nachází v Paříži, rozkaz k zatčení nebude změněn, tedy podezřelý zůstane zadržen.

41 1016.

42 Kaspar svobodný pán Fürtenburg (?–1799), velitel města a pevnosti Josefov v letech 1793–1799.

wie dieß der beiliegende Revers des Letzteren vom 8. Juli beweise. Der über Befehl des Generalcommandos von diesem gestellten Bitte, ihn über die Art der Behandlung und Verpflegung der Geißeln zu informiren, habe er nur mit Hinweis auf das A. h. Handschreiben seiner Majestät entsprechen können und ihm bis zum Eintreffen weiterer Befehle folgende Verhaltensmaßregeln gegeben: 1. Da man die Schriften der Verhafteten erst prüfen und sich derjenigen, welche staatsgefährlich erschienen, versichern müsse, zudem die Garnison von Josefstadt größtenteils aus polnischen Recruten bestehe, so sei den Geißeln das Ausgehen in der Festung nicht zu gestatten. 2. Der Briefwechsel der Geißeln müsse dem Festungscommandanten vorgelegt und von diesem dem Grafen Thun eingesendet werden. Die gleiche Vorsicht beobachte er mit 3 beiliegenden ihm vom Grafen Potocki und Piatoli übergebenen Briefen und 2 andern, welche deren Diener Johann Opitz auf der Reise geschrieben und dem Grafen von dem Postmeister ausgeliefert worden seien. 3. Dürfe man es den Geißeln an nichts fehlen lassen, wie sich denn auf über Veranlassung des Festungscommandanten der Traiteur von Josefstadt erbotten habe, die 5 Personen um 9 Gulden täglich zu verpflegen. Graf Wratislaw rühmt das bescheidene Betragen der beiden Geißeln und übersendet eine von ihnen überreichte Vorstellung ddo. Josefstadt 8. Juli, worin sie bitten, in den officiellen Zeitungen den Grund ihrer Verhaftung bekannt zu geben, „afin que l’opinion publique ne soil pas egarée par les apparences, come si nous avions pu nous attirer la severité d’un gouvernement, dont la moderation est reconnue“.⁴³

Noch vor Erhalt dieses schriftlichen Berichtes meldet Graf Stampach an den Grafen Pergen am 11. Juli nach einer vorläufigen mündlichen Relation des am 10. Juli nach Prag zurückgekehrten Grafen Wratislaw, daß Letzterer die Verhaftung des Polen ohne alles Aufsehen oder Widersetzlichkeit von Seite der Polen vorgenommen und dieselben dem Festungscommandanten von Josefstadt übergeben habe. Gleichzeitig übersendet er eine Anzahl an die Verhafteten eingelangter und ihm übergebener Briefe und meldet, daß er das Ellbogener Kreisamt, welches am 10. Juli eine Anzahl von an das unter Polizeiaufsicht stehende Fräulein Hoffmann angekommenen Briefe erbrochen eingeschickt hätte, angewiesen habe, dieß in Zukunft nicht mehr zu tun das ist die Briefe nicht zu erbrechen. Dieser Auftrag an das genannte Kreisamt ergeht unter dem gleichen Datum.⁴⁴

43 1006. „aby veřejné mínění nebylo svedeno zdáním, jako bychom nechápali vážnost vlády, jejíž umírněnost je známa“.

44 993.

Am nächsten Tage den 12. Juli übersendet der Oberstburggraf nach Empfang der schriftlichen Relation Wratislaws diese an Grafen Pergen und erbittet sich bezüglich des Fräuleins Hoffmann, welche sich als Gouvernante der 3 Kinder der Grafen Ignaz und Johann Potocki in Karlsbad aufhalte, weitere Befehle, ob dieselbe nicht vielleicht, wenn ihr nicht Weiteres zur Last falle, einfach des Landes zu verwiesen sei, und wie es mit der Verpflegung des Geißeln gehalten werden solle. Über Wieniawski werde er nach Erhalt des von Wratislaw versprochenen besondern Berichtes bald relationiren.⁴⁵

Dieses Versprechen erfüllt er am 14. Juli, indem er berichtet, daß weder Graf Wratislaw noch der ihm beigegebene Hauptmann Baron Wunsch beauftragt gewesen seien, Wieniawski zu verhaften, und daher ersichtlich seine Beobachtung anempfohlen hätte. Da auch ihm über denselben nichts bekannt und ihm auch dessen Schriften nicht eingesendet worden seien, so hätte wahrscheinlich die Militärbehörde diesbezüglich das Nötige veranlasst.⁴⁶

In Beantwortung der Anfrage des Grafen Stampach vom 8. Juli schreibt ihm Graf Saurau am 14., die Correspondenz Potockis, Piatolis, Zabiellos und Wieniawskis sei fort an unmittelbar dem Hofkriegsrate zuzustellen, wie dem auch die bereits eingelangten Papiere der Verhafteten demselben übergeben worden seien. Graf Stampach möge demnach die an ihn gelangenden Correspondenzen derselben immer gleich der Militärbehörde zukommen lassen. Die dem Batowski abgenommenen Schriften folgen mit der Bitte zurück, sie demselben gelegentlich zuzurückzustellen.⁴⁷

Am nächsten Tage sendet Graf Saurau auch den Bericht Wratislaws an Graf Stampach zurück und weist ihn an, auch Zabiello als Staatsgefangenen zu behandeln, seine Bagage nach Josefstadt zu senden, die Verpflegung der Gefangenen welche unter Aufsicht des Militärs stünden, diesem auf Kosten jener zu überlassen, Fräulein Hoffmann aber, wenn sonst nicht Bedenkliches gegen sie vorliege, „als eine wo nicht bedenkliche doch überflüssige und zu Intriguen aufgelegt scheinende Fremde“ des Landes zu verweisen. Die von Wratislaw eingesendeten Briefe habe er dem Hofkriegsratspräsidenten übergeben und bitte in Zukunft die Correspondenz des Polen unmittelbar der Militärbehörde zuzustellen.⁴⁸ Von diesen beiden Weisungen verständigt Graf Stampach am 18. Juli das Prager Generalmilitärcomando

45 1006.

46 1020.

47 1055.

48 1053.

mit der Bitte, wegen Übernahme Zabiello das Nötige zu Verfügen und dem Grafen Wratislaw bekannt zu geben, wann dieselbe erfolgen solle. Am gleichen Tage erfolgt die dießbezügliche Verständigung Wratislaws und werden dem Ellbogner Kreisamt die Schriften Batowskis mit der Weisung zugesendet, dieselben an ihren Besitzer zu Händen dessen Vertreters in Karlsbad zurückzugeben, Fräulein Hoffmann aber, falls sie noch in Karlsbad sei und nichts Weiteres Verdächtiges gegen die vorliege, zu bedeuten, ohne Weiteres das Land zu verlassen.⁴⁹

Am 18. Juli erläßt Graf Stampach auch an das Prager Cammeralzahlamt die Weisung dem Grafen Wratislaw zu Deckung „geheimer Polizeiangelegenheiten“ 1000 Fl. erfolgen⁵⁰ zu lassen, und verständigt am 20. Juli den Grafen Wratislaw von einem A. H. Handschreiben ddo. Wien 16. Juli, in welchem der Kaiser dem Grafen Wratislaw für sein gutes und schicksames Benehmen bei Verhaftung und Transportierung der bekannten Polen seine besondere Zufriedenheit anzusprechen befiehlt, den gestellten Antrag auf Vernehmung dieser Polen „vorzüglich in Ansehung des Abbé Piatoli, welcher vormals in den französischen Angelegenheiten gebraucht wurde und manche wichtige Auskünfte anhoffen läßt“, als ganz zweckmäßig genehmigt, die Art dieser Vernehmung ganz der erprobten Einsicht des Grafen überläßt, „nach welcher Sie ohnehin allen Anschein einer Untersuchung oder eines förmlichen Verhöres sorgfältig vermeiden werden“.⁵¹

Am 21. Juli berichtet Graf Stampach an den Kaiser, er habe von dem ihm mit Ministerialschreiben vom 15. zugekommenen Befehl, Graf Zabiello ebenfalls nach Josefsstadt abzuliefern, denselben gleich Potocki und Piatoli zu behandeln und deren Verpflegung dem Militär zu überlassen, sofort den Grafen Thun benachrichtigt. Da diesem jedoch dieß bezüglich vom Hofkriegsrat kein Auftrag zu gekommen sei und er erklärt habe, erst darüber anfragen zu müssen, wodurch sich der Transport Zabiello nach Josefsstadt ohnehin verzögern werde, so erlaube er sich vorzuschlagen, Wratislaw gleichzeitig mit diesem zu neuerlichen Einvernahmen Piatolis unter dem Vorwande nach Josefsstadt abzusenden, daß er den Transport Zabiello zu besorgen habe. Dieß würde umso glaubwürdiger erscheinen und bei Piatoli umso weniger Verdacht erregen, als Graf Wratislaw dieselbe Mission ja auch bezüglich Potockis und Piatolis ausgeführt habe. Zudem besitze der Graf das Zutrauen der beiden Letzteren durch die gute Behandlung, welche er ihnen habe angedeihen lassen, und es werde ihm daher leichter sein als jedem Andern, noch mehr

49 1053, 1055.

50 931.

51 1065.

von ihnen zu erfahren.⁵² Allein die Ausführung dieses Planes verzögerte sich noch längere Zeit. Denn in einer Note vom 8. August teilt Graf Thun dem k. k. Landesgubernium mit, er habe bei Übernahme der Geißeln gehofft, dieselben würden baldigst wieder aus Josefstadt entfernt werden, da es aus mehreren Gründen unmöglich sei, dieselben längere Zeit dort zu verwahren. Verschiedene dieß bezüglich an den Hofkriegsrath gestellte Anfragen seien unbeantwortet geblieben, er aber sei wegen Mangels an Geld in der Kriegskasse nicht im Stande, die Verpflegung der Geißeln länger auf Kosten des Militärs zu bestreiten, sehe sich vielmehr durch den Bericht des Festungscommandanten in Josefstadt, vornach die von Graf Wratislaw angeordnete Verköstigung der Polen bereits über 350 Fl. gekostet habe, und durch chirurgische Atteste, daß bei längerem Aufenthalt in Josefstadt die Gesundheit der Gefangenen gefährdet sei, bewogen, zu ersuchen, die Gefangenen baldigst von Josefstadt wegzunehmen und deren Verköstigung zu bezahlen.⁵³

Hierauf erstattet Graf Stampach am 10. August an den Kaiser einen genauen Bericht über den bisherigen Gang der ganzen Angelegenheit und erwähnt, daß der Kaiser in seinem Handschreiben vom 24. Juli ausdrücklich bemerkt habe, der Hofkriegsrath werde die nötigen Weisungen ergehen lassen. Da dieß nach dem Berichte des Grafen Thun vom 8. August bisher nicht geschehen sei, so bitte er um weitere Befehle. Hievon wird am gleichem Tage das Generalcommando mit dem Zusatze unterrichtet, daß man gegen die Reise Wieniawskis, auf dessen Behandlung man ja ohnehin keinen Einfluß habe, nach Karlsbad umso weniger etwas einwenden könne, als derselbe nach Ausweis der Postbücher bereits am 1. August dort selbst angekommen sei.⁵⁴

Am nächsten Tage teilt Graf Stampach dem Militärcommando abermals mit, daß man, da der Hofkriegsrath die erwarteten Befehle nicht erlassen, bezüglich der Behandlung und Verpflegung der Geißeln die allerhöchste Willensmeinung eingeholt habe und bis zum Anlangen derselben darüber keine Auskunft geben könne.⁵⁵

Über allerhöchsten Anordnung erläßt nun der Hofkriegsrathspräsident Graf Wallis am 24. August an den F. M. L. Grafen Thun folgende Weisung: Die dermalen in Josefstadt und Eger befindlichen Polen seien nicht dort zu belassen sondern an einen Ort abseits der Poststraße wie Kaurzim oder Kuttenberg zu brin-

52 1053.

53 1189.

54 1182.

55 1189.

gen, dort durch 2 verlässliche pensionirte Offiziere, eine Anzahl Unteroffiziere, Gefreite und Gemeine zu bewachen, ihnen das Ausgehen nur in Begleitung eines Offiziers in Begleitung eines Unteroffiziers oder Gefreiten als Ordonnanz zu gestatten, die an die Polen gelangenden oder von ihnen geschriebenen Briefe aber an ihn einzusenden. Auch der Sohn und die Diener Potockis seien zu beaufsichtigen, damit durch sie nicht heimliche Unterschleife geschehen konnten. Die etwa noch in ihrem Besitze befindlichen Papiere seien an ihn zu schicken, jenen aber die Zusendung von Büchern zu verweigern, um eine etwa auf diese Art beabsichtigte Zustellung von Briefen zu verhindern. Sie hätten ihren Unterhalt bis auf die Wohnung, die ihnen vom Ärar zu beschaffen sei, aus eigenen Mitteln zu bestreiten und die Kosten für ihre bisherige Verpflegung zu vergüten; sollte ihnen an Geld mangeln, so sei dieß zu melden. Eine Abschrift dieses Befehles sendet Graf Saurau bereits am 27. August an Stampach mit dem Bedeuten, daß jedes fernere Einschreiten der politischen Behörde in dieser Angelegenheit zu unterbleiben habe.⁵⁶

Am 28. August theilt Graf Thun diesen Befehl dem General Fürtenburg mit und befiehlt ihm, 2 beiliegende Briefe an Potocki und Piatoli auszufolgen, denselben aber alle anderen Papiere abzunehmen und einzusenden und sich zu informieren, ob sie ihren Unterhalt außer der Wohnung künftig aus Eigenem bestreiten könnten und wieviel Diener und Bettfournituren sie hätten. Das gleiche Ansuchen stellt Graf Thun unter Mitteilung des obigen Befehles am gleichen Tage an Graf Stampach bezüglich Zabiello mit der Bitte, wegen Übergabe des Letzteren das Nötige zu verfügen. Gleichzeitig übersendet er die ihm am 24. August zugekommenen Quittungen über die im Auftrage des Grafen Zabiello erfolgten Zahlungen zur Ausfolgung an den Letzteren und bittet, ihn zur Äußerung zu veranlassen, was mit seiner auf der Wiener Hauptmaut liegenden Bagage geschehen solle, da der Hofkriegsrath trotz seinen Ansuchens von 1. August dieselbe nicht in Verwahrung nehmen könne.

Unterm 30. August übersendet Graf Stampach die beiden Quittungen an Graf Wratislaw zur Übergabe an Zabiello und beauftragt ihn die gewünschten Auskünfte von ihm einzuholen.

In einem gleichzeitigen Berichte an den Grafen von Pergen meldet Graf Stampach, er habe auf wiederholte dringende Vorstellungen des Prager Militär- und des Josefstädter Festungscommandos, daß die dortige Fortificationscasse einen weitem Vorschuß zur Verpflegung der Geißeln zu leisten außer Stande sei und der dortige Traiteur die weitere Verpflegung ohne Vorschuß nicht übernehmen wolle,

⁵⁶ 1326.

mit Rücksicht auf den allerhöchsten Befehl von 28. Juni, die Geißeln auf das Beste zu behandeln, die Vergütung der Kosten ihrer Verpflegung dem Camerale zugewiesen und dieß auch am 22. August an den Kaiser berichtet, werde aber nach der letzten ihm durch den Hofkriegsrath zugekommenen allerhöchsten Weisung dieß einstellen, jedoch Wratislaw nach Josefstadt senden, um einerseits die bisherigen Verpflegungskosten in Ordnung zu bringen andererseits aber über allerhöchsten Befehl die erwünschten Auskünfte über polnische und französische Regierungsverhältnisse beim Abbé Piatoli einholen zu lassen. Sollte Graf Zabiello seine Bagage von Wien an seinen Verwahrungsort bringen lassen wollen, so müßte der Commandant des Letzteren angewiesen werden, sie auszufolgen, damit sie nicht am Ende von diesem nach Prag und von da neuerlich an den Hofkriegsrat geschickt werde.⁵⁷

Am 22. September teilt Graf Saurau an Graf Stampach mit, Seine Majestät habe über seinen erstatteten Vortrag dem Hofkriegsratspräsidenten mittelst Handbillet aufgetragen zu veranlassen, daß auch die in Dresden befindlichen Schriften Piatolis gleich seinem übrigen Briefwechsel unmittelbar dem Grafen Wratislaw zum amtlichen Gebrauche zugestellt würden. Er bitte das Weitere durch den Stadthauptmann zu veranlassen und halte es für das Beste, daß Piatoli selbst auf jene Papiere schreibe, wobei jedoch besonders darauf zu achten sei, daß er nichts davon bei Seite schaffe.⁵⁸

Noch vor Empfang dieses Auftrages berichtet Graf Stampach am 23. September an den Kaiser über die neuerliche Mission Wratislaws zu Piatoli nach Josefstadt. Die anfangs gute Stimmung der Geißeln namentlich Piatolis habe durch die während der Militäraufsicht gegen die Geißeln getroffenen strengeren Vorkehrungen sich wesentlich geändert, so daß der Stadthauptmann keine neuen Auskünfte habe erlangen können. Piatoli, der anfangs versprochen habe, seine Schriften von Dresden kommen zu lassen, wolle dieß jetzt nicht mehr thun und Wratislaw könne daher in seinem Berichte nur das über das Vorleben und die Reisen Piatolis anführen, was ihm anderweitig bekannt geworden sei.⁵⁹ Auf den Befehl vom 30. August, die Kosten ihrer bisherigen Verpflegung zu ersetzen, hätten die Geißeln erwidert, es könne ihnen dieß nicht wohl zu gemutet werden, in Zukunft werde jedoch Graf Potocki die Kosten derselben tragen, dagegen sei Piatoli dieß nicht im Stande zu tun. Die bisherigen Auslagen für die Verpflegung betrügen 539 Fl. 18 3/4 Kr. und

57 1304, 1305.

58 1512.

59 S. am Schluß.

es bleibe dem Ermessen des Kaisers anheimgestellt, ob dieselben vom Militär- oder Cameralärar zu vergüten seien. Gleichzeitig übersendet der Graf ein Bittgesuch der Geißeln, ihnen beim Militär eine mildere Behandlung zu verschaffen.⁶⁰

Am 25. September verständigt auch der Interimscommandirende F. M. L. Graf Stuart den Grafen Stampach von dem Wunsche des Kaisers nach Erlangung der Dresdner Schriften Piatolis mit dem Bemerken, daß unter Einem die Dresdner k. k. Gesandtschaft angegangen werde, dießbezüglich die nötigen Verfügungen zu treffen und die Schriften solange zu behalten, bis ihr von Graf Stampach oder Graf Wratislaw, dem die Erlangung der Schriften zu überlassen sei, Weiteres gemeldet würde. Darauf antwortet der Oberstburggraf am 26. September, man möge, da, wenn anders der angestrebte Endzweck erreicht werden solle, dieß ohne Anwendung von Gewalt geschehen müsse und da es laut allerhöchstes Handschreiben vom 22. September dem Stadthauptmann allein zu überlassen sei, in den Besitz der Dresdner Schriften Piatolis zu kommen, entweder das Schreiben an die Gesandtschaft nicht absenden oder dasselbe sofort widerrufen. Auch bitte er, den Josefstädter Festungscommandanten anzuweisen, die Briefe Piatolis an Wratislaw und die des Letzteren an Ersteren ungelesen und anstandslos auszufolgen. Von diesem Schreiben verständigt Graf Stampach unter Einem den Stadthauptmann.⁶¹

Allein der letzteren Aufforderung kam der Commandirende nicht nach, denn am 28. September berichtet Wratislaw an Stampach, er habe es zur Erlangung der Schriften Piatolis für nötig gehalten, sich persönlich mit diesem ins Einvernehmen zu setzen, und deshalb heute an Piatoli schreiben wollen. Um sicher zu sein, habe er sich zuerst erkundigt, ob der Commandirende den am 26. erbetenen Befehl an den Festungscommandanten in Josefstadt bereits erlassen habe, aber zu seiner Verwunderung erfahren, daß dieß nicht geschehen könne, da Ersterer vom Hofkriegsrat angewiesen sei, alle Briefe von und an Piatoli zu lesen und mit seinem Wappen zu siegeln. Da dieß den Erfolg der ganzen Action vereiteln könne, so berichte er es schleunigst und melde auch, daß der Comandirende das erste Schreiben an die Gesandtschaft mit Estafette abgesendet, über den Protest des Oberstburggrafen zwar sofort eine zweite Estafette nachgeschickt habe, doch sei es fraglich, ob diese die erste noch eingeholt habe.

Dieß beeilt sich Graf Stampach am 30. September an den Grafen Pergen zu berichten, indem er ausführt, daß man zur Erlangung der Schriften keinen Zwang eintreten lassen dürfe, man habe auch kein Recht, die im Auslande befindlichen

60 1474.

61 1490.

Schriften Piatolis als bloßen Geißel mit Beschlag zu belegen und es sei zu dem fraglich, ob die kursächsische Regierung dem Ansuchen willfahren werde. Überhaupt müsse man die Frage entscheiden, ob man die polnischen Geißeln strenge behandeln, Piatolis Schriften von Regierung wegen mit Beschlag belegen, sich mit deren platten Inhalte begnügen und auf alle mündliche Erläuterungen Piatolis verzichten oder ob man den als geschickt und einflußreich bekannten Mann gut behandeln, seine Schriften durch ihn selbst kommen lassen, von ihm hierüber nützliche Auskünfte über polnische oder auch vol französische Staatsangelegenheiten durch gute Behandlung erwirken und ihn überhaupt so behandeln wolle, „daß er bei gegenwärtiger Lage der auswärtigen Geschäfte am Ende noch selbst nützliche Dienste für hiesigen Staat leisten könnte.“ Im ersten Falle sei die unmittelbare Correspondenz Wratislaws mit Piatoli unnötig, im letzteren aber vollkommen der Militäraufsicht zu entziehen und überhaupt die Geißeln weniger streng zu behandeln, weil sich sonst nicht erwarten lasse, daß Piatoli seinen Einfluß und seine Kenntnisse zu Gunsten des österreichischen Staates anwenden und die hierländischen Absichten einigermaßen zu fördern geneigt sein werde. Er bitte hierüber um weitere Weisung, da er sonst außer Stande sei, den Auftrag wegen Erlangung der Schriften und Benutzung der Geschäftskenntnisse Piatolis auszuführen.⁶²

Mit allerhöchstem Handschreiben ddo. Laxenburg 3. October teilt der Kaiser dem Grafen Stampach mit, er habe dem Hofkriegsratspräsidenten befohlen, die bessere Behandlung der Geißeln und die Übernahme der Verpflegung Piatolis anzuordnen. Graf Potocki dagegen habe wie jeder vermögender Geißel seinen Unterhalt selbst zu bestreiten. Er erwarte die baldige Fortsetzung der von Wratislaw bei Piatoli erlangten Auskünfte. Hievon verständigt Stampach am 8. October einstweilen bis zum Einlangen der Entscheidung über den Bericht von 30. September den Grafen Wratislaw.⁶³

Am nächsten Tage teilt Graf Saurau dem Grafen Stampach mit, er habe über dessen Bericht vom 30. vorigen Monates bei Seiner Majestät Vortrag erstattet, die baldige Entfernung der Geißeln aus Josefstadt und eventuell deren Übergabe an die politische Behörde beantragt und gebeten, daß die Correspondenz von und an Piatoli einzig von Graf Wratislaw eingesehen werde. Der Kaiser habe hierauf resolvirt, die bessere Behandlung der Geißeln habe er dem Hofkriegsratspräsidenten bereits aufgetragen, auf deren Übergabe an die politische Behörde könne er nicht eingehen, werde aber bezüglich des Briefwechsels Piatolis das Nötige verfü-

62 1512, 1513.

63 1560.

gen. Hievon wird der Stadthauptmann am 13. October vom Grafen Stampach verständigt.⁶⁴

Allein auch auf das Ansuchen Stampachs respective Wratislaws, die Correspondenz des Letzteren mit Piatoli der Miliaraufsicht ganz zu entziehen, gieng der Kaiser nicht ein, denn am 10. October teilt Graf Saurau dem Grafen Stampach mit, es sei ihm vom Hofkriegsrathspräsidenten ein an diesen gerichtetes Handbillet vom 7. vorgewiesen worden, vermöge dessen die besagte Correspondenz „nach der von dem commandirenden Herrn General genommenen Einsicht ohne allen Umtrieb gerade an Herrn Grafen Wratislaw befördert somit außer den zwo erst bemeldeten Personen sonst niemand in dessen Briefwechsel Einsicht nehmen solle“. Dieß teilt Graf Stampach am 15. October dem Stadthauptmann mit.⁶⁵

Nachdem auch Graf Thun am 15. October den Oberstburggrafen von dieser Kaiserlichen Entscheidung verständigt hatte, unterrichtet dieser am 17. October den Grafen Wratislaw neuerdings davon mit dem Zusatze, daß nunmehr die Correspondenz mit Abbé Piatoli beginnen könne, um jene nützlichen Auskünfte zu erheben, von denen man dem Kaiser bereits mehrmals Erwähnung getan und deren Fortsetzung derselbe laut seines Handschreibens vom 3. October erwarte.⁶⁶

Am 28. October bittet Graf Thun den Grafen Stampach, er möge den Grafen Wratislaw, der wiederholt den Wunsch geäußert habe, die Geißeln ganz unter seine Aufsicht zu bekommen, um in dem ihm aufgetragenen Geschäfte nicht behindert zu sein, bedeuten, daß dieß insolange nicht geschehen könne, als es nicht besonders vom Kaiser befohlen würde; Graf Wratislaw möge daher dieß bezüglich am geeigneten Orte Vorstellungen machen. Dieß wird dem Grafen Wratislaw am 4. November mitgeteilt.⁶⁷

Auf das Ansuchen des Commandirenden vom 3. October teilt Graf Stampach am 31. October dem Grafen Thun die Äußerung der Gräfin Potocka über die Anfrage mit, ob dieselbe unter den bekannten Bedingungen bei ihrem Gemahl wohnen wolle. Diese Äußerung liegt übrigens dem Akte nicht bei.⁶⁸

Eine zweite Mitteilung des Grafen Stampach an Grafen Thun vom 4. November geht dahin, daß nach Anzeige des Grafen Wratislaw vom 31. October der zur Übernahme des Grafen Zabiello bestimmte Baron Wollzogen angewiesen worden sei, sich vorher mit Wratislaw ins Einvernehmen zu setzen, und den Grafen

64 1599.

65 1605.

66 1621.

67 1703.

68 1688.

Zabiello bedeuten solle, daß er sich nicht allein selbst verpflege, sondern auch seine Zimmereinrichtung bestreiten müsse. Dagegen habe Graf Zabiello am 26. October die beiliegende Gegenvorstellung überreicht.

Unter Einem verständigt Graf Stampach von alldem den Grafen von Pergen mit dem Bemerken, daß trotz des allerhöchsten Befehles Graf Zabiello noch immer nicht von dem Militär übernommen worden sei, obwohl es wünschenswert scheine, den Polizeifond baldmöglichst von den Verpflegsauslagen für den Grafen zu entlasten und überhaupt im Verwahrungs- und Verpflegeschäft der polnischen Geißeln gleichförmig vorzugehen. Er wisse übrigens nicht, in wie weit Graf Zabiello nachgewiesen sei, seine Verpflegung und andere Auslagen bei seinen unzulänglichen Vermögensverhältnissen aus Eigenem zu bestreiten.⁶⁹

Graf Pergen antwortet darauf am 13. November, er habe dieß bezüglich von dem Hofkriegsratspräsidenten den Bescheid erhalten, daß, nachdem der Kaiser angeordnet habe, den Unterhalt der nicht vermögenden Polen zu bestreiten, Graf Thun gleichzeitig den Auftrag erhalte, dieselben sogleich nach Kuttenberg zu bringen. Übrigens habe dieser General am 10. October über den Wunsch Wratislavs berichtet, die Polen ganz unter seine Aufsicht zu bekommen, um nicht in der Vollziehung der dießbezüglich erhaltenen Aufträge behindert zu sein. Da nun dieß mit dem allerhöchsten Befehle, daß zwar Graf Wratislaw in Betreff Piatolis den bewußten Einfluß zu nehmen aber die Bewachung der geißeln dem Militär zu verbleiben habe, in Widerspruch stehe, so bitte er um Aufklärung über die Anstände, welche Graf Wratislaw bei Vollziehung seines geheimen Auftrages finde, um deren Behebung nach Thunlichkeit bewirken zu können.⁷⁰

Am nächsten Tage zeigt Graf Thun dem Grafen Stampach an, daß das sogenannte Commandanten- oder Gemeindehaus zu Kuttenberg nunmehr geräumt sei und fragt, wie viel der Stadt dafür vergütet werden müsse. Diese Frage übersendet Graf Stampach am 17. November zur Beantwortung an das Czaslauer Kreisamt und beantwortet dieselbe am 21. November dahin,⁷¹ dass nach Mitteilung des Kuttenbergermagistrats das dortige Commandantenhaus mit einem Aufwand von 21 Fl. 30 Kr. geräumt worden sei und die Gesamtvergütung 168 Fl. 4 Kr. betrage. Doch bemerke der Magistrat, daß in dem Hause keinerlei Möbel vorhanden seien.⁷²

69 1706.

70 1833.

71 1807.

72 1834.

Am gleichen Tage fordert Graf Stampach den Stadthauptmann auf, die vom Grafen Pergen gewünschte Auskunft wegen der Gründe seines Ansuchens, die Geißeln ganz in seine Hand zu bekommen, zu geben.

Das Prager Cameralzahlamt wird dann am 24. November angewiesen, dem Grafen Wratislaw die laut seiner Berechnung vom 10. November für den Grafen Zabiello und dessen Diener vom 8. Juli bis Ende October verausgabten Verpflegskosten gar 360 Fl. 52 1/2 Kr. nachträglich zu bezahlen, wovon am gleichen Tage Graf Wratislaw verständigt wird.⁷³

Dagegen findet Graf Stampach in seiner Note vom 26. November die von Wratislaw über den Transport der Geißeln nach Josefstadt am 15. November gelegte Rechnung um 17 Fl. 28 Kr. zu hoch und befiehlt, dieselben nachträglich einzubringen.⁷⁴

Graf Wratislaw leistet am 28. November diesen Ersatz in Baarem, worauf Graf Stampach am 30. November von dem dem Grafen Wratislaw am 24. August aus dem Cameralzahlamt um die Reiseauslagen nach Josefstadt angewiesenen Reisevorschuß von 300 Fl. die restlichen 107 Fl. 24 Kr. an dasselbe zurückstellt.⁷⁵

An letzterem Tage sendet Graf Stampach auch in Befolgung des Befehles von 13. November die Äußerung Wratislaws an den Grafen Pergen, woraus erhelle, daß jener die völlige Übergabe der Geißeln an ihn nicht wünsche, daß dagegen die Hindernisse, welche gegen die Vollziehung seines geheimen Auftrages bezüglich Piatolis obwalteten, dadurch behoben werden könnten, wenn Potocki und Piatoli nach Prag in Militärverwahrung gebracht würden.⁷⁶

Inzwischen meldete Graf Thun bereits am 28. November dem Grafen Stampach, nach dem letzten an ihn gelangten hofkriegsrätlichen Schreiben hätten sich die Verhältnisse der polnischen Geißeln derart geändert, daß dem Grafen Potocki zur Pflege seiner Gesundheit gestattet würden sei, sich in Prag aufzuhalten und mit seiner Gemahlin zu wohnen. Es dürfte daher nicht mehr das ganze Kutenbergerhaus zu Unterbringung der Geiseln notwendig sein sondern mit dem obern Stockwerk und dem für die Unterbringung der Wachmannschaft nötigen Locale zu ebener Erde ausgereicht, der Rest der Wohnungen aber wieder zum Nutzen der Stadt vermietet werden können. Dieß teilt Graf Stampach am 3. December dem Czas-

73 1853.

74 1864.

75 1883.

76 1873.

lauer Kreisamt mit dem Bedenken mit, davon sofort den Kuttenger Magistrate zu verständigen, damit die übrigen Wohnungen wieder vermietet würden.^{77 78}

Am 14. December schreibt Graf Pergen an Stampach, der Hofkriegsratspräsident habe ihn mit Note vom 11. December verständigt, dass mit Note vom 11. December verständigt, dass mit allerhöchsten Genehmigung wegen Freilassung des Grafen Zabiello und fernerer Verwahrung Wienawskis unter Militäraufsicht der Auftrag an das Generalcommando in Böhmen ergehe, zugleich aber dasselbe angewiesen worden sei, Piatoli nach Prag zu übersetzen und sich wegen dessen gänzlicher Übergabe an die Polizei mit dieser zu verständigen. Graf Pergen fährt fort: „Da der Grund, warum Piatoli nicht schon dormalen auf freien Fuß komme, in der geheimen Verhandlung zu liegen scheine, welche Graf Wratislaw mit ihm zu pflegen habe, und jetzt die bisher im Wege gelegenen Hindernisse behoben seien, so möge jetzt Graf Wratislaw die Absicht der Verhandlungen möglichst bald zu erreichen trachten, um das Ärar nicht länger mit dem Unterhalt des Gefangenen zu belasten. Die für die bisherige Verpflegung desselben vom Militärärar geleisteten Vorschüsse habe sich Graf Potocki zu vergüten erboten, doch sei ungewiß, ob derselbe auch für den künftigen Unterhalt des Abbé sorgen werde, daher die baldige Entlassung desselben wünschenswert wäre. Er gewärtige bald Bericht über den Erfolg der Verhandlungen mit Piatoli, damit, wenn dessen Anwesenheit in Prag nicht mehr für nötig erachtet würde und auch sonst gegen seine Freilassung kein Bedenken obwalte, dieß bezüglich die höchsten Befehle eingeholt werden könnten.“⁷⁹

Aus einem ganz ähnlichen Berichte des Grafen Thun an Grafen Stampach vom 15. December erfahren wir noch, dass außer Zabiello damals auch Graf Potocki freigelassen wurde, weil nach der Anzeige des russischen Gesandten am Kaiserlichen Hofe an die Hof- und Staatskanzlei die in Warschau gefangen genommenen Russen gleichfalls freigegeben worden seien. Gleichzeitig wird Graf Stampach gebeten, bekannt zu geben, wann die Übernahme Piatolis durch die Polizei erfolgen könne, um wegen seines Transportes nach Prag das Nötige einleiten zu könne. Da jetzt nur mehr Wieniawski unter Militäraufsicht verbleibe, so sei es nicht mehr

77 1897.

78 Der nächste Akt 1915 in keinem Zusammenhang stehende und enthält eine Mitteilung des Grafen Stampach vom 6. December an das k. k. Landesgubernium in Galizien, der gemäß nach einer Note des Grafen Pergen vom 2. December der aus Warschau entwichene Abbé Kolontay, ein Haupturheber der polnischen Unruhen, unter Mitnahme eines beträchtlichen Teiles der ehemaligen polnischen Nationalschatzes von 300 000 Dukaten über Kozišnice nach Galizien entwichen und zu verhaften sei, daher seine Personsbeschreibung folgt.

79 2007.

erforderlich, die Quartiere in Kuttenberg für die Geiseln beizubehalten und könnten dieselben vom dortigen Magistrate nach Gutdünken anderweitig benützt werden.⁸⁰

Weil nur Graf Stampach am 15. December das Ministerialschreiben vom vorigen Tage offenbar noch nicht erhalten hatte, so antwortet er sofort dem Grafen Thun, es seien ihm bezüglich der Freilassung Zabiello und Übernahme Piatolis noch keine Weisungen zugekommen, doch werde er nach Erhalt derselben dieß baldigst berichten, um dann das Nötige zu verabreden. Übrigens lasse er unter Einem den Kuttenbergermagistrat im gewünschten Sinne verständigen. Am gleichen Tage erlässt er denn auch den dieß bezüglichen Auftrag an das Czaslauer Kreisamt und richtet gleichzeitig eine auf den ersten mitgeteilten Punkt bezügliche Anträge an den Grafen Pergen.⁸¹

Im Besitze des Schreibens des Letzteren vom 14. December verständigt er hievon am 18. den Grafen Wratislaw mit dem Bedeuten, Zabiello sofort freizulassen, dessen Quartier aber für Piatoli herzurichten, damit dieser, wegen dessen Auslieferung das Nötige unter Einem an das Generalcommando ergehe, hier sogleich übernommen werden könne. Über den Erfolg der Verhandlungen mit ihm sei als bald zu berichten, um den im Ministerialschreiben vom 15. December angegebenen Zweck zu erreichen. Am gleichen Tage wird hievon Graf Thun unterrichtet und ersucht, den Abbé baldmöglichst gegen Übernahmechein nach Prag an die Polizei auszuliefern.⁸²

Am 20. Dezember intimirt Graf Pergen dem Grafen Stampach eine Mitteilung des Hofkriegsrathspräsidenten, vornach Graf Potocki nicht allein die für ihn, seinen Sohn und seine Diener aus der Josefstädter Fortificationscasse vorgeschossener Beträge sondern auch die Kosten für Piatolis Unterhalt bis 30. August, im Ganzen 539 Fl. 18 3/4 Kr. ersetzt habe und im Begriffe stehe, auf freiem Fuß seine Reise nach Prag anzutreten, dass man im Übrigen nur die Auskünfte des General Furtenberg erwarte, ob Potocki auch die weiteren Auslagen für Piatoli bestritten habe. Bezüglich des letzten Punktes bittet Graf Stampach am 23. December um Aufklärung.⁸³

An dem letzteren Tage stellte Graf Thun an Grafen Stampach das Ansuchen, eine Person der geheimen Polizei zu bestimmen, welche Piatoli in Josefstadt über-

80 1979

81 1979.

82 2007.

83 2031.

nehmen könne, da aus dienstlichen Rücksichten vom Militär weder aus Prag noch aus Josefstadt jemand delegiert werden könne und in Josefstadt noch Manches mit dem dortigen Commandanten zu besprechen sei. Nach Bekanntgabe dieser Person würde sogleich das Nötige verfügt werden.

In seiner Antwort vom 26. December sagt Graf Stampach, er könne die Abholung Piatolis von Josefstadt auf Cameralkosten nicht veranlassen, weil einerseits außer dem Stadthauptmann, dessen Anwesenheit hier nötig sei, niemand von der Polizei polnisch oder französisch könne andererseits aber das Ministerialschreiben vom 14. ihm ausdrücklich bedeute, dass k. k. Generalcommando sei angewiesen worden, den Piatoli nach Prag zu übersetzen und sich mit der Polizei wegen dessen Übernahme ins Einvernehmen zu setzen. Er bitte daher, Graf Thun möge selbst das Nötige veranlassen. Die etwa nötigen Auseinandersetzungen mit dem Commandanten von Josefstadt könnten entweder durch den Transport begleitenden Offizier oder im schriftlichen Wege erfolgen.⁸⁴

So meldet denn auch Graf Thun am 28. December, dass er den Josefstädter Festungscommandanten angewiesen habe, Piatoli mit einem Offizier und einem geschickten Unteroffizier nach Prag zu senden und nebst einer Consignation seiner mitgenommenen Schriften und Effecten, wovon ein Paare nach erfolgter Übergabe und Unterfertigung durch Wratislaw zurückzunehmen sei, an den Letzteren unter Bekanntgabe der dem Piatoli zu seinem und seines etwa mitgenommenen Dieners Unterhalt angewiesenen täglichen Gebühr gegen Bescheinigung zu übergeben. Hievon verständigt Graf Stampach am 30. December der Stadthauptmann, übersendet ihm die vom Grafen Thun übermittelte Instruction für die zur Bewachung der Geiseln bestimmten Offiziere zur Überwachung, bemerkt aber, dass dem Piatoli und seinem Diener nicht das Taggeld von 3 Fl. respective 20 Kr. wie jenen anzuweisen sondern deren Verpflegung, deren Kosten jedoch den genannten Betrag nicht übersteigen dürften, so zu besorgen sei, wie dieß bei dem am 18. December entlassenen Grafen Zabiello der Fall war, jedoch nur für den Fall verabreicht werden sollte, wenn nicht Piatoli selbst allein oder mit Unterstützung des Grafen Potocki seinen Unterhalt bestreiten könne.⁸⁵

Nun erklärte aber Piatoli in einem französischen Schreiben vom 5. Jänner 1795 dem Grafen Wratislaw, die Kosten für seinen Unterhalt und seinen Transport von Josefstadt nach Prag nicht selbst tragen zu können. Dieß berichtet Wratislaw am 9. Jänner an Stampach und erwähnt, dass er Piatoli am 4. nachmittags von dem

84 2045.

85 2076.

aus Josefstadt mit ihm angekommenen Lieutenant Lutschanski übernommen, Graf Potocki ihm aber mündlich mitgeteilt habe, er hätte sich vol bereit erklärt die Kosten für Piatolis Unterhalt bis zu ihrer Trennung am 11. December zu tragen in der Meinung, dass dies nicht für die ganze Dauer ihres Zusammenseins sondern nur von dem Tage seiner Erklärung an berechnet würde, und würde dießbezüglich auch noch reclamiren; den weitem Unterhalt Piatolis könne er jedoch nicht bestreiten. Auch Lieutenant Lutschanski habe um Vergütung der Transportkosten angesucht, sei aber, weil Wratislaw dießbezüglich keine Weisung gehabt, von ihm an die Militärbehörde gewiesen worden. Dieß billigt Graf Stampach in seiner Antwort vom 11. Jänner, ordnet die Verpflegung aus den geheimen Polizeigeldern an und berichtet unter Einem an den Grafen Pergen.⁸⁶

Am 17. Februar übersendet der Letztere an Stampach die Schriften der Grafen Potocki und Zabiello zur Auslieferung, um welche Graf Stampach am 19. Jänner angesucht und die zuerst theils von Wien theils vom Prager Generalcommando an den Hofkriegsrath, dann von diesem entweder zurückgestellt oder an die Hof- und Staatskanzlei aufgeliefert und ihm von Baron Thugut am 15. Februar mit Ausnahme weniger, die nicht auszuliefern befunden worden, übergeben worden seien. Diese Schriften werden am 1. März dem Stadthauptmann zu Ausfolgung übergeben.⁸⁷

Bereits am 24. Februar war die Weisung an das Cameralzahlamt in Prag erfolgt, für die Verpflegungskosten Zabiello vom 1. November – 20. December 1794 die Summe von 186 Fl. 48 Kr. und für die Piatolis vom 3. – 31. Jänner 1795 die Summe von 111 Fl. 51 Kr., zusammen 298 Fl. 39 Kr. anzuweisen, wovon Graf Wratislaw gleichzeitig verständigt wird.⁸⁸

Am 13. April übersendet Graf Stampach an Graf Pergen Wratislaw's Bericht über seine Verhandlungen mit Piatoli, aus welchem zu ersehen sei, „dass dieser Mann in seiner dermaligen Lage nicht geneigt sei, den auf ihn gerichteten Erwartungen zu entsprechen, sondern viel mehr unter gutem Verwande jeder näheren Erklärung auszuweichen suche.“ Graf Stampach glaubt, daß wenn nichts Weiteres gegen ihn vorliege, man ihn vielleicht entlassen könnte, um das Ärar von seiner Verpflegung zu befreien. „Ob übrigens derselbe nach seinem Ansuchen zu besondern Commissionen sohin zu gebrauchen und seine Geschicklichkeiten diplomatischen Wege zu benützen rathlich sei“, müsse er der höhern Einsicht überlassen. Am

86 78.

87 351.

88 323.

28. Mai übersendet Graf Wratislaw die Berechnung der Unterhaltungskosten für Piatoli von 1. Februar – 30. April 1795 per 369 Fl. 38 Kr., welche am 7. Juni bei dem Cameralamt angewiesen werden und gleichzeitig Graf Wratislaw davon verständigt wird.⁸⁹

Graf Stampach übersendet am 7. October 1795 dem **Grafen** Pergen das von Grafen Wratislaw einbegleitete Hofgesuch Piatolis um Entlassung aus seiner Haft.⁹⁰

Hierauf antwortet Graf Pergen am 12. October, der Kaiser sei durchaus nicht geneigt, Piatoli zu entlassen und sei demselben zu bedeuten, „wienach er sich die Aussicht zur Befreiung nur durch offenerzige Anhandlassung der ihm bekannten Daten, wozu er sich anfangs erboten habe, zuwege bringen dürfte“. Hievon wird der Stadthauptmann am 18. October verständigt.⁹¹

89 Gleiche Anweisungen an das Cameralzahlamt und Verständigungen an Graf Wratislaw erfolgen. Zde se jedná opůvodní komentář toho, kdo tento text v roce 1885 sestavil a vzkazuje do Vídně, že vynechává nepodstatné informace.

1540 am 31. Juli 1795 über 319 Fl. 3 Kr. von 1. Mai – 31. Juli 1795

2251 am 27. October 1795 über 306 Fl. 40 Kr. von 1. August – 31. October 1795

319 am 1. Februar 1796 über 330 Fl. von 1. November – 31. Jänner 1796

923 am 29. April 1796 über 319 Fl. 28 Kr. von 1. Februar – 30. April 1796

1586 am 22. Juli 1796 über 311 Fl. 32 Kr. von 1. Mai – 31. Juli 1796

2215 am 18. October 1796 über 314 Fl. 4 Kr. von 1. August – 31. October 1796

107 am 18. Jänner 1797 über 351 Fl. 4 Kr. von 1. November – 31. Jänner 1797

590 am 20. April 1797 über 318 Fl. 52 Kr. von 1. Februar – 31. April 1797

1054 am 15. Juli 1797 über 306 Fl. 40 Kr. von 1. Mai – 31. Juli 1797

1571 am 21. October 1797 über 314 Fl. 2 Kr. von 1. August – 31. October 1797

107 am 26. Jänner 1798 über 350 Fl. 52 Kr. von 1. November – 31. Jänner 1798

510 am 23. April 1798 über 318 Fl. 46 Kr. von 1. Februar – 31. April 1798

1097 am 24. Juli 1798 über 306 Fl. 40 Kr. von 1. Mai – 31. Juli 1798

1639 am 21. October 1798 über 313 Fl. 58 Kr. von 1. August – 31. October 1798

104 am 13. Februar 1799 über 386 Fl. 58 Kr. von 1. November – 31. Jänner 1799

706 am 12. Mai 1799 über 343 Fl. 58 Kr. von 1. Februar – 31. April 1799

1360 am 29. Juli 1799 über 313 Fl. 13 Kr. von 1. Mai – 31. Juli 1799

2014 am 17. November 1799 über 339 Fl. 13 Kr. von 1. August – 31. October 1799

132 am 1. Februar 1800 über 382 Fl. 16 Kr. von 1. November – 31. Jänner 1800

540 am 18. April 1800 über 350 Fl. 40 Kr. von 1. Februar – 31. April 1800

Die vier letzten Anweisungen lauten auf den Namen des Stadthauptmannschaftsverwesers und Gubernialrathes Grafen Chorinsky und sind wie alle vorhergehenden mit den eigenhändig geschriebenen und besiegelten Quittungen Piatolis über die ihm von Monat zu Monat durch Wratislaw auf gefolgten Gelder belegt.

90 2102.

91 2191.

Die hierauf erfolgte Äußerung Piatolis entsprach, wie Graf Stampach am 10. December an Graf Pergen berichtet, ebenso wenig als seine vorigen der Erwartung und stelle dieselbe einen verschmitzten Kopf dar, der durch subtile Wendungen und Scheingründe dem Hauptgegenstand auszuweichen suche. Er träge sich zwar an, seine in Leipzig hinterlegten Schriften entweder in Begleitung Wratisslaws selbst abholen oder diesem die Abholung allein überlassen zu wollen, indessen könne Graf Stampach auf diese mit Ärarialkosten verbundene Reise nicht einrathen, weil, da diese Schriften in den Händen seiner vertrauten Freundin der bekannten Mademoiselle Hoffmann seien, man ihm die Schlaueit zu muten dürfe, daß er nur jene Schriften, welche ebenso wenig Licht geben würden wie seine schriftlichen Äußerungen zur Kenntnis bringen und die wichtigeren durch die Hoffmann zu beseitigen wissen werde. Da aber jetzt nach vollendeter Teilung Polens die Umstände so geartet sein dürften, dass man Piatoli ohne Gefahr entlassen und die Cameral-kasse von seiner lästigen Verpflegung befreien könne, so bitte er darüber um weitere Weisung.⁹²

Am 25. Februar 1796 übersendet der oberste Kanzler Leopold Graf Kolowrath dem Grafen Stampach eine ihn durch den Hofkriegsratspräsidenten zu gemittelte Abschrift der an den Feldmarschall Baron Bender ergangenen Weisung von 23. Februar des Inhalts, dass ein im Dezember ergangener allerhöchsten Befehl, durch welchen der Hofkriegsrath über das damals erfolgte Ansuchen des in Prag unter Militäraufsicht stehenden polnischen Generals Zajonzek⁹³ um seine Entlassung, zum Einvernehmen mit Baron Thugut angewiesen worden sei, den Ersteren veranlasst habe, auch ein ähnliches Gesuch des ehemaligen Festungscommandanten von Krakau Wieniawski und überhaupt die ganze Angelegenheit der noch verhafteten Polen zur Sprache zu bringen. In Anbetracht dessen, dass Zajonzek nicht so compromittirt gewesen sei, wie sein Bruder, der gemessene Schatzmeister, habe Der Kaiser gestattet, daß ersterer von Josefstadt nach Prag unter Militäraufsicht übersetzt werde. Jetzt könne sowohl Zajonzek wie Wieniawski ganz auf freiem Fuß gesetzt werden, nicht aber Kolontay⁹⁴, der eines der thätigen Häupter der Insurrection in Polen gewesen sei, und der Bruder des Generals Zajonzek, ehe-

92 2567.

93 Józef Zajączek (1752–1826), generál, velitel obrany Varšavy, poté generál Napoleonovy armády, zajat během tažení do Ruska, poté zastával vysoké úřady v Kongresovce; jeho bratr Ignacy Zajączek (1756–1810), polský podkomoří, vězněn v Olomouci a Josefově, propuštěn v roce 1798.

94 Hugo Kołłątaj (1750–1812), polský kněz, politik a myslitel, rektor Krakovské univerzity a spoluvůdce ústavy z 3. května 1791, který byl zatčen na rakouském území při pokusu o útěk do ciziny i s pokladnou povstalců.

maliger Superintendent des Warschauer Schatzdepartements und Oberhaupt der polnischen Insurrection, der unter fremdem Namen nach Podgorze gekommen und dort erkannt und verhaftet worden sei. Diese hätten noch ebenso in Haft zu bleiben wie der Prager Polizei ausgelieferte Piatoli und möge der Feldmarschall das Nötige verfügen.⁹⁵

Diesen Anlaß benützte Graf Pergen, wie er am 4. März 1796 dem Grafen Stampach mitteilt, um neuerdings bei dem Minister des Auswärtigen Baron Thugut um die Freilassung Piatolis einzuschreiten. Derselbe halte aber laut seiner eingelangten Äußerung „in Rücksicht auf den aktenmässig bekannten böartigen und höchst unruhigen mithin bei dermalen häcklichen Zeitläuften gefährlichen Charakter dessen Entlassung auf freien Fuß keineswegs für rätlich sondern der Vorsicht angemessen, daß dieser Abbé noch ferner wenigstens bis nach Beendigung des Kriegs unter genauer Aufsicht der Polizei innerhalb der Stadtmauern von Prag verwahrt bleibe.“ Hievon verstä[ndigt] Graf Stampach den Grafen Wratislaw am 8. März.⁹⁶

Im Anfange des zweitnächsten Jahres 1798 erfolgte ein neues Befreiungsgesuch Piatolis. Denn am 5. Februar 1798 berichtet Graf Stampach nach einer beiliegenden Anzeige Wratislaws, Piatoli habe seit dem Frieden von Campoformio (18. October 1797) wiederholt um seine Freilassung gebeten, welche der Stadthauptmann zwar bisher immer unter gutem Vorwande abgelehnt jetzt aber doch zu beantragen versprochen habe. Derselbe schließe daher einen von Piatoli ausgestellten Revers bei, gegen welchen er die Freilassung desselben rätlich finde und berichte daß Piatoli außerdem noch bitte, 1. um Zurückstellung seiner Schriften, die ihm theils von Wratislaw in Kolleschowitz theils vom Militär in Josefstadt abgenom[m]en worden, worunter ihm besonders an einem Briefe des Königs von Polen gelegen sei, 2. um einen kleinen Geldbeitrag, mit dem er seine Reise bestreiten und sich im Auslande bis zur Erlangung eines Erwerbes den nötigen Unterhalt verschaffen könne. Dieses Ansuchen glaubt Graf Stampach, wenn nicht in politischer Hinsicht noch Bedenken obwalteten, jetzt nach Beendigung des Krieges umsomehr befürworten zu dürfen, als die Enthabung des Ärars von der Verpflegung Piatolis, die seit 3. Jänner 1795 bereits 4003 fl. 8 Kreuzer gekostet habe, wünschenswert sei. Bezüglich der beiden letzten Bitten Piatolis ersuche er um weitere Weisungen.⁹⁷

95 576.

96 628.

97 1

Hierauf scheint überhaupt keine Antwort erfolgt zu sein; denn erst am 2. Mai 1800 teilt Graf Saurau an Stampach mit, daß die verwitwete Frau Herzogin von Kurland den Abbé ihrem Hofstaate neu zu verleihen wünsche und daß nach erfolgter Genehmigung Seiner Majestät und mit Zustimmung der geheimen Hof- und Staatskanzlei den Abbé an die Herzogin übergeben derselben aber bedeuten möge, daß ihrem Verlangen aus bloßer Rücksicht für sie und der Erwartung entsprechen werde, daß das Betragen dieses ihres Hausgenossen in jeder Rücksicht so geartet sei und sie dafür sorgen werde, daß der Staat keine Ursache finde, darüber Besorgnis zu hegen. Dieß wird am 8. Mai dem Grafen Wratislaw⁹⁸ zu Ausführung bekannt gegeben, und am 25. Mai das Cameralzahlamt angewiesen, dem Gubernialrath Grafen Chorinsky⁹⁹ noch die Auslagen von 50 Gulden für die Verpflegung Piatolis in der ersten Hälfte Mai aus den zu geheimen Polizeiangelegenheiten bestimmten Cameralgeldern zu erfolgen, wovon der Graf unter Einem verständigt wird. Diesem Akte liegt die letzte von Piatoli geschriebene Quittung über 50 Gulden¹⁰⁰ vom 11. Mai 1800 bei.

Am 4. August 1801 berichtet Wratislaw an Stampach, es sei ihm neuerlich ein Ansuchen des schon seit längerer Zeit befreiten Piatoli zugekommen um Rückstellung der ihm im Jahre 1794 abgenommenen Papiere, worunter Briefe und literarische Aufsätze, „die jetzt nach gemachtem Gebrauch wohl ohnehin gleich[fällig] ihm aber sehr wichtig und schätzbar **seien**“. Dieß gelte namentlich von einer Obligation, laut welcher Piatoli dem Grafen Stanislaw Potocki sein ganzes Vermögen geliehen habe. Denn Graf Potocki habe bisher allerdings die Interessen dieses Capitals pünktlich bezahlt, wolle jedoch jetzt weder Interessen noch Capital früher herausgeben, bevor ihm die Obligation zurückgestellt werde, daher Wratislaw das Gesuch unterstützte. Diesen Bericht übersendet Graf Stampach am 10. August an den Grafen Pergen und überlässt es seinem Ermessen, ob man die Schriften, welche unbedenklich seien und nicht mehr benötigt würden, zurückstellen wolle.¹⁰¹

In Beantwortung dieses Schreibens übersendet Baron Sumerau¹⁰² in Abwesenheit des Polizeiministers am 18. Juni 1802 die dem Abbé Piatoli gehörigen Papiere darunter auch die erbetene Obligation genauso, wie sie ihm von der Hof- und

98 654.

99 Ignatz Karel vom Chorinsky (1770–1823), budoucí dolnorakouský prezident gubernia.

100 753.

101 1416.

102 Josef Thaddäus von Sumerau (1749–1817), viceprezident vídeňského Dvorského policejního úřadu.

Staatskanzlei, wo sie aufbewahrt waren, übergeben worden seien. Er habe nur das Tagebuch, welches Piatoli seit seiner Gefangnahme in Karlsbad geschrieben und mehrere Briefe zurückbehalten, welche an ihn während Aufenthalts in Karlsbad und nach seiner Arretierung eingelaufen und ihm nicht zugestellt worden seien. Die übersendeten Papiere mögen Piatoli gegen Recepisse eingehändigt und dieses ihm zur Aufbewahrung bei den Akten zugestellt werden. Mit der Ausführung dieses Auftrags wird am 26. Juni 1802¹⁰³ Graf Wratislaw betraut, worauf dann auch Graf Stampach am 26. August d[iesen] J[ahres] in der Lage ist, den Empfangschein Piatolis über seine zurückerhaltenen Schriften dem Grafen Pergen einzusenden.¹⁰⁴

Dieß ist das Ergebnis der vom k. k. Statthalterei Präsidium in Böhmen am 21. Juli 1885 Z. 6717 Präs. Zahl 3168/M. I. eingesendeten Akten. Dieselben bieten zum größten Teile nur eine Wiederholung und teilweise Ergänzung der im hierortigen Polizeiarchive vorhandenen auf denselben Gegenstand bezüglichen Akten No 895 vom Jahre 1794, No 488 von 1795, No 119 vom Jahre 1796, Nr 1063 von 1798, No 217 ½ von 1800, No 614 von 1801 und Nr 346 von 1802, indem zumeist in jenen das Concept, hier die Reinschrift oder umgekehrt vorliegt. Vielfach könnten obige Angaben daher aus den hierortigen Akten ergänzt werden; da jedoch dieß die obige Darstellung nirgends wesentlich alteriren würde, so glaubt sich der gehorsamst Gefertigte darauf beschränken zu dürfen, zu bemerken, daß das erwähnte Tagebuch hier vorliegt, und noch einen Teil von Wratislaws 'Bericht d[e] d[at]o 20. September 1794 wörtlich anzuführen, welcher über das Vorleben Piatolis Aufschluß zu geben geeignet erscheinen dürfte.

Die über den Lebenslauf Piattolis von Graf[en] Wratislaw von mehreren Seiten unbeme[rkt] eingefolgten und demahl berichtigten Auskünfte lauten:

Scipio Piatolli ein gebohrner Florentiner, verließ die Stadt Modena im Monate August 1782, nachdem er dort als Lehrer der geistlichen Geschichte und der griechischen Sprache, dann als Sekretär in Studiensachen und endlich als geistlicher Rath durch 10 Jahre gedient hatte; er genießet vom Herzog noch bis itzt ein kleines jährliches Gnadengehalt. Mit Ende August des nähmlichen Jahre kam er nach Wien und erhielt durch die Verwendung des Grafen Palffy, des Freyherren von Aperges, dann das Nuncius Garanpi eine Hofmeisterstelle in Posten bey den Grafen Potocky-Szczerecky. Nachdem er mit dieser Erziehung 2 Jahre zubrachte,

103 1122.

104 1569.

nahm ihn die Fürstin Lubomierska zu ihrem Neffe Fürsten Heinrich Lubomiersky¹⁰⁵ als Hofmeister auf und er begleitete sie ununterbrochen auf allen ihren Reisen. Diese zwar von Warschau aus über Galizien, Karlsbad, Wien nach Venedig in Begleitung mehrerer Pohlen z[um] B[eispiel] des Grafen Stanislaus Potocky und Grafen Zabiello. Bey dieser Gelegenheit kam Piatolli auch nach Modena, ward dort von seinem ehemaligen Gönner Grafen Marquisio sehr gut aufgenommen und erhielt von Herzog ein adeliges Diplom; mit Ende September 1786 kamen sie nach Mailand und Turin, wo Piatolli sehr viele seiner alten Bekannten antraf, sowie er sich auch auf die Bekanntschaft unsers Gesandten Marquis Cheradini und des Abbé Casti, dann des Chevalier Landriani beruht; sonach wurde die Reise über Genf, einige Theile der Schweiz nach Paris fortgesetzt, wo die ganze Reisegesellschaft mit Zuwachs des Grafen Johann Potocky um die Mitte des Monats November 1786 ankam. Von dort aus unternahm die Fürstin jedesmahl in Begleitung des Abbé Piatolli zwo einzige Reisen, nähmlich eine in den Som[m]ermonathen des Jahres 1787 nach England und dann eine zweyte nach Pyemont im Jahre 1788; bey dieser letzten Reise über Spaa und Aix-la Chapelle kam sie zweymahl nach Brüssel, hielt sich aber daselbst nicht auf, sondern ging über Rheims, wo sie eine Badekur von fünf Wochen gebraucht hatte, nach Paris zurück, blieb dort bis Ende Julius 1789 und setzte sonach ihre Zurückreise über Genf, Turin und Mailand fort; hier hatte sie der Abbé nicht mehr begleitet sondern trennte sich von ihr am 13. Julius 1789 und blieb in Gesellschaft mehrerer Pohlen in Paris; den Häuser die er daselbst am häufigsten besuchte, wovon jenes der Herzogin d'Anvill[e], der Gräfin d'Albany, des Marquis Circelle [...] des Marquis Spinola des Herrn Testerson und des Marquis Condorcet.

Im Monathe September 1789 verließ er Paris in Gesellschaft des Fürsten Alexander Lubomiersky, ging über Holland nach Dresden und da nach Wa[rschau].

Hier kam er um die Mitte des Monats September an, wurde dem König durch den Grafen Stanislaus Potocky vorgestellt und übergab S[einer] Majestät und der königl[ichen] Familie einige Briefe, die er in Paris von der Nichte des Königs, der Gräfin Tyszkiewicz,¹⁰⁶ erhalten hatte. Er ward sehr gut aufgenommen, dürfte sogleich seine Abende in dem Zirkel der königl[ichen] Familie zubringen und ungefähr nach Verlauf von acht Tagen fragte ihn der König: welche Bestim[m]ung er eigentlich für die Zukunft habe? Der Abbé wollte damals, sowie er dem König antwortete, wieder nach Dresden und nachher nach Frankreich zurückkeh-

105 Henryk Ludwik Lubomirski (1777–1850), prefekt Krakovského vévodství.

106 Konstancja hraběnka Tyszkiewicz, rozená Poniatowska (1759–1830).

ren, um dort genau und richtig die Vorfälle zu beobachten und zu prüfen. Von diesem geäußerten Entschluß brachte ihn der König damit ab, daß er ihm den Antrag machte, ob er nicht lieber bey dem König als Gesellschafter verbleiben wolle. Piatolli nahm diesen Antrag an, trat von diesem Augenblicke in die Dienste des Königs, wohnte in dessen Pallast und ward Anfangs nur in litterarischen Gegenständen und häuslichen Angelegenheiten verwendet; so mußte er z[um] B[eispiel] im Sommer des Jahres 1790 nach Berlin, um dort ein historisches Journal über die Fortschritte des menschlichen Geistes, zu dem der König schon ehe bevor den Plan entworfen hatte, zu Stande zu bringen. Der Marquis Luchesi¹⁰⁷ dürfte von dieser Absendung, die übrigens fruchtlos abgelaufen war, einige Wissenschaft haben, denn er versah den Abbé mit Briefen an den Grafen Finek und Schulenbourg.

Später ward Piatolli zu wichtigeren Geschäften gebraucht; er hatte das volle Zutrauen des Königs und stand mit den Hauptgliedern der Diät in genauen und guten Verhältnißen, ihm war endlich die Lage der auswärtigen Angelegenheiten nicht unbekannt und so hatte er auf Alles, was seit dem Jahre 1790 in Pohlen vorgieng, besonders aber auf die Konstitution vom 3. May 1790 (sic) einen nicht unbedeutenden Einfluß.

Zu Ende des Monats May 1792, als nämlich der König der Spitze seiner Armee sich stellen wollte, ward der Marschal von Lithauen Graf Potocky nach Berlin und Piatolli in Gesellschaft des Grafen Malachowsky¹⁰⁸ nach Dresden abgeschickt und dort von dem Grafen Malachowsky dem Churfürsten vorgestellt; um die Hälfte des Monats Julius erhielt er vom König den Befehl, wieder nach Warschau zurückkehren, und erst auf dieser Zurückreise gab ihm der Fürst Sapieha¹⁰⁹ durch eine entgegengeschickte Estafette die Nachricht von dem Beytritte des Königs zur Targowitzer Konfederation. Piatolli hielt es nicht für räthlich, seine Reise nach Warschau fortzusetzen, sondern ging sowie er vom König selbst eine bestim[m]tere Nachricht hierüber hatte, wieder nach Dresden und seit diesem Augenblick war sein Aufenthalt theils in dieser Stadt theils auch in Leipzig.

Er stand immerfort mit dem König in der Korrespondenz und erhielt, da sein Aufenthalt im sächsischen Staate selbst zu Warschau manchen Verdacht erweckte, erst sonach nebst einer angemessenen Bel[oh]nung seinen ordentlichen Abschied, jedoch soll sich der König in einem Privatbriefe bedungen haben, daß

107 Girolamo Luchesi (1751–1825) diplomat pruského krále Fridricha II. Narodil se v Lucce, v roce 1779 odešel do Berlína, kde se stal královým společníkem. Od roku 1789 do roku 1793 byl pruským vyslancem ve Varšavě, v letech 1793–1795 pruským vyslancem ve Vídni.

108 Stanisław Malachowski (1736–1809), maršálek Velkého sejmku.

109 Kazimierz Nestor kníže Sapieha (1757–1798), maršálek Velkého sněmu.

Piatolli, sowie sich die Sachen ändern würden, wieder zurückkommen wolle. Was mir übrigens von seinem Dresdner Aufenthalte bekannt[t] ist, bestehet in dem, daß er stets in der Gesellschaft der sich dorthin geflüchteten Pohlen lebte, daß er mit dem Chevalier Patowsky einmahl in Sagan bey der Herzogin von Kurland war und daß er endlich zwe[y] Briefe an den Marquis Luchesini geschrieben habe, die, wie er sagt, wenn sie minder offiziös und mehr kategorisch wären beantwortet worden, alle dermahlen in Pohlen erfolgte Auftritte hätten verhindern sollen.

Wenn Piatolli seine in Dresden befindliche Schriften kommen ließe, so wäre mir es nicht unmöglich, diese Briefe sam[m]t den Antworten des Luchesini zu erhalten und es könnte überhaupt, sowie ich es schon versichert habe, manches nicht ganz Unbedeutende aufgeklärt und erörtert werden.

Wien am 29. Juli 1885

In Anwesenheit des Herrn Archivsleiters Dr. Fell[...]

Dr. Heinrich Zimmermann

SUMMARY

Scipio Piattoli (1749–1809) had a classical education in his native Florence, learned several European languages, taught Church history and Greek for ten years in Modena, and then moved among several European courts, finally becoming the confidant and secretary of King Stanisław II August Poniatowski. He had previously visited Switzerland, England, and France, where he had seen the outbreak of the revolution in Paris with his own eyes. At that time, he was sojourning in the company of the Lubomirski family, so that, as he later expressed before the Prague police chief, Duke Wratislaw, he could observe and analyze the revolution. Then he headed back to Central Europe. In Warsaw he played his truly “historical role” in composing the text of the unique (and last) Polish constitution in the monarchic era, which preceded the French revolutionary constitution by several months. After the weak and hesitant Polish king gave himself over to the side of the Targow Confederation, Piattoli never returned to Poland, instead remaining in Dresden and Leipzig until the Saxon elector Frederick Augustus III succumbed to the pressure from Russian and Prussian diplomacy. The Saxon elector, who had so far kept the aristocratic Polish emigrants under his protective wing, forced them to leave the country in May 1794. Thus, most aristocratic Polish emigrants found themselves on the soil of the Habsburg Monarchy, which they mistakenly believed was safe for them. This was just in the period when even Emperor Franz had shifted – after his return from Brussels, where the Austrian dominion had definitively ended, to the Russian side – with a vision that he would not be left out of a second division of Poland when the final liquidation of the Polish state would take place. What happened to the arrested Polish patriots is one of the subjects of this edition, the essence of which lies in the correspondence of the Prague police chief, Duke Wratislaw, with the Viennese authorities. Here, the main subjects of official negotiations are mainly details surrounding the arrests of Polish aristocrats as well as financial and material provisions for imprisoned persons in Josefov and Prague. At the end, there is a “biography” of Piattoli, compiled by Duke Wratislaw on the basis of several interrogations, attached to this official correspondence.

RECENZE

Grzegorz GAŚSIOR,

Polityka narodowościowa państwa na czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim w latach 1920–1938,

Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2020, 490 s.,
ISBN 978-83-235-4724-2.

Problematika sporu o Těšínsko mezi Československem a Polskem se vždy těšila, a určitě ještě dlouho těšit bude, velkému zájmu profesionálních i amatérských badatelů. Jeho míra ovšem není přímo úměrná kvalitě, a tak se vedle vynikajících prací můžeme setkat i s takovými, které si pozornost spíše nezaslouží.¹ Je dobře známo, že konflikt o Těšínsko československo-polské vztahy na dlouhá desetiletí velmi zatížil a jeho dozvuky jsou i dnes občas patrné ve spolužití tamních Čechů a Poláků. Je proto nutné si tuto historii nejen připomínat, abychom se vyhnuli chybám našich předků, ale zároveň se ji snažit objektivně studovat. Byť se to zdá být samozřejmé, ne vždy tomu tak bylo. Emotivní diskuse ovšem asi patří k přirozenému procesu,² kterým je nutno si projít, než se podaří dosáhnout takového stavu, kdy je možné k problematice přistupovat *sine ira et studio*.

Grzegorz Gaśior je polským historikem pocházejícím z Těšínska a aktuálně působí na Varšavské univerzitě. Do povědomí odborné veřejnosti se zapsal pracemi o Slovensku v době komunistického Československa.³ Ve své badatelské práci se

1 Např. Lubomír KUBÍK, *Těšínský konflikt. Dramatické okamžiky česko-polských vztahů*, Olomouc 2001; Michał PRZEPERSKI, *Nieznosny ciężar braterstwa. Konflikty polsko-czeskie w XX wieku*, Kraków 2016. Srov. recenze: *Slezský sborník* 99, 2001, č. 2, s. 145–150; *Těšínsko* 44, 2001, č. 1, s. 27–30; *Slovanský přehled* 103, 2017, č. 1, s. 172–177; *Těšínsko* 62, 2019, č. 1, s. 136–140; *Archivní časopis* 115, 2017, č. 1, s. 132–134.

2 Srov. Mečislav BORÁK, *Očima Poláků. Historie a současnost československo-polských vztahů a polská menšina v Československu v zrcadle polského tisku na Těšínském Slezsku v letech 1989–1992. Komentovaná bibliografie*, Opava 2010.

3 Grzegorz GAŚSIOR, *Stalinowska Słowacja. Proces „burżuazyjnych nacjonalistów“ w 1954 roku*, Warszawa 2006; Idem, *Praska wiosna w Bratysławie. Kierownictwo Komunistycznej Partii Słow-*

přítom nevyhýbal ani problematice rodného kraje.⁴ V poslední době jeho zájem nejvíce upoutala národnostní politika československého státu na Těšínsku v meziválečném období, což vedle časopiseckých studií⁵ vedlo i k vydání edice k činnosti Slezské matice osvěty lidové – českého spolku, který se v letech 1920–1938 velmi aktivně angažoval ve prospěch asimilační politiky na Těšínsku.⁶ Recenzovaná monografie je výsledkem několikaletých bádání G. Gąsiora, který v ní představil obraz československé státní politiky na Těšínsku v době první republiky.

Přestože k dějinám meziválečného Těšínska vznikla již řada prací, jejich autoři většinou vycházeli jen z určitého okruhu archivních pramenů, což přirozeně limitovalo interpretační možnosti. Jinak totiž vycházel obraz dění v tomto regionu studovaný na základě jen polských dokumentů, jinak českých. Předmětem diskusí mezi historiky se přitom často stávaly rozsah a intenzita československé národnostní politiky vůči Polákům na Těšínsku. Leckdy se však debaty stávaly jalové a připomínaly spíše „odrážení míček“ než vědeckou disputaci, jak si G. Gąsior správně všímá (s. 23). Prakticky vždy je přitom problematika Těšínska vnímána jako problém česko-polský, což je přirozené, neboť ostatní zde žijící národnostní skupiny (Šlonzáci, Němci a Židé) hráli spíše jen vedlejší roli (snad jen s výjimkou Šlonzáků, kteří se v době sporu o Těšínsko stali jazýčkem na vahách).

Přestože už minimálně od druhé poloviny 60. let 20. století historikové věděli o případech šikanování a nepříznivého postoje československého státu k polské menšině na Těšínsku v meziválečném období,⁷ dosud nikdo národnostní politiku československých úřadů nepodrobil důkladné analýze. Před rokem 1989 takovým výzkumům nepřál komunistický režim. Absenci většího zájmu českých historiků o toto téma po listopadu 1989 je snad možné vysvětlit snahou uspokojit poptávku po zaplnění četných bílých míst v naší nejnovější historii. Studium národnostních

cji w okresie próby reformy systemu politycznego w Czechosłowacji w latach 1968–1969, Warszawa 2015.

4 Grzegorz GĄSIOR, *Platforma Ciesłara – kwestia narodowościowa na Zaolziu w okresie stalinowskim*, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 40, 2005, s. 167–203; *Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński. 1918–2008*, Warszawa 2008 (tato publikace vyšla rovněž v české verzi).

5 Např. Grzegorz GĄSIOR, *Železničáři pod zvláštním dohledem. Akce přeložení polských železničářů z Těšínska v letech 1935–1936 a otázka jejich pozdějšího návratu*, *Slovanský přehled* 104, 2018, č. 2, s. 353–400; Idem, *Ostře sledovaní železničáři. Železniční úřady a národnostní otázka v československé části Těšínského Slezska počátkem 20. let 20. století*, *Slovanský přehled* 104, 2018, č. 1, s. 35–71.

6 Grzegorz GĄSIOR, ed., *Slezská matice osvěty lidové a národnostní otázka na Těšínsku 1920–1938. Výběrová edice dokumentů*, Český Těšín 2020.

7 *Češi a Poláci v minulosti*, II. díl, Praha 1967, s. 566.

poměrů na Těšínsku navíc nepatří k snadným tématům. Přestože se v poslední době začínala situace pomalu měnit,⁸ absence důkladného zpracování tohoto tématu byla stále zřejmá.

Je evidentní, že v případě recenzované publikace se v osobě autora skloubila znalost poměrů na Těšínsku s důkladným studiem archivních pramenů a literatury. Přehled prozkoumaných fondů je skutečně impozantní a snad by bylo možné vytknout jedině absenci dokumentů Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze, které by mohly osvětlit nazírání armády na zkoumané otázky, které ostatně leckdy souvisely s bezpečnostní problematikou. Vynikající je i znalost příslušné odborné literatury, a to nikoli jen o Těšínsku, nýbrž i titulů o národnostní politice a menšinových právech obecně v meziválečné Evropě. Stranou pozornosti autora nezůstal ani dobový tisk.

Asi nebylo snadné rozhodnout se, jakou strukturu výsledná kniha bude mít. Obvykle se historikové uchylovali k chronologickému členění. Obrovské množství poznatků získaných výzkumem proto autora vedlo k tomu, aby látku rozdělil do kapitol sledující konkrétní okruhy problémů – školství, sčítání lidu, politická činnost Poláků, místní správa, otázky spojené s půdou a lesy, průmysl, železnice, římsko-katolická církev, augsburská církev.

Českoslovenští úředníci a politikové přitom hned na začátku stanuli před velmi těžko řešitelným problémem. Spor o Těšínsko vykopal zejména mezi Poláky a Čechy hlubokou propast. Zároveň však region náležel k strategicky důležitým, a tak do státní národnostní politiky promlouvaly i bezpečnostní zájmy. Na jedné straně právní předpisy poskytovaly jinonárodním skupinám práva v oblasti jazyka, školství, politických stran, spolků atd., na straně druhé je zřejmé, že k národnostním menšinám bylo od počátku přistupováno s nedůvěrou a s obavami ohledně jejich loajality, zvláště když obývaly pohraniční, a tedy strategicky důležité oblasti. Proto už první návrhy, jak formovat československou národnostní politiku na Těšínsku, počítaly s asimilační politikou. Ta sice neměla mít násilný charakter (ve smyslu fyzického násilí apod.), avšak stálým a dlouhodobým tlakem by se národnostní struktura Těšínska postupně proměnila ve prospěch Čechů.

První na řadě byli Šlonzáci, kteří v době sporu o Těšínsko patřili k československým spojencům. Úřady a čeští politikové měli zájem na marginalizaci tohoto

8 Dan GAWRECKI, *Jazyk a národnost ve sčítáních lidu na Těšínsku 1880–1930*, Český Těšín 2017; Ivo BARAN, *Otázka národnosti při československém sčítání lidu na Těšínsku v meziválečném období*, Slovanský přehled 94, 2008, č. 1, s. 15–32; Idem, *Dva dokumenty zemského prezidenta Šrámka k národnostním poměrům na československém Těšínsku na počátku 20. let*, Slezský sborník 105, 2007, č. 3, s. 200–215.

hnutí (většina jeho příznivců navíc žila v polské části Těšínského Slezska), což jeho předák Josef Koždoň nesl velmi nelibě a vnímal to jako nevděk Čechů. Funkce starosty Českého Těšína, kterou Koždoň zastával až do roku 1938, příliš neosladila hořkou pilulku, kterou musel vůdce Šlonzáků polknout. Na neplnění slibů daných Čechy v době sporu o Těšínsko si stěžovali i místní Němci, kteří mj. poukazovali na to, že státní zaměstnanci německé národnosti byli nuceni posílat své děti do českých škol. Pro úřady bylo však postavení Němců na Těšínsku vzhledem k jejich množství jen marginální otázkou, což nakonec vedlo k tomu, že místní Němci se ve 30. letech „slili“ se sudetoněmeckým hnutím. Větší pozornost československých úřadů přitahovala skutečnost, že přestože Němci nebyli na Těšínsku příliš početní, měli značný vliv v místních podnicích. Zvláštní kapitola knihy zaměřená na národnostní problémy v místním průmyslu se věnuje zejména snahám o posílení českého zastoupení v něm. Asimilace Němců byla ovšem obtížná, neboť tito se cítili být příslušníky vyšší kultury, těšili se z vyššího sociálního statusu a patřili k třímilionové německé menšině v Československu.

V podnicích se však vedly „boje“ i o nižší pozice. Často však technický kádr nebylo možné rychle obměnit, protože inženýři a techničtí pracovníci (často Němci) nebyli prostě nahraditelní (s podobným problémem se stát potýkal i po druhé světové válce při vysídlení sudetských Němců). V letech světové hospodářské krize, kdy nezaměstnatost v Československu výrazně stoupla, se „správná“ odpověď na národnost (respektive zda děti navštěvují „správnou“ školu) stávala vstupenkou do příslušného podniku – záleželo jen na tom, jakou národnost preferovali lidé rozhodující o přijímání nových pracovníků. Dochované statistiky o národnostním složení zaměstnanců průmyslových podniků na Těšínsku ukazují přesuny mezi národnostmi. S čísly je však nutno pracovat, jak zdůrazňuje autor, velmi opatrně, neboť není známa řada okolností vzniku těchto přehledů. V případě některých podniků jsou změny v neprospěch Poláků natolik výrazné, že vzbuzují pochybnosti a není úplně snadné je interpretovat (Severní dráha Fedinandova). Že vlastnická struktura mohla mít vliv na národnostní strukturu, ukazuje příklad Báňské a hutní společnosti, v níž měla zastoupení Živnostenská banka. Zatímco v jejích podnicích se počty zaměstnaných Poláků výrazně snižovaly, v dolech a továrnách hraběte Larische-Mönnicha tak výrazný pokles nezaznamenáváme. I když autor připouští, že na změnu národnosti pracovníků mohla mít dopad řada faktorů, přesto je podle něj zřejmé, že vliv zaměstnavatele nebyl zanedbatelný. Ostatně i Slezská matice osvěty lidové (SMOL), velmi aktivně prosazující posílení českého vlivu na Těšínsku, si pochvalovala, jak se Báňské a hutní společnosti daří „napravit křivdy spáchané na českém lidu“ (s. 336).

Činnost SMOL, jakožto nejvýznamnějšího českého nacionalistického spolku na Těšínsku, se přitom jako červená nit vine prakticky celou knihou. Samozřejmě, SMOL nemohla něco nařizovat. Prostřednictvím množství různých memorandum, intervencí a leckdy i denunciací se však u státních úřadů snažila ovlivnit státní politiku vůči jinonárodním skupinám na Těšínsku – zejména pak Polákům. Její požadavky měly přirozeně maximalistický charakter a úřady je nemohly akceptovat. Příliš radikální kroky by vedly k destabilizaci. Na druhou stranu tím SMOL vyvíjela tlak, přičemž čeští nacionalisté mohli počítat s podporou i vlivných úředníků, mezi něž patřil např. šéf prezidentské kanceláře Přemysl Šámal. Zároveň ale platilo, že místní úředníci (zemský prezident Josef Šrámek nebo fryštátský a českotěšínský okresní hejtman) se v národnostní politice angažovali mnohem více (například neustálým zdůrazňováním teorie o popoštěných Moravcích), než úřady centrální, kde se setkáváme s opatrnějšími stanovisky. Tento jev je typický i pro státní národnostní politiku na Těšínsku po druhé světové válce.

Zajímavé světlo vrhá kniha na prezidenta T. G. Masaryka těšického se pověsti humanisty a odpůrce nacionalismu. Je jasné, že v množství problémů, které musela republika řešit, Těšínsko nepřitahovalo větší pozornost hlavy státu. Přestože při své návštěvě regionu pronášel projevy v polštině, nelze říci, že by nevěděl o tom, co se na Těšínsku děje. Spokojoval se však s vysvětleními zemských úřadů z Opavy a později Brna a stěžít si lze představit, že by se mohl postavit proti vlastním lidem na Těšínsku. Zdá se také, že pro své kritické stanovisko k Polákům nacházel potvrzení ve zprávách místních úředníků.

Jeho nástupce Edvard Beneš už musel čelit rostoucímu ohrožení Československa. Vláda si začínala uvědomovat, že politika k národnostním menšinám musí projít změnami. I když hlavním cílem bylo naklonění si Němců, stranou nezůstali ani Poláci na Těšínsku. Přestože se v letech 1934–1935 značně vyostřily vztahy mezi Československem a Polskem a generální konzul v Moravské Ostravě Leon Malhomme se kvůli své činnosti na Těšínsku stal *persona non grata*, rozhodly úřady o postátnění polského gymnázia v Orlové. Jednalo se o zásadní krok, neboť dosud byl tento ústav, jenž přispíval k posilování vrstvy inteligence mezi Poláky na Těšínsku, udržován spolkem Macierz Szkolna. Kvůli odmítnutí Towarzystwa Szkoły Ludowej v Krakově přenechat budovu gymnázia jeho potřebám se však postátnění muselo odložit až na rok 1938. Jak G. Gąsior dodává, evidentně se ne vždy potřeby Poláků na Těšínsku setkávaly s pochopením u představitelů polského státu. Dobře to ilustrují slova polského vicekonzula Jana Bociańskiego, podle něž orlovské gymnázium produkovalo příliš mnoho inteligence, která byla „balastem nepotřebným

pro polskou práci ve Slezsku“ (s. 124). Nejen v této souvislosti tedy vyvstává otázka, nakolik politika Polska k Československu po roce 1934 pomáhala zlepšit postavení polské menšiny a nakolik se Poláci na Těšínsku stávali více nástrojem než objektem této politiky. Vyostření vzájemných vztahů totiž vedlo k růstu nacionalistických nálad mezi Čechy, obviňování Poláků z neloajality a růstu asimilačních tlaků. Polští předáci následně hledali oporu v Polsku, což bylo vodou na mlýn argumentaci českých nacionalistů. Vznikl tak bludný kruh a čtenář Gąsiorovy knihy si musí přiznat, že vystoupit z něj nebylo v poměrech 30. let vůbec snadné, jestli vůbec možné.

Asi nikdy nepřestanou diskuse historiků o tom, nakolik bylo obyvatelstvo na Těšínsku národnostně uvědomělé, respektive jak moc a jaká jeho část se ztotožňovala s polským národním hnutím. Není na tom nic špatného. Odborná a slušně vedená disputace může vést k zajímavým pohledům nebo i závěrům. Grzegorz Gąsior se ve své knize mimo jiné zamýšlí nad tím, nakolik mohou výsledky voleb na Těšínsku být interpretovány jako referendum o národní příslušnosti. Gąsior ovšem v této souvislosti poukazuje na to, že chování voličů se proměňuje a je závislé na mnoha činitelích. Dochází přitom k závěru, že častěji než názory a postoje promlouvaly do voleb zájmy voličů. A na ty měla vliv státní politika na Těšínsku, která se bezpochyby snažila upevňovat a dále rozšiřovat český vliv. V této souvislosti pak nabýval na významu zájem o zajištění existence a mít klid. Podle G. Gąsiora tento přístup inicioval a prohluboval rozpory. Obyvatelstvo, které se od polského národního hnutí (resp. šlonzáckého) odvrátilo a deklarovalo se jako české, bylo totiž leckdy nabádáno k většímu angažmá ve prospěch Čechů, k čemuž ale většina moc chuti neměla.

Recenzovaná kniha je díky obsáhlému archivnímu výzkumu nabita množstvím faktů, které zde lze jen stěží představit. Není to ostatně ani cílem recenze. Ta může obsah knihy přiblížit a podnítit k její četbě, důležité je však hodnocení. A to v tomto v případě může být jediné pozitivní. Jistě by bylo možné zmínit, že autor mohl ještě podrobit analýze další aspekty národnostní politiky první republiky na Těšínsku. Nabízí se například otázka služby Poláků z Těšínska v československé armádě. Jak k nim bylo přistupováno? Jakou roli hrála národnost při rozhodování o přidělení ke konkrétní zbraní? V souvislosti s výstavbou opevnění ve druhé polovině 30. let (a která se dotkla i Těšínska) nevíme, jako moc byly využívány místní pracovní síly. Víme, že Němci nemohli být na stavbách zaměstnání. Jak to ale bylo s Poláky?

Je však jasné, že každá práce má své limity, a tak tyto badatelské otázky mohou sloužit autorovi (nebo i jiným historikům) jako podnět pro další výzkum. Po-

dobně to platí i o srovnání československé národnostní politiky s přístupem vlád jiných evropských států. Autor je sice zmiňuje v závěru své knihy, ale je to jakoby jen na okraj, možná si to zasloužilo větší pozornost. Obávám se, že jen konstatování, že i jiné státy (včetně Polska) praktikovaly podobnou menšinovou politiku, nestačí. Stálo by za to jít více do hloubky a všimnout si rozdílů mezi používanými nástroji a postupy. Tehdejší národnostní politiku ČSR je totiž třeba poměřovat reálnou politikou jiných států a nikoli idealistickými představami, jak by měl fungovat dokonale demokratický stát. Ale toto téma by bezpochyby vydalo na samostatnou monografii.

Kniha Grzegorza Gąsiora je zajímavou a velmi důkladně zpracovanou prací (cizojazyčná resumé jsou však až příliš krátká), která by si zasloužila vydání i v českém jazyce. Ač si dokážu představit, že některé autorovy závěry mohou vyvolat diskuse (a opět: ty do vědy patří), zásadní je, že přináší nový vhled do zkoumané problematiky, čímž se může stát inspirací i pro studium národnostní politiky československého státu vůči ostatním národnostním menšinám.

Jiří Friedl

Jaromír MRŇKA,

Limity lidskosti. Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946,

Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2019, 344 s.,
ISBN 978-80-88292-31-9.

Máj 1945 často predstavuje neprekročiteľný prah, za ktorý práce venujúce sa nacistickej okupácii českých krajín pozerajú práve tak málo, ako práce venujúce sa povojnovému obdobiu, prípadne práve fenoménu násillia páchaného na nemeckom obyvateľstve. Príliš tvrdé uplatnenie tohto medzníka však znamená odmlčať sa pred koncom príbehu, prípadne začať *in medias res*. Popis vlny násillia z rokov 1944–1946 ako premenlivého, ale koherentného fenoménu, v ktorom sa z obetí často stávajú trýznitelia, aplikujúci všetky prostriedky, ktorým boli predchádzajúco vystavení, nám umožňuje jednotlivé násillné interakcie, alebo ich menšie súbory (protipartizánske akcie, pochody smrti, výbuchy spontánneho ľudového násillia, vyhánanie, táborové násillie at.) oveľa lepšie kontextualizovať.

Práve preklenutie mája 1945 ako síce významného, ale nie definujúceho medzníka vo fenoménoch násillných interakcií, je jedným z najväčších príspevkov predkladanej práce. Autor síce rozdeľuje nosnú časť práce do dvoch kapitol nazva-

ných *Bezmezné násilí 1944–1945* a *Očistné násilí 1945–1946*, nekladie však medzi ne tak ostrú hranicu, ako sme zvyknutí. Sústredí sa skôr na dôkladný popis prelínania foriem násilia a postupného nástupu nových predpokladov, ktoré následne podnietia zmenu násilných prejavov. Prispieva tak k lepšiemu pochopeniu štruktúrnych aj momentálnych predpokladov, ktoré umožňovali vznik rôznych násilných situácií.

Súbor násilných interakcií z rokov 1944–1946 je zostavený na základe predošlých prác najmä Františka Nedbálka, Tomáše Staňka, Adriana Portmanna a Jiřího Padevěta.¹ Mrňka necháva aktérov (obete i páchatelov) jednotlivých násilných interakcií prehovoriť v obsiahlych pasážach priamych citácií, na ktorých dôsledne ilustruje situačné podmienky i obsah konkrétnych udalostí. Tento postup nedovoľuje čitateľovi uhnúť od reality zobrazovaného v prospech popisu násilia ako sociologického fenoménu, a zároveň umožňuje pevné ukotvenie v spoločenských i psychologických predpokladoch, vylučujúce preradenie odohrávajúceho sa násilia do kategórie individuálneho zlyhania, „excesu“, patologického vzdialenia sa ľudského druhu.

Práve táto kontextualizácia násilných prejavov v rámci širších predpokladov posúvaných hraníc normálneho správania je druhým dôležitým momentom predkladanej publikácie. Násilie, vykázané za krajinu spoločensky prípustného v dennodennej interakcii s ostatnými, prípadne uzavreté v špecializovaných priestoroch (tábory, väznice), sa v rokoch 1944–1946 vylialo z týchto stanovených korýt a v podmienkach tekutého výnimočného stavu, spôsobeného najmä slabnúcou kontrolou nacistickej okupačnej moci nad obyvateľstvom, následným zrútením tejto moci a jej postupným nahrádzaním obnovovanou československou štátnou mocou, výrazne posunulo hranice spoločensky prípustného. V takýchto podmienkach k eskalácii jednotlivých násilných situácií viedli ďalšie rôznorodé faktory na menšej škále. Mrňka popisuje významnú rolu rôznych skupín špecialistov na násilie, teda členov regulérnych armád a ozbrojených zložiek, partizánskych kománd a paramilitantných skupín, ktorí dokážu nahromadené situačné napätie násilných situácií využívať vo svoj prospech a svojim pôsobením môžu eskalujúcu situáciu upokojiť, napríklad zásahom v prospech ohrozených, alebo významne zhoršiť, a to nečinnosťou alebo priamou účasťou na strane páchatelov. Zásadnú rolu hrá pripravenosť

1 František NEDBÁLEK, *Železniční transporty a pochody smrti vězňů koncentračních táborů a válečných zajatců přes české země. Zima a jaro 1945*, Ústí nad Labem 2005; Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha 2005; Jiří PADEVĚT, *Krvavé finále. Jaro 1945 v českých zemích*. Praha 2015; Idem, *Krvavé léto 1945. Poválečné násilí v českých zemích*. Praha 2016.

a schopnosť nižšieho velenia zasiahnuť jedným alebo druhým smerom. Túto pripravenosť významne formujú predošlé vyhlásenia predstaviteľov štátnej moci alebo (často zámerne neurčité) rozkazy vyššieho velenia.

Vidíme tak istú korekciu obrazu „organizovaného divokého odsunu“, ako ho predstavili Staněk a Portmann,² kedy podľa Mrňku dochádza na strane štátu skôr k vytváraniu vhodných spoločenských a diskurzívnych podmienok, umožňujúcich eskaláciu jednotlivých násilných interakcií. K následnej eskalácii dochádza pod vplyvom situačných a psychologických činiteľov v podmienkach tekutého výnimočného stavu, kedy sa stiera rozdiel medzi civilným obyvateľstvom a ozbrojenými zložkami protivníka. Tieto podmienky následne štát nie je ochotný alebo schopný korigovať, nesie teda za ich pretrvávanie vinu.

Špecifickú situáciu tvorí násilie v na to určených priestoroch (tábory a väznice), prípadne násilie z takých priestorov „vyhrezlé“ (pochody smrti). Psychologický tlak na strážne zložky (absencia prípravy na strážnu službu, nedostatočná disciplína, nejasné rozkazy a prenesenie zodpovednosti, a to najmä v prípade pochodov smrti) vedie k dlhodobým násilným interakciám. Tak dochádza k dehumanizácii obetí zbavených osobných charakteristík (mená sú nahradené číslami, vlasy ostrihané, civilné oblečenie vymenené za väzenské uniformy), a dehumanizácia následne uľahčuje páchateľom rozpútanie nového kola násilia. Vzhľadom na to, ako sa autor v prípade násilia vykázaného do špecifických priestorov opiera o závery Zimbardovho Stanfordského väzenského experimentu,³ by azda práca zniesla dôslednejšiu zmienku o kontroverziách, ktoré tento experiment do dnešného dňa sprievádzajú.

Okrem Zimbarda poskytujú hlavné teoretické východiská najmä práce Charlesa Tillyho⁴ a Randalla Collinsa.⁵ Úvodná kapitola dobre rámcuje spoločenské a psychologické predpoklady, ktoré formujú vznik konkrétnych situácií, ktoré Mrňka v ďalšom texte rozoberá podrobne, aby mohol preskúmať ich jednotlivé činitele. Vzniká tak plastický obraz spoločenských a individuálnych podmienok násilia. Dochádza k demýtizácii páchaného násilia ako neľudského excesu, ktorého sa

2 Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK, *Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*, část I–III. Soudobé dějiny 12, 2005, č. 3–4, s. 465–533; Soudobé dějiny 13, 2006, č. 1–2, s. 13–49; Soudobé dějiny 13, 2006, č. 3–4, s. 321–376.

3 Philip ZIMBARDO, *Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*, Praha 2014.

4 Charles TILLY, *Politika kolektivního násilí*, Praha 2006.

5 Randall COLLINS, *Violence. A micro-social theory*, Princeton 2008.

„normálni ľudia“ nemôžu byť schopní dopustiť, a zároveň sa autor vyhýba bagatelizácii, ku ktorej by prijatie násilia ako „prirodzeného“ mohlo viesť.

Mrňka neodkazuje násilie do mýtckej sféry, ani ho neodpisuje ako súčasť prekonanej minulosti, neprítomnú v modernom svete či spoločnosti. Dôsledne ukazuje, ako blízko pod povrchom spoločenských noriem a tabuizácie driemu sily, ktoré dokážu za vhodných podmienok tieto krehké obruče rozmetať a významne posunúť hranice normálneho. Zároveň jeho priamy pohľad do očí blízkosti násilného správania nevedie k bagatelizácii násilia ako biologickej skutočnosti, s ktorou sa musíme zmieriť. Úprimne popisuje spôsob, akým násilie v spoločnosti vzniká, normalizuje sa a je prijímané, čím zároveň poodhaľuje spôsob, ako takému procesu zabrániť. *Limity lidskosti* sú vo výsledku knihou, ktorá sa (najmä pre podrobné a obšiahle popisy páchaného násilia) nečíta jednoducho, napriek tomu za prečítanie rozhodne stojí.

Tereza Richtáriková

Jindřich DEJMEK (ed.),

Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničních věcí z let komunistického režimu (1956–1989). Díl první, Cirkulární telegramy MZV 1956–1967/68, svazek I/1 (1956–1963); svazek I/2 (1963–1968),

Praha, Historický ústav 2020, 580 s. a 670 s.,

ISBN 978-80-7286-364-8 a 978-80-7286-365-5.

Sbírký diplomatických dokumentů patří mezi nejdůležitější součásti každé vyspělé evropské historiografie, a to i navzdory hlasům některých postmodernistů zpochybňujících význam politických dějin. Pro složité a velmi dynamické období studené války zpřístupnily obsáhlé pramenné složky vedle důležitých aktérů tehdejších mezinárodních vztahů (Spojené státy americké, Velká Británie, Francie a Spolková republika Německo, také některé menší státy jako Polsko nebo Švýcarsko).¹ V České republice dosud kritická edice dokumentů vztahující se k zahraniční poli-

1 K tomu srov. edici diplomatických dokumentů Spojených států amerických *Foreign Relations of United States* a Spolkové republiky Německo *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* dostupnou také elektronicky. Britské materiály zpřístupňuje *British policy Overseas* a francouzské *Documents diplomatique Français*. Polská varianta k dispozici formou ediční řady *Polskie dokumenty Dyplomatyczne* a švýcarská prostřednictvím *Diplomatische Dokumente der Schweiz*.

tice Československa, až na ojedinělou výjimku dramatických událostí spojených s rokem 1968, zcela absentovala.²

Zaplnit uvedené pomyslné bílé místo v české historiografii se pokusil Jindřich Dejmek, dlouholetý pracovník a jeden z „tahounů“ Historického ústavu Akademie věd České republiky. Jeho jméno není třeba odborné veřejnosti podrobněji představovat. Tento historik střední generace s velmi obsáhlou publikační činností se déle než dvě dekády věnuje systematicky československé zahraniční politice. Činí tak na základě rozsáhlého archivního výzkumu. Ani v oblasti zpřístupňování nevydaných pramenů široké veřejnosti není žádným nováčkem. Dlouhodobě se podílel jako klíčový editor na vydávání řady A („modré“) *Dokumentů české zahraniční politiky 1918–1945* (DČZP), která je vymezena obdobím od vzniku Československa po vypuknutí druhé světové války. Dosud se vydavatelsky podílel na celkem devíti svazcích, s důrazem na „zakladatelské“ období a poslední léta první republiky.³

Nová ediční řada *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu 1956–1989*, vycházející péčí Historického ústavu Akademie věd, navazuje na předchozí vydavatelský počín DČZP. Za její počáteční mezník byl zvolen XX. sjezd KSSS v roce 1956 a následná destalinizace spojená s určitou liberalizací v sovětském bloku. Celá edice by měla zahrnovat čtyři díly a pokrýt období až do prosince 1989, kdy komunistickou garnituru nahradila v Československu vláda národního porozumění. Při prvním pohledu na dva publikované objemné svazky zaujme v evropském kontextu zcela unikátní záležitost. Podobné vydavatelské počiny jsou vždy dílem kolektivu autorů, neboť heuristika (a samotný výběr dokumentů), přepis materiálů a jejich kritické zhodnocení, včetně opatření odpovídajícím poznámkovým aparátům, představuje časově velmi náročnou záležitost. V případě recenzovaných monografií se jedná o dílo jednoho člověka! Jde proto bezesporu o skutečně mimořádný vědecký výkon.

2 Jitka VONDROVÁ – Jaromír NAVRÁTIL (eds.), *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, Svazek 4, Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, 4 díly, Brno 1995–1997, 2011.

3 Jindřich DEJMEK et. al. (eds.), *Československo na pařížské mírové konferenci. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/2/1–2, Praha 2000, 2011; Idem, *Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/3/1–2, Praha 2004, 2005; *Československá zahraniční politika v roce 1936, 1937, 1938*, Praha 2000–2004, 2007.

První dva svazky začínají již vzpomínaným rokem 1956 a končí událostmi souvisejícími s Pražským jarem. Širšímu okruhu zájemců zpřístupňují šifrovanou telegrafickou korespondenci mezi Ministerstvem zahraničí a československými zastupitelskými úřady – klíčovou složku všech moderních zahraničních služeb bez ohledu na vnitřní mocenskou strukturu. Při tomto druhu materie se badatel potýká se zásadním problémem. Šifrované instrukce a informace určené pro československé ambasády a konzuláty jsou dochované téměř v úplnosti v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky chronologicky podle pořadových čísel rozdělené do jednotlivých svazků, aniž by k nim existovaly jakékoli další pomůcky nebo rejstříky. Jejich „vytěžení“ je tak z časových důvodů téměř nemožné, jak dále prozrazuje krátké zamyšlení nad některými podstatnými statistickými daty. Jen v roce 1956, kdy se Černínský palác vrátil k čtenějšímu rozesílání instrukcí a informací pro československé zastupitelské úřady v zahraničí, bylo odesláno celkem 12 700 telegramů. Tento počet v následujících letech dokonce narůstal. Za celé období komunistického režimu neklesl jejich počet pod 5 000, přičemž například v meziválečném období jen výjimečně dosáhl hranici 400 telegramů. Komunistická diplomacie totiž s oblibou utajovala i jinak běžné informace, které drtivá většina vyspělých západních států nepovažovala za „tajné“. J. Dejmek zpřístupnil celkem 1 648 (!) dokumentů, což představuje zhruba 2 % z celkového množství odeslaných telegramů. Z hlediska obsahu jde ovšem o zásadní materiály informující o většině důležitých mezinárodních událostí, k nimž Československo zaujalo konkrétní postoj, resp. přímo se jich účastnilo.

Ke kvalitě recenzovaných svazků přispívá i vhodně zvolená obálka v tvrdé vazbě. Na přední straně dominuje barevná fotografie Černínského paláce, doplněná portrétem vedoucího rezortu zahraničí Václavem Davidem a Jiřím Hájkem. Na zadní straně monografie je vyobrazen jeden z dobových cirkulárních telegramů. Samotným editovaným dokumentům předchází úvodní slovo k projektu *Cirkulární telegramy a nástin vnějších aktivit Československa v letech 1956–1968*. Následuje analýza personální i organizační struktury Ministerstva zahraničí a sítě zastupitelských úřadů ve sledovaném období. Nechybí ani ediční úvod a poznámky zpracované rovněž editorem. J. Dejmek provedl přepis archiválií podle pravidel pro vydávání novodobých historických pramenů.⁴ Publikované dokumenty jsou vybaveny pečlivě zpracovaným poznámkovým aparátem usnadňujícím vnější i vnitřní pramennou kritiku. Pouze v registrové podobě byly otištěny materiály z období Praž-

4 Ivan ŠTOVÍČEK, *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Praha 2002.

ského jara v roce 1968, které editor zveřejnil již dříve formou výběrové edice dokumentů ve *Sborníku archivních prací* a v *Moderních dějinách*.⁵ Právě k tomuto zakončení druhého svazku mám jedinou závažnější výtku, která je však pomyslnou drobnou vadou na kráse. Ano, chápu, že jejich opětovné zveřejnění by vedlo k nárůstu již tak velkého rozsahu recenzované monografie, nicméně výrazně by napomohlo uživatelskému komfortu. Knihu doplňuje anglické resumé, výběrová bibliografie k československé zahraniční politice 1956–1968 i jmenný rejstřík.

První dva svazky ediční řady *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu* představují žádoucí příspěvek k českým moderním dějinám. Nyní může i širší okruh čtenářů – diplomaté, politikové, ale také sdělovací prostředky – sáhnout po relevantním zdroji splňujícím veškerá kritéria vědecké práce. Mohlo by to napomoci k hlubšímu poznání československé zahraniční politiky po roce 1956, která se navzdory některým paušalizujícím interpretacím z řad publicistů a historiků snažila o limitovanou autonomní aktivitu v rámci sovětského bloku. Současně lze jen doufat, že editorovi zbyde dostatek energie k tomu, aby svůj velkorysý vydavatelský počín dotáhl v dohledné době do úspěšného konce.

Miroslav Šepták

Pavel BOČEK a kolektiv,

Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu,

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019, 346 s.,

ISBN 978-80-7422-582-6.

V posledních letech napsali čeští historičtí rusisté povícero zajímavých knih o minulosti ruského státu. Patří k nim např. syntetizující zpracování *Dějiny Ruska* autorského kolektivu vedeného Z. Vydrou¹ a *Dějiny Ukrajiny* kolektivu v čele

5 Jindřich DEJMEK (ed.), *Cirkulární instrukce československého ministerstva zahraničí z doby Pražského jara 1968*, Sborník archivních prací 63, 2013, č. 2, s. 451–572; Idem, *Cirkulární instrukce československého MZV z počátečního období normalizace (srpen 1968–duben 1969)*, Sborník archivních prací 64, 2014, č. 2, s. 405–561; Idem, *K bezprostřední reakci československé diplomacie na sovětskou okupaci v srpnu 1968. (Několik poznámek a nepublikovaných dokumentů)*, Moderní dějiny 23, 2015, č. 2, s. 283–306.

1 Zbyněk VYDRA – Michal ŘOUTIL – Jitka KOMENDOVÁ – Kateřina HLOUŠKOVÁ – Michal TÉRA, *Dějiny Ruska*, Praha 2017.

s J. Rychlíkem² nebo pojednání o minulosti Kyjevské Rusi M. Téry³ a palácových převratech v Rusku 18. století F. Stellnera.⁴ Jejich výklady jsou převážně založeny na vlastních autorských bádáních, často se odvíjejí ze zkoumání pramenů a primární literatury. Jejich metodologie a tematika do značné míry navazuje na obvyklé české pojetí ruské minulosti, v němž hraje ústřední roli tzv. historie carů. Jde primárně o politické dějiny, v nichž je výklad soustředěn k významným osobnostem, především panovníkům ruského státu. Zřetelné je toto pojetí zejména v populárních tzv. švankmajerovských *Dějínách Ruska*, jež vyšly během 16 let přelomu 20. a 21. století v šesti postupně doplňovaných vydáních.⁵ K tomu připojme poznámku, že jejich přímým předchůdcem a tematickým i metodologickým vzorem byly dějiny Ruska, které zpracoval kolektiv českých historických rusistů ve druhé polovině 60. let 20. století.⁶ Přesto, zejména to platí o *Dějínách Ruska* autorského kolektivu Z. Vydry a *Dějínách Kyjevské Rusi* Michala Téry, najdeme snahu dotknout se dějin kultury a alespoň některých aspektů kulturních dějin; především jde o ty, jež se týkají proměn ruské společnosti. Do určité míry v tom můžeme vysledovat tradici meziválečné české historické rusistiky rozvíjející se především v Brně, jejíž čelný představitel Josef Macůrek (1901–1992) vysvětloval dějiny východní Evropy jako součást obecných dějin s postupně přejímaným a podporovaným byzantsko-křesťanským kulturně civilizačním profilem. Macůrkovi nešlo o jeho definování ve smyslu protikladu západoevropského římsko-katolického typu, ale o objasnění jeho zvláštností odvíjejících se především od duchovního a jej podmiňujícího, širěji kulturního (ve smyslu kulturně historického) typu. Teprve následně obojí promítal do vnitropolitické a zahraničně politické dimenze. Např. expanzionismus ruského impéria 18. a 19. století vysvětloval v kontextu vize o šíření pravého křesťanství (ortodoxie).

2 Jan RYCHLÍK – Bohdan ZILYNSKIJ – Paul Robert MAGOCSI, *Dějiny Ukrajiny*, Praha 2015.

3 Michal TÉRA, *Kyjevská Rus: dějiny, kultura, společnost*, Červený Kostelec 2019.

4 František STELLNER, *Car je mrtev, ať žije carevna! Převrasy na ruském dvoře v 18. století*, Praha 2014.

5 Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*, Praha 1995¹; M. ŠVANKMAJER – V. VEBER – Z. SLÁDEK – V. MOULIS – Libor DVOŘÁK, *Dějiny Ruska*, Praha 2010⁶.

6 M. ŠVANKMAJER – Karel HERMAN – Vladimír HOSTIČKA – Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: Přehled politického vývoje společnosti 1*, *Dějiny Ruska*, Praha 1967; Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS – Jiří MUŠKA, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik: Přehled politického vývoje společnosti 2*, *Dějiny Sovětského svazu*, Praha 1967.

Na tyto skutečnosti upozorňujeme proto, že mimořádně zajímavá publikace, která je předmětem recenze, do značné míry prokazuje nejen oprávněnost takového přístupu, ale tento přístup i dále rozvíjí. Jejím východiskem je přesvědčení, že bez vysvětlení podstaty a proměn ruského duchovního světa (v jeho širokých kulturně společenských souvislostech a dopadech) se jeví skutečné poznání minulosti Ruska (pojímaného ovšem širěji než je jeho geopolitický rozměr) jako prakticky nemožné.

Pavel Boček patří mezi malou část českých historiků, kteří se dlouhodobě a systematicky věnují vztahům ruské pravoslavné církve a ruského státu. Soustřeďuje se na ruský pozdní středověk a raný novověk. Jedním z jeho stěžejních cílů je vyzdvihnout podíl konkrétních duchovních (ale nejen jich) na konstituování a profilování státní moci, stejně jako i význam či dokonce nezastupitelnost široce pojímané víry jak pro ruskou státní politiku, tak pro každodenní život ruské společnosti. Z toho zřetelně plyne, že téma, jež je vymezeno v názvu recenzované knihy, je mu dlouhodobě vlastní. A to jak ve smyslu soustředění na písemnou formu analytických rozborů, tak syntetizujících promyšlení ve smyslu jeho dopadu na zodpovězení otázek, jaké Rusko skutečně bylo či nakolik lze hovořit o kontinuitě ruského středověku se současností?

Idea Moskvy coby Třetího Říma bývá obvykle klasifikována jako jedna z myšlenek, jež zřetelně vymezovaly a současně i ospravedlňovaly staletý expanzionismus ruského státu. Je řazena mezi soubor politických názorů majících za cíl zvýraznit ruský mocenský mesianismus. Jen okrajově bývá připomínáno, že se původně jednalo o soubor názorů nejen soustředěných, ale vysloveně i omezených na „pravou“ křesťanskou víru (moskevskou ortodoxii) a jí nesené duchovno, aby i v těchto případech byla duchovní rovina pouze včleňována, nikoli podřizována, světské a celá podstata ideje vrácena mezi vize mající zdůvodnit a obhájit tradiční ruský politický expanzionismus (M. Švankmajer a kol, *Dějiny Ruska*, Praha 1996³, s. 43–44).

Nejstarší písemná podoba ideje Moskvy coby Třetího Říma je prokazatelně doložena pro 20. léta 16. století a za jejího autora bývá považován mnich pskovského Jeleazarova kláštera Filofej (1465–1542). Obvykle je z ní citována část ústřední věty: „Dva Římy padly, třetí stojí a čtvrtého již nebude.“ Bývá interpretována tak, že padl-li pod náporem barbarů Řím na Apeninském poloostrově a následně se nedokázal ubránit Turkům ani Konstantinopol – Řím jako centrum Východořímské říše, je nyní na Moskvě jako městu srovnatelném s těmito metropolemi nejvýznamnějších světodějných říší, aby převzala, udržela a dále rozvíjela „prapor“ mocenské

velkoleposti. Na duchovní podstatu ideje se nezapomíná, ale nebývá zmiňována její priorita.

Byl to mezi českými historiky právě Pavel Boček, kdo se ve svém předchozím studiu utvrdil v přesvědčení, že ideu Moskvy coby Třetího Říma je nutné vysvětlit obráceně: nejprve v kontextu dobového duchovního dění se současným naznačením jeho starších kořenů a následně, po zevrubném vysvětlení jejího významu pro dobu, kdy vznikla, popisovat její využití (pokud ale objektivně existovalo) v následujících etapách minulosti ruské společnosti. Již dříve P. Boček zdůraznil, že přitom je nutné obezřetně posuzovat její proměňující se smysl a zejména její posunování do roviny účelového využívání reflektujícího požadavky aktuální politické, kulturní či široce společenské sféry.

Pavel Boček využil možnosti, jež mu nabídl projekt Grantové agentury ČR „Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání“ realizovaný Masarykovou univerzitou v Brně a Univerzitou Palackého v Olomouci, a rozhodl se tento přístup široce rozvinout a to ve spolupráci s mezinárodním týmem. Mezi odborníky, jež se mu podařilo pro napsání knihy získat, najdeme specialisty na politické dějiny, dějiny kultury, na filozofii, církevní i věroučnou minulost, dějiny umění a další. Vedle zástupců z České republiky jsou odborníci také z Ruska i Ukrajiny.

Knihy na první pohled zaujme nejen svou tematikou a pěknými obrazovými reprodukcemi, ale i precizní redakční prací. Zvláště pečlivý čtenář si všimne jen drobných formálních chybiček, např. v obsahu, který je poněkud netradičně zařazený na začátku publikace, není u *Summary* uvedena strana 342, jak by mělo správně být, ale jen „x“. Prostě, anglické resumé se dotvářelo jako poslední a v závěrečných korekturách tato drobnost unikla. Ale tento příklad neuvádíme proto, abychom s hnidopištvím vlastním recenzentům ukázali, jak pečlivě jsme četli a tudíž postřehli drobný nedostatek, ale právě naopak. Jde nám o to vyzdvihnout kvalitní češtinu – většina textů byla napsána v ruštině a bylo na Pavlu Bočkovi a Liboru Dvořákovi, aby je dobře a především odborně správně přeložili, což nebývá v poslední době příliš časté. Stejně tak je třeba vyzdvihnout dokonalou korektorskou práci i jednoduchou, ale pro tak náročné téma velmi vhodnou grafiku. Ocenit je rovněž třeba kvalitní a s textem srozumitelně, názorně propojenou obrazovou přílohu a především další pasáže vysvětlující např. stěžejní reálie a významné osobnosti, o nichž texty pojednávají. Dodejme, ale to už jsme hodně neskromní, že další přílohou by mohl být slovníček významných událostí s přesným vymezením doby, kdy se udály. Nepochybně by se jím ještě více podtrhl didaktický význam knihy

a otevřela možnost, aby čtenář snáze pochopil, co se kdy, v čem a jakým způsobem ohledně ideje Moskvy coby Třetího Říma odehrávalo. Nebo, spíše neodehrávalo, protože pojednání v jednotlivých kapitolách nemá jen za cíl zdůvodnit vznik a využití ideje Moskvy coby Třetího Říma, ale i vysvětlit, proč ji nelze, jak bývá zjednodušeně činěno, považovat za pouhou vizi zdůvodňující a obhajující výboje ruského státu, ani za organickou součást dlouhodobé koncepce ruského imperialismu.

Knihla *Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu* je rozdělena do čtyř kapitol, jež na sebe chronologicky navazují. Předchází jim tematicky laděný úvod P. Bočka *Dva Římy padly, třetí stojí a čtvrtého nebude*. Autor v něm vysvětlil představu o Moskvě – Třetím Římu zformulované mnichem Filofejem jako jednu z nejznámějších, ale současně i nejproblematictějších otázek ruských středověkých dějin. Zasadil ji do tzv. filofejského cyklu, kterým nejen Filofej, ale i další významní duchovní tehdejšího Ruska, zejména Josif Volockij, metropolita Zosima, metropolita Daniil a mnich Maxim Grek reagovali na situaci, v níž se ocitla ruská společnost přelomu 15. a 16. století, a přispívali tím k nebývalému rozvoji skutečného politického myšlení. Naznačil ovšem i následné reakce, které učinily v průběhu dalších století z ideje Moskvy coby Třetího Říma opravdové politikum. Oprávněně konstatoval, že obecnější obeznámenost s Filofejovou vizí otevřelo až 19. století. Škoda, že ji v této souvislosti více nezasadil do procesu utváření moderní ruské národní identity. Nutno ovšem mít na zřeteli, že analýza 19., případně 20. století, vyžaduje jiné tematické i metodologické přístupy. Pouhé připojení za předchozí výklad by mohlo být až zavádějící. To ostatně v knize autoři pasáží věnovaných 18. a 19. století naznačili.

První, nejobsáhlejší kapitola, se soustředila na 14. a 15. století, tedy na dobu, kdy se idea Moskvy coby Třetího Říma rodila, resp., kdy se utvářely kulturně civilizační i politické okolnosti, za nichž pak byla ve dvacátých letech 16. století zformulována. Stejně jako i v dalších kapitolách věnovaných postupně 16. století, 17. století a 18. a 19. století, zaplnil její začátek několikastránkový vhled, patrně opět z pera P. Bočka. Jeho cílem bylo stručně a zřetelně vysvětlit politické a kulturně civilizační okolnosti, jakož i souvislosti toho, co bylo v následujících analytických statích zevrubně pojednáno. Vyzdvihněme, že tyto „mikro-úvody“ tvoří nepříliš rozsáhlý, fakty ovšem naplněný a ve zhuťnělé podobě vysvětlený kulturně civilizační vývoj Ruska. Pokud by byl v rozšířené podobě samostatně publikovaný, nesporně by vytvořil velmi zajímavý, k doposud obvyklým přehledům ruské minulosti důležitý pendant.

První kapitolu tvoří kromě již zmíněného úvodu pět studií, v nichž její autoři nejprve seznámili čtenáře s dobou, ve které působily tak významné osobnosti ruského duchovního života, jako byl metropolita Alexej a duchovní Josif Volockij. Těm také věnovali samostatné rozbor, aby následně objasnili proměnu ruské architektury vlivem ideje Moskva – Třetí Řím a význam Buslajevského žaltáře jako dvorské památky doby panování velkého knížete moskevského Ivana III. (1462–1505). Zvlášť je třeba upozornit na úvodní syntetizující stať *Klíčová mytologémata ruského středověkého nábožensko-politické myšlení (Od Nového Jeruzaléma k Novému Konstantinovu bradu a Třetímu Římu)* Andreje V. Koreněvského, neboť v ní najdeme vysvětlení, proč se v době svého vzniku idea Moskvy coby Třetího Říma nedočkala tak výrazných reflexí jako v následujícím 16. století, případně v dobách dalších. Důležité bylo v této stati také objasnění, proč každá nová myšlenka tohoto typu vznikala jako syntéza předešlých, ovšem s tím, že vše staré nabývalo nového smyslu, neboť se přetvářelo v novou kvalitu, či bylo beze zbytku odmítnuto. V tomto kontextu se stává zřejmějším, proč idea Moskvy – Třetího Říma, jejíž ideové kořeny lze sledovat ve starším období, byla v prvních desetiletích 16. století teoreticky odůvodněna poukazy na Filofejevy texty a byla následně zakomponována do státoprávních dokumentů, v nichž se fakticky stala oficiální nábožensko-politickou doktrínou ruského carství.

Druhá kapitola byla sestavena ze tří statí – *Moskevský metropolita Makarij – otec Svaté Rusi; Vzhled carských rezidencí v 16. století a Reflexe koncepce Moskva – Třetí Řím a bohosloví Josifa Volockého v monumentálních výzdobných programech doby metropolity Makarije*. Ve všech bylo zdůrazněno, že ústřední osobností, kolem níž se reflexe ideje Moskvy coby Třetího Říma v 16. století točily, byl metropolita Makarij. Kromě analýzy jeho názorů a definování jeho místa v proměnách duchovních i politických názorů Ruska 16. století byla proto ve druhé kapitole věnována pozornost jejich výtvarnému ztvárnění v prostoru carských rezidencí. Právě tím byl zřetelně prokázán faktor vnějškovosti při prosazování, obhajování i určování oficiální ideologie formou obrazových vjemů, na nichž se v Rusku 16. století podíleli i zahraniční umělci. Především se jednalo o osobnosti, jež na Rus (dobově definovanou jako Moskovija) přišly z Apeninského poloostrova. V jednotlivých pasážích se sice zdůraznění jimi zprostředkovaného vlivu italské renesance může jevit jako přemrštěné, nicméně je třeba si povšimnout, že se nehovoří o vlivu humanismu. I autoři zmíněných pasáží uznávají, že ten zůstal dobověmu Rusku vzdálený. Jedna věc byla výtvarná a architektonická reflexe, druhá ideje a myšlení.

Třetí kapitola se zaměřuje na dopady ideje Moskvy coby Třetího Říma na ruské 17. století. Kruciólní otázkou se v ní stalo postavení a význam další čelné osobnosti ruského duchovního i politického života, patriarchy Nikona. Nikon stál v čele moskevské pravoslavné církve v letech 1652–1666. Kapitola byla sestavena ze šesti studií, mezi nimiž je třeba upozornit na ty, které sledují vizi budování tzv. Nového Jeruzaléma, tedy tradiční, nejen v Rusku se projevující snahy mít na svém území „Jeruzalém“ a svatý hrob a působit jejich prostřednictvím jako dědic a pokračovatel svatého města. Tím měla být potvrzena vize, že se z něj (a potažmo z celé Moskovije) šíří vše správné, spravedlivé a hodnotné. Zajímavý ovšem byl i kontext zmíněný v následujících pasážích, jež byly soustředěny na otázku dobových ruských hudebních projevů a sakrálního či státoprávního významu carské koruny pro Rusko 17. století.

Poslední kapitola, poněkud překvapivě sestavená pouze z tří statí, byla zaměřena na reflexe, či jak už jsme naznačili, i na ne-reflexe, ideje Moskvy coby Třetího Říma v 18. a 19. století. Pouze okrajově v nich bylo zmíněno, že především v 19. století se ještě více než v předchozích dobách idea Moskvy coby Třetího Říma politizovala a od 18. století nabývala konotace, jež z ní činily historií zdůvodňovanou představu o mocenském a politickém úsilí Moskvy / Ruska stát se skutečným impériem. Takovým, jež by se vyrovnalo Římské i Byzantské říši. Důvod menšího soustředění knihy na reflexe ideje Moskvy coby Třetího Říma v moderní době jsme již uvedli. Cílem P. Bočka a jeho spoluautorů bylo sledovat ji v kulturně civilizační, nikoli politické, či přesněji zpolitizované, podobě. Přesto, a studie historiků umění Ivana a Karolíny Foletti *Moskva nebo Řím? Rusko-byzantská architektura a translatio imperii?* zařazená do poslední kapitoly, ve svém úvodu zřetelně vyjádřila, že v 19. století šlo o zcela jinou formu politizace než v předchozích dobách; takovou, jejíž smysl tkvěl v provázání s formováním moderní národní (státní) identity. Možná by k takovému tématu a s takovým zaměřením mohl vzniknout další díl publikace o Moskvě coby Třetím Římu. Zvláště, když anotovaná kniha je zakončena dvěma vhledy do aspektů, které ruské mocenské dění 19. století na konkrétních příkladech, zejména ve druhém případě výrazně překračujícím politickou rovinu: *Nový Řím na ruském Dálném východě* Jevgenije I. Kiričenko a *Aluze původu byzantského císaře v korunovačním ceremoniálu ruských monarchů v druhé polovině 19. století* Iněssi N. Sljuňkovy. S ohledem na řadu odborníků, kteří se obdobnou tematikou, ne vždy přímo vztaženou k Rusku zabývají, by však bylo vhodné k jejímu vzniku přizvat autory ze střední a západní Evropy, případně i USA. Takový záměr je možné podtrhnout i konstatováním, že

idea Moskvy coby Třetího Říma je nepochybně jednou ze stěžejních pro pochopení minulosti ruského státu a života jeho společnosti. Je jedním z témat, kterým je třeba věnovat pozornost i nadále, a to nejen kvůli jejich původní podobě, době vzniku, jejímu původnímu smyslu a významu, ale i proto, že svoji přitažlivost neztratily ani v následujících stoletích, ba dokonce některé z nich právě později začaly žít vlastním „novým životem“. V jeho negativních i pozitivních stránkách. Oceňme proto, že ideji Moskvy coby Třetího Říma je stále věnována pozornost a že se jí jak česká, tak moderní ruská i další, tzv. západní historiografie zabývá. Vyzdvihneme rovněž, že jde o záležitost, která zřetelně překračuje hranice dějepisectví. Idea Moskvy coby Třetího Říma je sledována i z úhlů pohledu filozofie, lingvistiky, dějin umění i dalších vědních oborů. Výsledkem jsou pozoruhodné obrazy a mnohá nová zjištění, která nejen ve zmíněném tématu ukazují, jakou má mezioborový přístup, či přístup otevírající možnosti konfrontace výsledků bádání jednotlivých oborů, smysl a perspektivu.

Radomír Vlček

Dalibor VÁCHA,

Návrat domů. Českoslovenští legionáři na cestě z Ruska do vlasti 1919–1920,

Praha, Nakladatelství EPOCH 2020, 222 s.,

ISBN 9788075579836.

V meziválečném období byli legionáři vyzdvihovali jako hrdinové, kteří se nemalou měrou zasloužili o vznik samostatného státu Čechů a Slováků. Naproti tomu po únoru 1948 byla tradice legionářů prakticky vymazána z paměti československé historie. Dlouholeté opomíjení, spíše řečeno dlouholeté přehlížení, tradic a významu legionářů, se jistě projevilo i na historickém bádání samotném. Po roce 1989 se legionářská tradice opět dostala do popředí zájmu historiků i široké veřejnosti. Začaly se publikovat legionářské deníky, odborné články a monografie. Řada publikací se však věnovala legionářům jako celku, a to bez hlubší sondy do jejich problematiky. Bylo tomu tak obzvláště v případě legionářů bojujících v Rusku, jejichž příběh může být podkladem pro rozsáhlý výzkum téměř šesti let jejich působení na bojišti. V neposlední řadě dlouho v české historiografii chyběl pohled do každodenního života dobrovolců. Těmito často opomíjenými aspekty se zabývá historik Dalibor Vácha, který svým výzkumem významně přispěl k oživení legionářské tradice a také k hlubší analýze problematiky československých legionářů působících v Rusku.

Kniha *Návrat domů* volně navazuje na dvě předešlé knihy Dalibora Váchy, *Bratrstvo*¹ a *Ostrovy v bouři*,² které se primárně věnovaly tématu každodennosti československých legionářů při bojích podél Transsibiřské magistrály. Logickým pokračováním těchto knih se tak stalo téma návratu legionářů z ruského bojiště do Československé republiky. Vácha se, stejně jako v ostatních knihách o legionářích, nejvíce opírá o vydané deníky a zápisníky legionářů.³ To je dáno jednak faktem, že stěžejním pramenem pro historii pojednávající o každodenním životě jsou právě osobní prožitky, a jednak také skutečnost, že doposud se o hlubší analýzu každodenního života legionářů nikdo více nezajímal. Ke knize tak musíme přistupovat s jistou mírou kritičnosti, neboť samotní legionáři své deníky povětšinou sepišovali s odstupem několika let, nebo byly deníky vydávány jako součást většího celku, a tudíž mohly být některé části vynechány.

Vácha se kromě nich nejvíce ve své knize opírá o práci legionáře, publicisty, autora a editora Adolfa Zemana, jenž sesbíral legionářské deníky, zápisky a vzpomínky do pěťisvazkového díla *Cesty odboje. Jak žily a kudy táhly československé legie* vydané bezprostředně po návratu legionářů do vlasti.⁴ I přes velké množství deníků, archivních zdrojů i sekundární literatury, dokázal autor tento materiál s precizností roztrždit a podat tak pohled na události, které legionáře na cestě domů provázely. Z daných pramenů ve své knize použil jednak pozitivní, někdy i humorné vzpomínky, ale také poukázal na zkušenosti méně líbivé i na špatné rozpoložení některých dobrovolců. Tímto průnikem do všech možných vnitřních prožitků jednotlivých legionářů nám kniha nabízí dostatečný prostor pro vytvoření celistvého pohledu do dané problematiky.

V úvodu knihy Vácha velice spoře uvádí události, které předcházely evakuaci československých legionářů z Vladivostoku, byť právě toto období zahrnuje téměř

1 Dalibor VÁCHA, *Bratrstvo. Všechny a dramatické dny československých legií v Rusku 1914–1918*, Praha 2015.

2 Idem, *Ostrovy v bouři. Každodenní život československých legií v ruské občanské válce 1918–1920*, Praha 2016.

3 Výběr z deníků: Jindřich BEJL, *Deník legionáře*, Praha 2013; Josef CHARVÁT, *Cestou ze Sibiře do vlasti*, Praha 2001; Karel FIBICH, *Povstanci V. Vladivostok – ČSR*, Praha 1938; Aneta HARTMAN, *Cestou ze Sibiře. Dojmy československého legionáře*, Praha 1920; Michal RAK, *Denník. Ilustrovaná kronika legionáře Františka Krejčího*, Praha 2018; Vladimír ROUBAL, *Osudy 20. transportu. Ze zápisů a vzpomínek*, Brno 1929; Karel SVOBODA, *S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře*, Praha 2006.

4 Tento pramen je jistě cenným materiálem pro možný další výzkum, neboť zahrnuje období od roku 1914 až do roku 1920 a je tak hlavním zdrojem informací i vlastních zkušeností jednotlivých dobrovolců.

pět let ze života dobrovolců. I přesto, že kniha pojednává o evakuaci, tedy o letech 1919–1920, jsem toho názoru, že si kniha zasloužila obsáhnout více stran z období předcházejícího. Je však pravdou, že Vácha se tomuto období dostatečně věnoval ve svých předchozích knihách.

Následující část knihy pojednává o jednotlivých lodních transportech, které legionáře převážely z daleké Sibíře přes oceán a exotické krajiny zpět do jejich vlasti. Jedná se především o informativní část knihy, kdy Vácha představuje jednotlivé lodě, jejich názvy, velitele posádky a počet osob na palubě. Osobně hodnotím tuto část velice kladně, neboť jen v málo jiných knihách či publikacích lze najít tento souhrnný soupis všech transportů včetně podrobností o nich. Vácha v této části nejvíce čerpá ze zápisů velitele evakuačního úřadu Rudolfa Raše a jeho spisu *Evakuace*. Co bych této části knihy naopak vytkla, je absence přehledné tabulky o transportech, ta je dostupná v Archivu Ministerstva zahraničních věcí.⁵

Jádro knihy pojednává, jak je u Váchy obvyklé, o každodenním životě legionářů na lodi i mimo ni. Českoslovenští legionáři, kteří před válkou jen stěží pomýšleli na daleké krajiny v exotických končinách, se nyní ocitli, vyčerpaní bojem, na zaoceánských parnících, které proplouvaly kolem pobřeží Japonska, Singapur, Cejlonu a Egypta. I samotná plavba na parnících byla pro mnohé legionáře životním zážitkem, protože naskýtala pohled na širý, daleký oceán plný delfínů a žraloků vyskakujících nad hladinu. Lodě při své plavbě musely kotvit v různých přístavech, v Hongkongu, Singapur či v Kolombu, v Africe to pak byl přístav Port Said. Toho legionáři využili pro nákup exotického ovoce, suvenýrů ale také k návštěvě botanické zahrady, odkud si s sebou odvezli především nezapomenutelný zážitek z tamní vegetace. Legionářům se však ani na souši nevyhnuly problémy. Stalo se dokonce, že loď odplula bez dvou členů své posádky, kteří se nestihli vrátit včas. Všechny tyto dojmy a zážitky Vácha prezentuje skrze vlastní poznatky legionářů. Díky neskrývané radosti, se kterou legionáři své zápisky sepišovali o svých zážitcích při objevování exotických krajů, můžeme tak nahlédnout do jejich vnitřních pocitů. Zajímavostí pak je, že si legionáři do svých deníků psali také poznatky sociálního charakteru. Nepopisovali jen své vlastní prožitky, ale uvědomovali si i nužné sociální poměry místního obyvatelstva, o kterých se častokrát ve svých denících zmiňují. Vácha se skládáním těchto vzpomínek dokázal zcelit obecný pohled na zážitky, které legionáři na své plavbě zažili. Autor k tomu využil jak pozitivní, tak i negativní reakce legionářů, což dokresluje celkovou atmosféru plavby.

5 Seznam transportů in: Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR Praha, Sibiřské archivy, Archiv zplnomocněnce Čs. vlády ve Vladivostoku Dr. Václava Girsy, karton 29.

Předností Váchových knih je pak popis každodenního života dobrovolců a u této knihy tomu není jinak. Autor se dotýká tématu stravování, ubytování, volného času i hygieny. Toto téma představuje průsečík ve vzpomínkách legionářů z jednotlivých lodních transportů. Díky tomu můžeme porovnat různorodé podmínky, které panovaly na jednotlivých lodích, ale i odlišné postoje mezi legionáři. Plavba trvala několik týdnů a jako každé delší společné soužití, tak i soužití legionářů na palubě se neobešlo bez negativních reakcí. Největší neshody mezi legionáři vzbuzovala otázka transportu ostatních osob. V transportech z Vladivostoku totiž nebyli jen legionáři, ale i jejich ženy, děti, zajatci a ostatní civilisté (jednalo se především o ruské emigranty, kteří utíkali před bolševiky). Rozbuškou pro hádky na palubě byla právě otázka dalších „cestujících“, kteří byli přepravováni dřívějšími transporty na úkor legionářů, kteří stále na svůj transport čekali ve Vladivostoku. Hněv, někdy i posměch pak vyvolávala na palubách lodí přítomnost žen. Jednalo se z větší části o ruské ženy, dostalo se jim hanlivého přívlastku „čechodámy“, které si legionáři do své vlasti vezli jako manželky. Ze vzpomínek legionářů se na tyto ženy vztahovaly opravdu jen negativní reakce. Bylo tomu tak i u Adolfa Zemana, který atmosféru na lodi v přítomnosti žen přirovnával ke komediantské káře.⁶

Po vylodění v evropských přístavech cesta legionářů pokračovala opět ve vlakových soupravách až do Prahy. Zde byli legionáři vítáni a oslavováni, i když je pravda, že největší slávu mohli prožít jen navrátilci z prvních transportů. Celá evakuace trvala déle než rok, a tak inenzita vítání dobrovolců postupně slábla. Také nadšení některých legionářů s blížící se vlastí sláblo. Nadšení vystřídal strach z budoucnosti a z reality, do které se legionáři vraceli po dlouhých letech odloučení od své rodiny a blízkých.

Dalibor Vácha dokázal ve své knize shrnout všechny podstatné skutečnosti o evakuaci československých legionářů z Vladivostoku do nově vzniklé samostatné Československé republiky. Přesto, že v posledních letech můžeme vidět zvýšený počet vydávaných publikací o československých legionářích, patří Dalibor Vácha mezi nepočtené historiky, kteří se zabývají především každodenním životem dobrovolců. Knihy o legionářích se často nevyhnou svému typickému popisnému a vypravěčskému charakteru, to se však Váchovi daří překonat, a to především díky citování z legionářských deníků a zápisníků, které dávají knize vysokou úroveň autentičnosti.

Eva Hauerová

6 Adolf ZEMAN, *Československá odysea. Dojmy čsl. novináře-dobrovolce z cesty na lodi „President Grant“ z Vladivostoku do vlasti*, Praha 1920.

John R. LAMPE – Ulf BRUNNBAUER (eds.),
The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History,
New York, Routledge 2021, 556 s.,
ISBN: 978-1-138-61308-9.

Kniha *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History* patří do série historických příruček, které vydává nakladatelství Routledge s cílem poskytnout čtenářům přehlednou syntézu dějin vybraných teritorií.¹ Recenzovaný svazek se věnuje dějinám jihovýchodní Evropy od období raného novověku až do současnosti, z geografického hlediska pokrývá země bývalé Jugoslávie, dnešní Albánie, Bulharsko, Rumunsko a Řecko. Publikace je souborem krátkých odborných studií od široce uznávaných historiků, kteří se soustředili na různé aspekty dějin regionu a působí na univerzitách a výzkumných pracovištích jak v jihovýchodní Evropě, tak i v německém a anglosaském prostředí. Sborník editovali John R. Lampe a Ulf Brunnbauer, kteří jsou zkušenými autory mnoha odborných publikací. J. R. Lampe, emeritní profesor historie na Marylandské univerzitě, se zaměřuje především na ekonomický vývoj regionu, přičemž jeho předchozí knižní publikace se dočkaly vícero vydání.² U. Brunnbauer, který je ředitelem Leibniz-Institutu pro výzkum východní a jihovýchodní Evropy (IOS) v německém Řezně, se zabývá sociálními dějinami regionu a problematikou migrace.³

Hlavní motivací autorů k napsání tohoto sborníku byla snaha poskytnout studentům a vyučujícím v akademické sféře ucelenou publikaci k novodobému historickému vývoji oblasti jihovýchodní Evropy, k jejímž dějinám novější přehledová literatura chybí.⁴ Přitom se také pokusili zpřístupnit dějiny regionu zájemcům z řad

- 1 Srov. Włodzimierz BORODZIEJ – Stanislav HOLUBEC – Joachim von PUTTKAMER (eds.), *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century: Volume 1–3*, New York 2020–2021; Irina LIVEZEANU – Árpád von KLIMÓ (eds.), *The Routledge History Of East Central Europe Since 1700*, New York 2017.
- 2 John R. LAMPE, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, New York 1996 a 2000; Idem, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006 a 2014; John R. LAMPE a Marvin R. JACKSON, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982.
- 3 Ulf BRUNNBAUER, *Globalizing Southeastern Europe. America, Emigrants and the State since the late 19th Century*, Lanham 2016; Idem, „Die sozialistische Lebensweise.“ *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien, 1944–1989*, Wien 2007; Ulf BRUNNBAUER – Hannes GRANDITS (eds.), *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, München 2013.
- 4 Srov. Leften Stavros STAVRIANOS, *The Balkans Since 1453*, New York 1958; z novějších děl představují ucelenější obraz zbavený stereotypů publikace od Marie-Janine CILIC, *The Great*

politiků i široké veřejnosti. Autoři zdůrazňují, že vývoj jihovýchodní Evropy byl a dodnes je výrazně ovlivněn zasahováním vnějších mocností do vnitřní politiky jednotlivých států regionu, z čehož místní obyvatelstvo jen zřídka profitovalo.⁵ Tento argument se průběžně v textech objevuje jako hlavní teze celé knihy.

Sborník je rozdělen do osmi chronologicky seřazených částí (Part I – VIII), které obsahují krátké kapitoly týkající se politického, sociálního a ekonomického vývoje států jihovýchodní Evropy ve vymezeném období. V úvodu ke každé části J. R. Lampe a U. Brunnbauer stručně představili její obsah a shrnuli zásadní historické události. Ambicí editorů nebylo sestavit podrobnou komparaci politického vývoje států v konkrétních obdobích, jednotlivé kapitoly se věnují především vybraným segmentům regionální historie dle specializace autorů. Kniha tak neobsahuje pouze „suchý“ popis historických událostí, ale poskytuje i vhled do témat, která jsou v podobném typu publikací méně častá, jako například genderová otázka,⁶ problematika eugeniky⁷ nebo urbánní historie.⁸

První část (Part I) je zaměřena na vývoj území pod habsburskou, osmanskou a benátskou nadvládou. Autoři, kteří přispěli do tohoto oddílu, rozebrali postupný vznik národních hnutí, přičemž upozornili na význam premoderní náboženské příslušnosti. Rozsáhlá druhá část (Part II) obsahující deset kapitol se podrobně věnuje budování národů a států jihovýchodní Evropy v „dlouhém“ 19. století. Třetí část (Part III) se zaměřila na balkánské války, první světovou válku a jejich dozvuky. Ve čtvrté části (Part IV) autoři analyzovali meziválečný vývoj nově nezávislých států Albánie, Bulharska, Jugoslávie, Rumunska a Řecka. Přitom zdůraznili počáteční snahy jednotlivých zemí o demokratizaci, které však záhy ustoupily autoritářským tendencím. Výjimečná je pátá část (Part V) s názvem *Ekonomiky a společnosti, 1878–1939*, která se odpoutává od většinového zaměření knihy na politické dějiny a soustředí se na méně frekventovaná témata ze sociálních a ekonomických dějin. Autoři se v této části snažili pokrýt různé přístupy ke zkoumání dějin jihovýchodní Evropy, což je nejen příjemné a osvěžující pro čtenáře, ale i inspirativní pro ty, kteří se v budoucnu chtějí dějinám regionu věnovat v akademické sféře. V šesté a sedmé části,

Cauldron: A History of Southeastern Europe, Cambridge 2019; a Ulf BRUNNBAUER – Klaus BUCHENAU, *Geschichte Südosteuropas*, Ditzingen 2018.

- 5 Kapitola 52: Klaus BUCHENAU, *From foreign intervention to European integration: Southeastern Europe since 1989*, s. 521.
- 6 Kapitola 21: Marijana KARDUM, *Interwar women's movements from the Little Entente to nationalism*, s. 223–230.
- 7 Kapitola 34: Marius TURDA, *Eugenics and race in Southeastern Europe*, s. 342–345.
- 8 Kapitola 35: Mary NEUBURGER, *Sofia and Plovdiv between the world wars*, s. 346–353.

kteřé popisují průběh druhé světové války v jihovýchodní Evropě a vznik poválečných režimů (Part VI), respektive vývoj států během studené války (Part VII), se pozornost opět obrací k politickým dějinám. Sedmá část (Part VII) je navíc rozšířena o příspěvky k sociálním (U. Brunnbauer) a ekonomickým dějinám (J. R. Lampe) v poválečném období. V závěrečné osmé části (Part VIII) se autoři krátce vyjadřili k vývoji jihovýchodní Evropy po roce 1989.

Kniha jako celek slouží především jako souhrnný studijní materiál k moderním dějinám jihovýchodní Evropy. Mnohdy komplikovaný vnitřní vývoj jednotlivých států je autory popsán velmi přehledně a srozumitelně. Vyzdvihla bych například kapitolu Keitha Browna o „makedonské otázce“ v letech 1878–1913⁹ nebo kapitolu Marie-Janine Calic o válkách v Jugoslávii v 90. letech 20. století.¹⁰ Tyto texty nepřinášejí pro odborníky nové přístupy ani neotvírají neotřelá témata, zato jsou užitečné pro studenty, kteří v této problematice nezřídka tápou. Současně kniha obsahuje kromě kapitol o politickém vývoji také teoretičtější zaměřené texty D. Mishkové o otázce národních identit¹¹ či B. Trecsényiho o obrazu národa, třídy a genderu.¹² Sborník dále nabízí zajímavé případové studie, které ocení odborníci na dějiny regionu. Za zmínku stojí analýza fungování osmanských institucí v Bosně od Leyly Amzi-Erdogdular¹³ či komparace textilního průmyslu na Balkáně od Jeleny Rafajlović a Johna R. Lampeho.¹⁴

Napříč celým sborníkem složeným z mnoha studií od mnoha autorů (47) lze pozorovat jistou, vcelku logickou nejednotnost, která však knihu spíše oživuje, než že by jí byla ke škodě. Tato neucelenost je nejmarkantnější především ve dvou po sobě následujících kapitolách o vzniku Jugoslávie z pohledu habsburských Jihoslovánů (od Roka Stergara) a z pohledu Srbska (od Dejana Djokiće).¹⁵ R. Stergar se tématu věnuje do hloubky, kromě politických dějin sleduje například kategorie

9 Kapitola 12: Keith BROWN, *The Macedonian question: asked and answered, 1878–1913*, s. 122–127.

10 Kapitola 51: Marie-Janine CALIC, *Yugoslavia's wars of succession 1991–1999*, s. 514–520.

11 Kapitola 5: Diana MISHKOVA, *Nineteenth-century national identities in the Balkans: evolution and contention*, s. 72–79.

12 Kapitola 20: Balázs TRECSÉNYI, *Interwar ideas and images of nation, class, and gender*, s. 213–222.

13 Kapitola 4: Leyla AMZI-ERDOGDULAR, *Ottoman Bosnia and the Bosnian Muslims*, s. 42–49.

14 Kapitola 31: Jelena RAFAJLOVIĆ a John R. LAMPE, *Modern manufacture, state support, and foreign investment: comparing Balkan textile industries, 1878–1939*, s. 318–324.

15 Kapitola 18: Rok STERGAR, *Habsburg South Slavs in peace and war, 1912–1918*, s. 181–190, a kapitola 19: Dejan DJOKIĆ, *From Salonica to Belgrade: the emergence of Yugoslavia, 1917–1921*, s. 191–200.

identifikace Jihoslovánů v habsburské monarchii (národní, regionální, lokální) a využívá k tomu různé formy primárních zdrojů, například výňatky z deníků. Text je díky tomu čtivý a zajímavý, na druhou stranu však složitější na porozumění. Oproti tomu kapitola D. Djokiće zaměřená především na „vysokou“ politiku je více strohá, ale zároveň mnohem přehlednější a například pro studenty určitě srozumitelnější. Oba příklady demonstrují různé přístupy autorů ke zpracování jednotlivých témat, což sborník jako celek výrazně obohacuje.

Po formální stránce je kniha doplněna o historické i aktuální mapy, tabulky a podrobně zpracovaný rejstřík. Text sice není opatřen poznámkovým aparátem, ale každou kapitolu zakončuje seznam doporučené literatury převážně v anglickém, ale i v regionálních jazycích.

Kniha *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History* je skvělou příručkou regionální historie pro studenty, veřejné pracovníky, pedagogy a zájemce z řad veřejnosti. Sborník může sloužit jako pomůcka při výuce a zdroj stručné a relevantní literatury od současných předních historiků. Odborníky z akademické sféry zaujmou spíše jen některé případové studie.¹⁶ Ambici stát se hojně využívanou příručkou při studiu dějin jihovýchodní Evropy bohužel může bránit vysoká cena (152 britských liber, tedy kolem 4 500 Kč za knihu v tvrdé vazbě), jejíž snížení lze očekávat až po možném budoucím vydání knihy v měkké vazbě. Přesto by se kniha měla rozhodně objevit ve vědeckých knihovnách zabývajících se moderními dějinami.

Tereza Juhászová

Marenglen KASMI,

Marrëdhëniet shqiptaro-gjermane në shekullin XX (1900–1945),

Tirana, Akademia e shkencave e Shqipërisë 2020, 572 s.,

ISBN 978-9928-339-02-7.

V minulém roce se albánská historiografie dočkala další obsáhlé studie o tématu albánsko-německých vztahů. Po publikaci Paskala Mila, odborníka na albánskou zahraniční politiku a její vývoj, z roku 2016 *Udhëkryqe shqiptaro-gjermane (Albán-*

16 Alternativní příručkou dějin jihovýchodní Evropy přístupnou spíše pro odborníky má být sedmidílná příručka *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, kterou připravuje Leibniz-Institut pro výzkum východní a jihovýchodní Evropy se zapojením editorů i autorů této recenzované knihy.

sko-německé křížovatký),¹ ve které se zaměřuje na vybrané kapitoly vzájemných vztahů obou zemí od jejich počátků až po současnost, přichází Marenglen Kasmi s publikací zaměřenou na albánsko-německé vztahy v první polovině 20. století. Historik specializující se na albánskou vojenskou historii, vysokoškolský pedagog, a mimo jiné také člen rady Úřadu pro informování o spisech bývalé státní bezpečnosti Albánské lidové republiky, zúročuje v recenzované knize své předchozí bádání o tématech zahrnující meziválečné albánsko-německé vztahy a německou okupaci Albánie během druhé světové války.² Jeho nynější publikace *Marrëdhënie të shqiptaro-gjermane në shekullin XX (1900-1945) (Albánsko-německé vztahy ve 20. století)* byla vydána Albánskou akademií věd.

Popis albánsko-německých kontaktů staví Marenglen Kasmi na širokém pramenném výzkumu jak z albánských, tak především německých archivů. Z albánské strany využil fondy Státního ústředního archivu, Ústředního archivu ozbrojených složek a Archivu ministerstva vnitra. Z německého prostředí pak ve studii pracuje zejména s dokumenty ze Spolkového archivu v Berlíně-Lichterfelde, Politického archivu Ministerstva zahraničních věcí a Spolkového vojenského archivu ve Freiburgu. Archivní prameny autor doplňuje albánskojazyčnou i německojazyčnou sekundární literaturou, ke které hned v úvodu vhodně připomíná, že až na výjimku německé okupace za druhé světové války je doposud téma albánsko-německých vztahů zpracováno velmi omezeně. Zejména to platí pro počátky vzájemných vztahů před rokem 1943.

Zmíněné dosavadní opomíjení problematiky albánsko-německých vztahů určilo z velké části cíl Kasmiho práce, tedy předložit ucelený popis vzájemných vztahů ve vytyčeném časovém období. Snahou autora bylo představit počátky kontaktů německého a albánského státu, podobu vzájemných vztahů na politické, kulturní a ekonomické úrovni mezi dvěma světovými válkami a nakonec se zaměřit na vybraná témata z období druhé světové války – zejména na postoj Albánců k německým okupantům a na spolupráci velké části nekomunistických a nacionalistických uskupení a jednotlivců s Němci.

1 Paskal MILO, *Udhëkryqje shqiptaro-gjermane*, Tirana 2016.

2 Srov. například Merenglen KASMI, *Pushtimi gjerman i Shqipërisë 1943–1944*, Studime historike, 2011, č. 3, s. 197–205; Idem, *Wilhelm zu Wied dhe Shqipëria*, Revista ushtarake, 2014, č. 1, s. 163–178; Idem, *Lufta e Tiranës dhe tërheqja e ushtrisë gjermane nga Shqipëria nëntor 1944*, Studime historike, 2015, č. 1, s. 183–204; Idem, *Albanien und die deutsche Besetzung 1943–44. Die Errichtung der Besatzungsmacht und die Haltung der politischen Kräfte*, Albanische Hefte, 2015, č. 1, s. 18–23.

Velkým přínosem recenzované publikace je využití doposud nezpracovaných německých pramenů týkajících se problematiky albánsko-německých vztahů. Autorovi se povedlo předložit vcelku detailní popis vzniku prvního diplomatického zastoupení Německého císařství v Albánii ještě před první světovou válkou, vazby tohoto zastoupení na německého představitele v Mezinárodní kontrolní komisi v Albánii, ustanovené velmocemi na konferenci velvyslanců v Londýně roku 1913, a následné opětovné navázání diplomatických kontaktů po první světové válce v roce 1922 a vývoj v meziválečném období. V této části Kasmí poukazuje na to, že Německo nebylo v Albánii aktivní pouze na poli obchodu, ale další důležitou součástí zájmů Berlína byla kulturní rovina vzájemných vztahů s cílem rozvíjet mezi Albánci německý jazyk a kulturu.

Zkoumání role nacionalistických uskupení v čele s Balli Kombëtar (Národní fronta) a kolaborace Albánců – ať už s Italy nebo Němci – se jako červená nit táhne celou částí knihy k druhé světové válce. Dodnes v albánské společnosti choulostivou problematiku se Kasmimu podařilo popsat z perspektivy, ve které ballisté nevystupují čistě jako bojovníci proti komunismu, kterým nezbylo vzhledem k vývoji událostí nic jiného, než se pro své vítězství spojit s okupační silou. Naopak poukazuje na důležitý aspekt mocenského kalkulu Mid'ha Frashëriho a dalších představitelů Balli Kombëtar ohledně situace v zemi po odchodu Němců a pragmatického využití okupačních sil ve prospěch vlastních plánů s eliminací konkurentů.³

Ve vztahu k roli Balli Kombëtar se Marenglen Kasmí kriticky vymezuje k současnému fenoménu, který nazývá historickým revizionismem v albánském prostředí. Oproti historickému revizionismu, o kterém se v nedávné době hojně diskutovalo v České republice ve spojitosti s nahlížením na fungování komunistické totality, se v případě Albánie jedná podle Kasmího o přetrvávající tendenci

3 Mid'hat Frashëri (1880-1949) byl albánským prozaikem, publicistou a výraznou politickou postavou. Pocházel z jihoalbánské rodiny, jejíž členové se významnou měrou podíleli na albánském národním hnutí. Jako syn Abdyla Frashëriho, jednoho z nejvýznamnějších albánských politických předáků ve druhé polovině 19. století, se sám zapojil do kulturních aktivit národního hnutí. Po vzniku nezávislé Albánie zastával několik politických a diplomatických postů, avšak z politiky se stáhl ve 20. letech 20. století s nástupem Ahmeta Zoga k moci. Do albánské historie se Mid'hat Frashëri zřejmě nejvýrazněji zapsal jako vůdce nacionalistického uskupení Balli Kombëtar (Národní fronta) utvořeného roku 1942 s cílem odporu proti italské okupaci. S vývojem druhé světové války se však uskupení zdiskreditovalo spoluprací s německou okupační správou a v roce 1944 Mid'hat Frashëri uprchl při blížícím se vítězství albánských partyzánů vedených komunisty do Itálie. V poválečných letech se ve Spojeném království a USA zapojil do snah vytvořit albánskou protikomunistickou koalici a v roce 1949 byl v Paříži zvolen předsedou Národního výboru za svobodnou Albánii. Téhož roku však zemřel na infarkt v New Yorku a byl pohřben na Long Islandu. Robert ELSIE, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, Londýn 2013, s. 150–152.

z 90. let minulého století reagující na potřebu přehodnotit závěry historiografie z období komunismu. Z autorova pohledu se v tomto procesu došlo do stádia, kdy se například skutečné příčiny kolaborace a její zkoumání zakrývají zjednodušujícím motivem antikomunismu a černobílým viděním historie. Je nutné podotknout, že Kasmi pro podložení své argumentace neuvádí historické studie, které by jeho hodnocení odpovídaly. K dokreslení argumentu jsou však trefně zmíněny dvě události, které v Albánii podnítily debaty o vnímání role kolaborantů v albánské historii – prohlášení ballistů popravených brigádou národněosvobozenického hnutí vedené Mehmetem Shehu za mučedníky demokracie ze strany prezidenta republiky Bujara Nishaniho v roce 2016 a návrat ostatků Mid’hata Frashëriho z USA do Albánie v roce 2018 (s. 281, 375).

Výše zmíněné přínosy recenzované knihy jsou doprovázeny výrazným problémem Kasmiho práce, který se projevuje hned v úvodu studie. Je jím absence popisu metodologického ukotvení jak z pohledu práce s prameny, tak také samotného pojetí obsahu albánsko-německých vztahů. V úvodu, který je k rozsahu studie (572 stran včetně příloh) překvapivě stručný, autor po krátkém exposé do německo-albánských vztahů od poloviny 19. století po německou okupaci během druhé světové války vyjmenovává obsah jednotlivých kapitol. Následně přechází k výčtu sekundárních a primárních zdrojů a úvod zakončuje krátkým zdůvodněním výběru studované problematiky. Kasmi se tak vyhnul základní otázce, jaká témata vlastně patří do problematiky vzájemných vztahů, a která se naopak vztahují spíše k vnitřnímu historickému vývoji Albánie. Tento nedostatek se v textu projevuje pasážemi, u kterých je vazba na problematiku německo-albánských vztahů velmi těžko rozpoznatelná, přičemž autor čtenáři nevysvětluje důvod jejich zahrnutí do studie. Výrazné je to zejména u částí popisujících vládu a osobu prvního albánského knížete Wilhelma Wieda (s. 53–91, 102–112) a následně také u kapitol vztahujících se k druhé světové válce. Zde již popis albánsko-německých vztahů až na některé výjimky více připomíná výklad o vývoji situace v Albánii v letech 1939–1944 s použitím německých pramenů a zdrojů, nežli analýzu vzájemných kontaktů (s. 246–450). Lze usuzovat, že se autor hlouběji nezamýšlel nad obecnější problematikou zasazení období okupace jednoho státu druhým do kontextu bádání o vzájemných vztazích.

Studie je rozdělena do pěti kapitol, po kterých následuje závěr, přílohy a výčet použitých pramenů a literatury.⁴ První kapitolu autor pojal jako obecné před-

4 Přílohy studie představují dva memoárové texty, které autor přeložil z němčiny do albánštiny: *Vzpomínky na Albánii od Wilhelma, knížete Albánců* sepsané Wilhelmem Wiedem a publikované

stavení německého zájmu o jihovýchodní Evropu od 40. let 19. století po rok 1944. Čtenáři představuje na základě programu Friedricha Lista počátek německých koloniálních ambicí směřujících na Balkán a dále na Blízký východ a jejich další rozvoj v revolučním roce 1848 s akcentem na ekonomický a surovinový potenciál regionu, zabezpečení kontaktu na Blízký východ a zamezení hegemonie Ruska. Autor se následně přesouvá k tématu Berlínského kongresu a politiky Otty von Bismarcka směrem k Balkánu jako nástroje politických ústupků a teritoriálních kompenzací pro udržení stability mezi evropskými velmocemi. Stejnou německou politiku následně autor popisuje u další části týkající se konference velvyslanců v Londýně z let 1912–1913. První kapitola je zakončena stručným představením přístupu třetí říše k Balkánskému poloostrovu, ve kterém Marenglen Kasmi podtrhuje ekonomický význam regionu v plánech Berlína. Ze zmíněného výčtu je patrné, že se první kapitola skládá z doposud bohatě prostudovaných témat, ke kterým autor nepřidává vlastní inovační prvek. Navíc opomíjí vývoj německo-osmanských vztahů za vlády Viléma II.⁵ Bylo by však zřejmě příkré hodnotit tuto kapitolu jako samoúčelnou. Čtenáře ve stručnosti seznamuje se směřováním německé politiky vůči regionu Balkánu, a částečně tedy i vůči albánským územím, ještě před vznikem samostatného albánského státu. Následující výklad albánsko-německých vztahů tak zasazuje do širšího kontextu.

Po přehledové první kapitole se Marenglen Kasmi přesouvá ve druhé a třetí kapitole k počátkům diplomatických, ekonomických a kulturních vztahů Německa a Albánie těsně před vypuknutím první světové války a následně během meziválečného období. Čtivým způsobem je zde čtenářovi představen vývoj německého diplomatického zastoupení v Albánii od roku 1913 do roku 1944. Na základě pramenného výzkumu autor popisuje nejdříve aktivity německých zástupců v Mezinárodní kontrolní komisi velmocí v Albánii a také rostoucí zájem Německého císařství o otevření diplomatického zastoupení v nově vzniklém státě s ohledem na ekonomické a obchodní možnosti. Argumentaci německého ministerstva zahraničí k otevření zastoupení v Albánii s odkazem na ekonomické příležitosti, kterou Kasmi přímo ve studii cituje (s. 49), ostatně nalezneme v téměř stejném duchu také v dokumentech československého ministerstva zahraničí o téměř deset let později,

roku 1929; *Mezi Albánci – vzpomínky z Albánie 1943–1944* od Rudolfa Vogela z roku 1989, který za války sloužil v Albánii.

5 Například Fikret KARČIĆ, *Kaiser and Sultan: German-Turkish Relations on the Eve of the First World War*, in: *Kaiser and Sultan: The Berlin-Baghdad and Hejaz Railways* (sborník příspěvků z vědecké konference), Sarajevo, 2014.

kdy se rozhodovalo o založení československého zastupitelského úřadu.⁶ Ekonomický a obchodní zájem Německa, potažmo popis zájmu německých firem o albánský trh, přitom autor na základě pramenů z německého ministerstva zahraničí zasazuje do kontextu fungování obchodu mezi Německem a albánskými územími ještě před vznikem nezávislé Albánie.

V meziválečném období Marenglen Kasmi pokračuje popisem personálního a administrativního vývoje německého zastoupení v Tiraně, vedle čehož se také věnuje německé přítomnosti v Albánii v podobě expertů a získaných koncesí. Stejně tak se autor zaměřil na vývoj snah o otevření albánského zastoupení v Berlíně. Skvělým popisem založeným na studiu albánských a německých pramenů čtenáři představuje zdoluhavou cestu k otevření albánského úřadu v Berlíně v roce 1938 (s. 124–135). Tato tematika je zajímavá také z československého pohledu, neboť celá věc byla spojena s plánovanou funkcí albánského úřadu coby zastoupení Albánie pro celý region střední Evropy. Vedle toho jsou dále popsány meziválečné hospodářské a obchodní vztahy a nakonec také omezení německo-albánských kontaktů na obchod a kulturní rovinu s ohledem na rostoucí vliv Itálie a na zájem Berlína nevyprovokovat spory s Římem o mocenskou pozici v Albánii.

Zajímavým příspěvkem k poznání německo-albánských vztahů v meziválečném období je zpracování tématu podpory německého jazyka a kultury v Albánii ze strany německého diplomatického zastoupení. Autor zde připomíná návaznost na okupaci Rakouskem-Uherskem s rozšířením výuky němčiny zejména v severní části země, a následně se věnuje praxi vysílání albánských stipendistů na německé školy a podporování výuky němčiny v Albánii učebními pomůckami. Téma doplňuje popisem role františkánského řádu v rozvoji výuky němčiny na severu Albánie a spojuje ji také se situací ohledně rozporů mezi františkány a režimem Ahmeta Zoga o postavení náboženských obcí v zemi a jejich vztahem k centrální vládě. Na základě pramenného výzkumu dochází k závěru, že se františkáni mohli pokusit vtáhnout Berlín do sporů se Zogovou vládou prostřednictvím žádosti o přímý zásah německé vlády pro podporu výuky německého jazyka františkány, což Berlín

6 Marenglen Kasmi k německému zájmu o otevření diplomatického zastoupení v Tiraně neopomíná zmínit také jistý kolonizační prvek, který byl německou stranou vztahu k Albánii zvažován. Pokud se podíváme na počáteční zprávy z československého konzulátu po jeho otevření v roce 1925, zjistíme, že tento způsob přemýšlení o vztahu vyspělého státu s „exotickou a orientální“ Albánií nebyl specifický pouze pro velmoci. AMZV, fond I. sekce-prezidium 1918–1939 (1954), diplomatický sbor, ZÚ ČSR v jednotlivých státech, Albánie 1922–1938, k. 26; AMZV, fond Politické zpravodajství 1918–1975, Tirana, zpráva z 18. dubna 1925, č. 2. Ibidem, zpráva z 25. dubna 1925, č. 3.

v roce 1927 odmítl s ohledem na zájem nezasahovat do italské sféry vlivu. Při popisu tématu německé kultury v Albánii však autor nereflektuje nástup nacistického režimu a tudíž možnou změnu v přístupu ze strany Německa. To je patrné v části výkladu o spolupráci mezi německým zastoupením a albánskou vládou tzv. mladých v polovině 30. let.⁷ Autor prezentuje celé znění plánu pro udržení německé kultury v Albánii vypracovaného německým diplomatem Erichem von Luckwaldem a ministrem školství Nushem Bushatim. Zahrnutí nacistické politiky do tohoto plánu však již nijak nereflektuje (s. 155–159).

Již zmíněným problematickým bodem této části studie je zahrnutí popisu vlády Wilhelma Wieda v Albánii a jeho následných osudů během a po první světové válce. Jistě vhodným krokem je autorovo zmínění německého postoje ke zvolení Wieda albánským knížetem. Marenglen Kasmi uvádí skeptickou reakci císařského dvora i německých politiků a několikrát připomíná postoj německé vlády odmítající chápat Wilhelma Wieda jako nositele německé politiky v Albánii. Místo dalšího popisu vnitřního vývoje v Albánii se autor mohl více zaměřit na téma Němců v Albánii před první světovou válkou, jako například na německé dobrovolníky v Drači či na německé vojáky sloužící v mezinárodních silách se sídlem ve Skadaru. Ty autor zmiňuje pouze okrajově.⁸ K tomuto tématu se také nabízí otázka, jaký dopad mělo zvolení Wieda albánským knížetem na obraz Albánie a Albánců v německé společnosti.

7 Za vládu tzv. mladých se označuje kabinet Mehdi Frashëriho jmenovaný v říjnu 1935. Označení „mladí“ (të rinjtë) se vztahuje ke společenské polemice, která se v Albánii odvíjela od přelomu 20. a 30. let. Na jedné straně stáli zejména politici se zkušenostmi z osmanské státní správy, kteří proponovali konzervativní chápání albánské politiky a společnosti a toužili zachovat status quo orientálního rázu země. Pro ty se vžilo označení „staří“ (të vjetrit). Druhou stranu představovali především intelektuálové, kteří naopak kritizovali konzervatismus a zažité pořádky, kvůli kterým měla být země zaostalá a chudá. Požadovali přiblížení země k západním státům a celkovou emancipaci albánské společnosti. Pro tuto skupinu se naopak vžilo označení „mladí“. Složení vlády Mehdi Frashëriho a její program odpovídal zejména představám tzv. mladých. Většina ministrů získala vzdělání na západních univerzitách, především v Německu. Program vlády počítal s reformami v zemědělství, sociální oblasti a s dalšími liberálními kroky, avšak v míře nepřesahující mantinely Zogovy diktatury. Výrazným prvkem Frashëriho vlády byla silná orientace na Řím a posílení italského vlivu v Albánii. Srov. Artan PUTO, *Shqipëria politike: 1912–1939*, Tirana 2009, s. 553–574; Kastriot DERVISHI, *Historia e shetit shqiptar: 1912–2005*, Tirana 2006, s. 366–369.

8 O dobrovolnících z Německa a Rakouska se autor stručně zmiňuje na straně 76 a 77. Jednalo se o německé a rakouské občany, kteří se prostřednictvím Wiedovy náborové kampaně k vojenské službě v Albánii dostali do Drače, kde utvořili dobrovolnickou vojenskou jednotku. Marenglen KASMI, *Marrëdhëniet shqiptaro-gjermane në shekullin XX (1900–1945)*, Tirana 2020, s. 76–77.

Ve čtvrté kapitole Marenglen Kasmi pokračuje výkladem italské vlády v Albánii mezi léty 1939–1943 doplněným německou perspektivou skrze prostudované německé prameny. Čtenáři popisuje jak samotnou anexi Albánského království a proces vytvoření personální unie s Itálií, tak se následně také detailněji zaměřuje na pokus o atentát na Viktora Emanuela III. při jeho návštěvě Tirany. Tyto úvodní pasáže kapitoly jsou doplněny celým zněním doposud nepublikovaných diplomatických zpráv z německého úřadu v Tiraně reagující na zmíněné události. U první zprávy o italském záboru od diplomata Eberharda von Pannwitze bohužel autor neposkytuje zevrubnější komentář citovaného pramene (s. 166–172), což už však neplatí u druhé diplomatické zprávy o pokusu o atentát na italského krále. Zde se již Marenglen Kasmi obsahem uvedeného zdroje zabírá detailněji, zvláště pak s ohledem na zajímavý fakt, že německý konzul Peter Pfeiffer ve zprávě komentoval jak italskou propagandou proponovanou verzi o atentátu, tak vykreslil také souběh událostí, které zažil jako očitý svědek (s. 172–177).

Při plném uvádění zmíněných diplomatických zpráv autor pokračuje v neshvaru z předchozí kapitoly. Čtenáři nevysvětluje spojitost uváděných událostí s problematikou albánsko-německých vztahů. V podobném duchu se následně nesou části o založení albánské komunistické strany, shromáždění v Peze, založení Balli Kombëtar a období před shromážděním proti-italských skupin v Mukje. Samotnému shromáždění v Mukje se autor věnuje obšírněji, přičemž událost zasazuje do kontextu kontaktů albánských nacionalistických kruhů s Němci již z konce roku 1942 a jednání o možném postupu v případě kapitulace Itálie. Na základě studia německých pramenů autor dochází k závěru, že role Němců – a zvláště pak konzula Martina Schliepa – skrze kontakty s Balli Kombëtar mohla být pro vytváření dohody z Mukje o spolupráci Antifašistického národně-osvobozenického hnutí vedené komunisty a Balli Kombëtar velmi významná (s. 200–203). Ve zbytku kapitoly se Marenglen Kasmi věnuje německým vojenským přípravám pro případ kapitulace Itálie a popisuje jednání mezi profašistickými albánskými politiky těsně před italskou kapitulací. Autor velmi detailně sleduje obsazování strategických bodů německým vojskem a odzbrojování italských jednotek.

Závěrečná pátá kapitola chronologicky navazuje na předcházející a zabírá se obdobím německé okupace Albánie v letech 1943–1944, kterou Marenglen Kasmi hned v úvodu označuje za kulminaci albánsko-německých vztahů v první polovině 20. století. Využívá zde především svých širokých znalostí z oblasti vojenské historie a pramenného výzkumu ve vojenském archivu ve Freiburgu. Čtenáři je na jednu stranu poskytnut detailní vhled do fungování německého okupačního

aparátu a průběhu vojenských akcí, ale na druhou stranu ho to strhává od tématu německo-albánských kontaktů k výkladu historického vývoje v Albánii bez závěrečného zhodnocení, proč lze vlastně toto období označit za kulminaci vzájemných vztahů ve sledovaném období. Autor oproti tomu čtenáře seznamuje s cílem německé okupace spočívajícím především v kontrole pobřeží proti možnému spojeneckému vylodění. Zároveň popisuje politický postup Berlína v Albánii s plánem sestavení loutkové vlády a vytvoření falešného obrazu znovuzískané albánské suverenity s rozšířenými státními hranicemi. Velká pozornost je věnována kontaktům Balli Kombëtar s Němci a postupnému zapojení vojenských oddílů tohoto uskupení do německých operací proti partyzánům. Ve vztahu k tomuto Marenglen Kasmi vysvětluje mocenský plán předních ballistů při spolupráci s okupačními jednotkami, tedy získat kontrolu nad co největším územím s vizí vlastní poválečné vlády a eliminace komunistických rivalů. Na základě německých pramenů autor ukazuje, že Němcům tento přístup vyhovoval, neboť jednotky a politickou strukturu Balli Kombëtar mohli využívat pro kontrolu obsazených území ve vnitrozemí, zatímco se německé oddíly soustředily především v pobřežních regionech.

Vzhledem k rozsahu poslední kapitoly (204 stran) se nyní zaměříme na její vybrané části. Hned v úvodu kapitoly se autor věnuje zajímavé problematice hospodářské exploatace Albánie Třetí říší v období okupace. Zmiňuje jak obchodní smlouvu z prosince 1943, tak také dohodu o financování Wehrmachtu v Albánii albánskou stranou a vývoz nerostného bohatství, zejména chromové rudy a ropy (s. 253–267). Výklad této problematiky vhodně doplňuje další části kapitoly, avšak autor se zde opírá téměř výhradně o starší sekundární literaturu, jejíž obsah nijak nekonfrontuje s vlastním pramenným výzkumem.⁹ To již neplatí o části zabývající se fungováním tajné policie Třetí říše v Albánii. Marenglen Kasmi přeložil a zcela poprvé uvedl v plném znění zprávu o aktivitách gestapa na albánských územích. Ta vznikla na základě výpovědi bývalého důstojníka tajné policie v Albánii Helmuta Münze a Elsy Kochové, která během okupace pracovala v sekretariátu Josefa Fitzhuma, generála SS a vyslance Heinricha Himmlera v Albánii. Zpráva obsahuje jak popis činnosti gestapa v Albánii ještě před druhou světovou válkou, tak jeho struktury a fungování v letech 1943–1944 i s typologií spolupracujících Albánců a zmíněním několika konkrétních jmen (s. 302–312). Zprávu bohužel Kasmi ponechává

9 Zejména se jedná o studii Iljaze Fishty a Benjamina Tociho z roku 1980 s názvem *Ekonomia e Shqipërisë nën pushtimin gjerman (shtator 1943–nëntor 1944)* uveřejněné v periodiku *Studime historike* (č. 34); Bernard KÜHMEL, *Deutschland und Albanien, 1943–1944. Die Auswirkungen der Besetzung und die innenpolitische Entwicklung des Landes*, Bochum 1981.

bez nějakého komentáře či analýzy, což by bylo zvláště u dokumentu takovéto povahy příhodné – o to více, pokud přihlédneme k faktu, že zmíněná zpráva vznikla na základě výslechu albánskou tajnou policií.

Marenglen Kasmi se ve své studii nevyhnul tématu spolupráce kosovských Albánců s nacisty. Těžiště jeho zájmu o tuto palčivou problematiku tkví v analýze německé perspektivy skrze dostupné prameny a v popisu německého přístupu k oblasti Kosova a tamnímu albánskému obyvatelstvu (s. 338–355). Popsán je dvojaký cíl okupačního režimu, který tkvěl v zajištění oblastí bohatých na nerostné suroviny a zároveň ve využití Kosova k propagandistickým a politickým účelům, především v podobě proklamací o vytvoření nezávislé a velké Albánie za pomoci Třetí říše. Zvláštní pozornost zde autor věnuje zápiskům Hitlerova vyslance pro Balkán Hermanna Neubachera o příhodnosti spolupráce s kosovskými Albánci s ohledem na jejich podporu Němcům kvůli udržení Kosova v jednom státu se „starou“ Albánií. Vedle německé podpory tzv. druhé Prizrenské lize, jejímž cílem bylo zabránit opětovné kontrole Kosova Jugoslávii, se Marenglen Kasmi na základě německých pramenů především zabývá vytvořením a fungováním albánské divize SS Skanderbeg. Studie nastiňuje důvody vytvoření této jednotky, průběh rekrutace, detailní vojenskou strukturu a popis některých nasazení proti partyzánům. Autor zde připojuje informace o narůstajících dezercích během roku 1944 s přesnými počty. Bohužel u problematiky kolaborace kosovských Albánců se neodpoutává od německé perspektivy a více se nezaobírá sociálně-ekonomickým kontextem spolupráce Albánců z území, která byla k albánskému státu připojena během druhé světové války.

Posledním tématem, kterým se Marenglen Kasmi ve své studii věnuje, je problematika německých zajatců v poválečné Albánii a jejich postupný návrat do vlasti (s. 438–450). Autor se v této části jednak pokouší stanovit přibližný počet Němců, kteří byli na albánském území během války zajati, a následně zmiňuje jejich využití komunistickým režim k veřejným pracím a průběh jejich návratu. Odhad německých zajatců v Albánii Marenglen Kasmi staví na výsledcích výzkumu albánského Centrálního národního archivu, na výpovědích bývalých zajatců po jejich návratu do Německa a na vlastním výzkumu v albánských archivech, k čemuž však poznamenává, že k problematice německých zajatců je uchováno překvapivě velmi málo albánských archiválií. Autor se kloní k počtu kolem jednoho tisíce německých zajatců a dodává, že přesný počet již zjistit nelze. Jak sám Kasmi uvádí, ve svém závěru se rozchází se zmíněnou studií Paskala Mila, který na základě albánských dokumentů z roku 1947 dospěl k počtu maximálně 298 zajatců.¹⁰ Skutečný počet

10 Paskal MILO, *Udhëkryqje shqiptaro-gjermane*, Tirana 2016, s. 186.

se tak zřejmě bude pohybovat někde mezi uvedenými údaji. Nehledě na to je velkým přínosem Kasmioho studie zpracování německých dokumentů k této problematice a publikování přeložených svědectví bývalých zajatců.

Závěrem lze i přes zmíněná negativa vyzdvihnout klady recenzované publikace. Ty tkví především v rozsáhlém studiu německých pramenů, v přeložení a uveřejnění doposud nepublikovaných německých dokumentů vztahujících se k meziválečnému období, ale i k druhé světové válce v Albánii, a v podrobném představení tematiky albánské kolaborace. Za nejvýznamnější přínos Kasmioho práce lze pokládat zejména zpracování opomíjené problematiky albánsko-německých vztahů před druhou světovou válkou.

Matěj Křepinský

Maroš MELICHÁREK,

Národy juhovýchodnej Európy v siločiach medzinárodnej politiky 1856–1913,

Košice, UPJŠ 2020, 230 s.,

ISBN 978-80-8152-842-2.

Dejiny Balkánu boli v priebehu storočí charakterizované snahou balkánskych národov vybojovať si nezávislosť od Osmanskej ríše, ktorá vyvrcholila v druhej polovici 19. storočia v dôsledku rastúceho nacionalizmu. Čoraz silnejšie národné uvedomenie týchto národov a ich nespokojnosť s nadvládou islamského hegemóna sa pretavilo do početnejších povstaní a ozbrojených konfliktov. Balkánsky polostrov však nebol arénou iba pre strety rôznych národností a náboženstiev, svoje záujmy mali v tejto geografickej oblasti prirodzene aj ostatné svetové mocnosti. Juhovýchodná Európa bola teda v danom období studnicou konfliktov a ich následných riešení, je preto škoda, že sa tomuto fenoménu v slovenskej historiografii venuje len minimálny priestor. Doteraz nejestvovala súhrnná publikácia, ktorá by riešila udalosti ako „Veľká východná kríza“ a „Berlínsky kongres v roku 1878“, ale aj menej známe, no pre ďalší historický priebeh podstatné udalosti ako „povstanie v Hercegovine“ či „macedónske národné hnutie“. O zaplnenie tejto medzery sa pokúsil Maroš Melichárek, odborný asistent Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. Oblasť juhovýchodnej Európy predstavuje dlhoročnú sféru jeho výskumu, recenzovaná publikácia pritom nadväzuje na jeho monografiu *Národy juhovýchodnej Európy v siločiach medzinárodnej politiky 1804–1856* vydanú v roku 2015. Druhý diel približuje najpodstatnejšie udalosti,

ktoré sa odohrali v balkánskom prostredí od skončenia Krymskej vojny po rok 1913, so silným dôrazom, ako napovedá už samotný názov, na medzinárodnú politiku.

Kniha je členená do ôsmich kapitol, ďalej vetvených do kratších podkapitol. Prvá kapitola objasňuje udalosti Veľkej východnej krízy, ktorej vypuknutie je spájané s povstaním obyvateľstva v Hercegovine. Práve tomuto povstaniu je venovaná značná časť kapitoly, autor tu objasňuje príčiny jeho vzniku, spomína pritom pohľady viacerých historikov na reflektované udalosti. To prispieva k objektivite knihy a čitateľovi prináša možnosť porovnať názory viacerých autorov a vďaka tomu sa i dopátrať k ďalšej literatúre. To je každopádne veľkou devízou nielen úvodnej kapitoly, ale celej monografie. Pre vznik publikácie bolo použité veľké množstvo domácej i zahraničnej literatúry, dobových prameňov i súčasných pohľadov renomovaných historikov, čo podčiarkuje hutný bibliografický aparát čítajúci niekoľko stoviek poznámok pod čiarou.

Mimoriadne dobre pôsobí druhá podkapitola venujúca sa Východnej kríze ako európskemu fenoménu. Čitateľovi približuje postoj európskych mocností v tejto otázke, kde najmä Rusko sa chcelo na Balkáne angažovať vojensky pod zámienkou pomoci slovanským národom pod nátlakom Osmanov, zatiaľ čo Veľká Británia sa stavala proti územnému okliešťovaniu Porty, obávajúc sa tak zvýšeného vplyvu Ruska v juhovýchodnej Európe. Posledná časť prvej kapitoly je venovaná kongresu veľmocí v Berlíne v roku 1878. Osobitne sa na tomto mieste autor pozastavuje pri srbských požiadavkách, rozoberá i výsledok kongresu a horko-sladké víťazstvo Srbska. Berlínsky kongres však úplne nedoriešil emancipačné otázky balkánskych národov, ktorým je venovaná ďalšia časť publikácie.

Nasledujúce štyri kapitoly autor rozdelil podľa jednotlivých krajín, venujúc sa tak osobitne konkrétnym národným hnutiam a ich bojom za nezávislosť. Postupne tak rozoberá národno-oslobodzovacie záujmy Bulharska, Čiernej Hory, Albánska a Macedónska. Rozdelenie pôsobí dobre najmä pre lepšiu prehľadnosť – môžeme chronologicky sledovať snahy konkrétnych národov o oslobodenie bez toho, aby sa čitateľova pozornosť strácala vo viacerých témach. Autor nás v každej kapitole uvedie do problematiky exkurzom do dejín národného hnutia toho-ktorého národa, aby následne prešiel k detailnému vykresleniu udalostí odohrávajúcich sa vo vytýčenom období. Reflektuje srbsko-bulharskú vojnu v roku 1885 započatú sporami o Východnú Ruméliu, ale i menej známe vojenské strety, ako napr. boje Čiernohorcov proti Osmanskej ríši, či povstania Albáncov. Zaujímavo pôsobia aj kapitoly o Prizrenskej lige, teda národnom albánskom hnutí, ktoré sa muselo emancipovať

v obklúčení nielen Osmanskej ríše, ale aj početnejších slovanských národov, či macedónskom národnom obrodení, kde je zvýšená pozornosť venovaná i role propagandy.

Na tomto mieste je nutné pozastaviť sa aj pri používanom jazyku, ktorý je vzhľadom na charakter práce vedecký a plný odborných termínov, avšak prispôsobený je i laickému čitateľovi, ktorého môže odradiť snáď len veľké množstvo detailných informácií. Autorovi sa to však darí vyvážiť jeho záľubou v opisovaní mnohých zaujímavostí či kontroverzií, spomenúť možno živého vlka, ktorého darovali Čiernohorci Osmanom po víťaznej bitke pri Fundine, čím chcel malý slovanský národ demonštrovať svoju slobodu, či počet tureckých hláv, ktoré si z tohto vojenského stretu odniesol hrdina bitky Novak Milošev. Na viacerých miestach je text okorený citáciami súčasníkov, ktorý mali možnosť zažiť opisované udalosti, ale aj výrokmi vojenských hodnostárov k vojsku či obyvateľstvu pred dôležitými bitkami. Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti možno tieto kapitoly považovať za vydarenú sondu do národno-oslobodzovacích hnutí štyroch balkánskych národov, súhrnný a kvalitný text, ktorý v rámci danej problematiky nájst v slovenskej historiografii veľmi ťažko.

Nasledujúca, rozsahovo najkratšia kapitola je venovaná konfliktu medzi Osmanskou ríšou a Talianskom o územie Líbye, teda jednej z viacerých vojenských udalostí odohrávajúcich sa krátko pred Prvou svetovou vojnou. Kapitola sa zaoberá predpokladmi vzniku konfliktu, samotnému priebehu vojny i jej záveru, ktorý vyústil v podpísanie mierovej dohody v Lausanne. Aj keď sa táto kapitola môže na prvý pohľad javiť ako nie celkom zapadajúca do celkového charakteru práce, je jeho dôležitou súčasťou, nakoľko ide o konflikt, ktorý predznamenal neskoršiu porážku Osmanskej ríše počas Balkánskych vojen v rokoch 1912–1913, ktoré sú primárnym záujmom nasledujúcej kapitoly.

Prvá balkánska vojna, ktorú začal paradoxne najmenší aktér celého konfliktu – Čierna Hora, predstavovala katastrofálnu porážku Osmanskej ríše, zatiaľ čo v tej druhej sa jednotlivé sily preskupili a do konfliktu sa pridalo aj Rumunsko, aby spoločne porazili Bulharsko. Priestor siedmej kapitoly však nebol vyhradený len priebehu oboch vojen a ich záverom. Jedna z podkapitol je zvlášť venovaná zúčastneným armádam. Predstavená je srbská, grécka, bulharská, čiernohorská a samozrejme i osmanská armáda, okrem počtu vojakov a ich vekového zloženia sa dozvieme napríklad aj o používaní výzbroji. Okrem toho sa text pozastavuje aj pri propagande – či už tej anti-tureckej zo strany balkánskych národov, ale aj osmanskej propagande. Zaujímavosťou je, že pre tento účel v danom období dokonca vznikla

Spoločnosť pre vydávanie dokumentov o balkánskych krutostiach. Spomínané časti predstavujú ďalšie ozvláštnenie textu, v publikácii však majú svoje pevné miesto, nakoľko pomáhajú vernejšie priblížiť udalosti Balkánskych vojen.

Záverečná kapitola sa zaoberá postojom Srbska k územia Bosny a Hercegoviny, keďže začiatkom 20. storočia sa Srbsko začalo čoraz viac aktivizovať v snahe anektovať toto územie. Spomína sa najdôležitejší srbský národný program 19. storočia, podľa ktorého si Srbsko robilo nárok na územie Bosny a Hercegoviny z historického hľadiska, priestor kapitoly sa venuje aj tajným srbským organizáciám, ktorých cieľom bolo zvnútra zaktívniť zahraničnú politiku Srbska a zjednotiť tak všetkých Srbov v spoločnom štáte.

Monografia Maroša Melichárka predstavuje dôležitú súčasť slovenskej historickej vedy, nakoľko sa snaží zaplniť medzeru v slovenskej historiografii, kde dejinám balkánskych národov nie je dodnes venovaný veľký priestor. Predmetom záujmu recenzovanej publikácie sú okrem najznámejších udalostí i tie menej známe, ktoré však predstavujú dôležité míľniky v dejinách juhovýchodnej Európy. Ako na viacerých miestach spomína samotný autor knihy, mnoho z analyzovaných tém je ešte doteraz nespracovaných, kniha tak otvára možnosť ich ďalšieho výskumu. Vďaka autorovej detailnej znalosti problematiky vznikla kvalitná monografia približujúca dejiny balkánskeho polostrova v období rokov 1856–1913. Je vhodná do rúk každého nadšenca nie tak dávnej histórie Balkánu, ale i človeka, ktorý si jednoducho chce rozšíriť svoje vedomosti. Má tak možnosť dozvedieť sa viac o snahách balkánskych národov získať nezávislosť, čo pre nich v predmetnom období predstavovalo symbol slobody. Úvod knihy je venovaný výroku srbského diplomata Jovana Ristića, my ním môžeme túto recenziu zakončiť: „Čo znamená sloboda pre človeka, tým je pre národ nezávislosť.“

Peter Pavonič

Rumjana DAMJANOVA – Severina Nikolova GEORGIEVA (eds.) et al.,

Boris Jecov. Biobibliografija,

Sofija, Izdatelski centăr „Bojan Penev“ pri Institut za literatura – BAN 2018, 271 s., ISBN 978-619-7372-17-5.

Mohlo by se zdáť, že knižne vydávané personální bibliografie jsou již přežitkem. Zejména žijící badatelé si vedou soupis vlastních prací systematicky, poněvadž veškerou svou vědeckou produkci musejí s železnou pravidelností vykazovat (popř.

bývá jejich bibliografie součástí jubilejních sborníků, které jsou jim dedikovány). Publikační činnost těch dříve narozených byla buďto již zpracována dříve, anebo se relevantní údaje objevují v různých databázích a internetových zdrojích, do nichž jsou přelévána data z tisíců excerpovaných periodik, sborníků a monografií.

V Bulharsku však bývá dodnes zvykem, že význačným osobnostem spojeným s univerzitním či akademickým (rozuměj týkajícím se ústavů Bulharské akademie věd) prostředím se knižní soupisy jejich publikací vydávají a může jít i o příručky průkopnické, jež až doposud odborníci na poli humanitních věd postrádali. To je právě také případ zde recenzované publikace *Boris Jocov. Biobibliografija* z roku 2018 (dále *Biobibliografie*).

Recenzovanou *Biobibliografii* k životu a dílu literárněvědného bohemisty, bulharisty a slavisty Borise Jocova (1894–1945) je namístě chápat nejen jako osnovu výrazně ulehčující a iniciující další jocovovská bádání, nýbrž především jako gesto rehabilitace a satisfakce. Tento významný univerzitní profesor, v noci z 1. na 2. února 1945 popravený za své „profašistické“ postoje a nežádoucí politickou angažovanost v letech 1942–1944 (ve dvou vládách vykonával funkci ministra národní osvěty), byl totiž po své předčasné nedobrovolné smrti autoritářsky vytěšňován z povědomí laické i vědecké veřejnosti. V rámci nové kulturní politiky, uplatňované bezprostředně po státním převratu Vlastenecké fronty v září 1944, bylo naprosto nepřípustné připomínat vědecké dílo „fašisty a zrádce“ (byť i jen třeba pouhým jménem), a tak se Jocovovy četné odborné příspěvky nesměly v odborné literární produkci citovat (proto bylo běžné odkazovat pouze k názvům, aniž by se uváděla autorova identita), ač výsledky jeho bádání si někteří bulharští slavisté neeticky přivlastňovali a prezentovali je jako vlastní názory (hojně z Jocovova duchovního odkazu nepřiznaně čerpal např. Emil Georgiev, který se navíc zhusta „vracel“ k týmž tématům, o nichž pojednal jeho někdejší kolega, čímž se dopouštěl de facto plagiátu).¹

Boris Jocov náleží k nemnohým Bulharům, kteří vystudovali slovanskou filologii na filozofické fakultě české Karlovy univerzity (z jeho antecedentů lze jmenovat lingvisty Aleksandra Teodorova-Balana – doktorát mu byl udělen roku 1884 jako vůbec prvnímu zahraničnímu studentu české univerzity – a Stefana Mladenova – doktorát udělen roku 1905; v témže roce získal ještě tamtéž doktorát čistě bulharisticky zaměřený literární historik a folklorista Michail Arnaudov, který

1 Nejnověji na tento Georgievův morální nedostatek upozornila komparatistka Christina BALABANOVA, *Slavističnite tekstove na Boris Jocov kato naučno neusvoeno prostranstvo*, Slavjanski dialozi 11, 2014, č. 15, s. 48–56 (zde s. 50–51).

v bulharské akademické vědě působil až do počátku 80. let), ale je vůbec prvním s orientací na literárněvědnou bohemistiku. V Praze působil nejprve od února 1923 jako zahraniční stážista Ministerstva školství a národní osvěty ČSR (pět semestrů v letech 1923–1925, nikoli čtyři, jak se běžně uvádí),² kdy navštěvoval semináře a přednášky řady renomovaných pedagogů (Miloslava Hýska, Jaroslava Vlčka, Emila Smetánky, Josefa Skrbínška, Břetislava Foustky, Františka Kováře, Jana Jakubce, Josefa Páty, Františka Krejčího, Jana Máchala nebo Matiji Murka). Krátce nato v roce 1926 (resp. 1927, kdy vykonal i rigoróza)³ navázal úspěšnou obhajobou doktorské disertace na téma *Otakar Halina „Mokry“ a polská literatura (Studie z dějin české literatury)*. (*K dějinám polského romantismu v Čechách*), psanou již v roce 1925.⁴ O disertaci autoři biobibliografie sice vědí podle soupisu disertací pražské univerzity Marie Tulachové,⁵ avšak samotná rozprava jako významný a hodnotný Jocovův odborný text v soupisu chybí, ač její kompletní, česky psaný rukopis se zachoval v univerzitním archivu.

Biobibliografie, která vznikla v Ústavu literatury Bulharské akademie věd při plnění grantového projektu *Bulharský literární panteon a slovanský svět ve vědeckém odkazu Borise Jocova: Rekonstrukce idejí*, rámcuje anonymní úvodní slovo, v němž je Jocov jmenován jako jeden z nejvyprofilovanějších bulharských pracovníků v oblasti humanitních věd ve 20. století, jehož přínos je zvláště v domácí slavistice (a dodal bych – též bohemistice) až do dnešních dní patrný. Poté následuje *Předmluva (Biobibliografie, s. 9–17)* z pera vedoucí autorského kolektivu (ten tvoří bibliografka a spolueditorka Severina Nikolova Georgieva, literární vědci Christina Balaba-

2 Srov. např. Zdeněk URBAN, *Svědectví českých archivů o B. Jocovovi*, in: Luboš Řeháček – Zdeněk Urban (eds.), *Les études balkaniques tchéques IX*, Praha 1994, s. 57–66 (zde s. 58). Sám jsem tuto skutečnost ověřil v „nacionálech“ FF UK (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy [dále ÚDAUK], fond FF, katalogy Filosofové – mimořádní frequentanti, hospitanti a cizinci, sv. Letní běh 1923, Zimní běh 1923–24, Letní běh 1924, Zimní běh 1924–25, Letní běh 1925).

3 To znamená, že Jocov v roce 1925 složil zmíněné zkoušky a následujícího roku předložil svou disertaci, kterou hned posoudili školitel (Miloslav Hýsek, hodnotil ji jako dobrou) a oponent (Marian Szykowski, hodnotil ji jako velmi dobrou), ovšem studia ukončil až zkouškou rigorózní v říjnu 1927 (ÚDAUK, fond FF, Rigorózní protokoly 1882–1939, sv. 2, záznam č. 1464).

4 „Halina“ a „(K dějinám polského romantismu v Čechách)“ je v rukopisu dopsáno perem a „Mokry“ je přeškrtnuto; název cituji podle originálu (ÚDAUK, fond FF, disertace, č. 1464).

5 *Biobibliografie*, s. 239, záznam č. 629; srov. Marie TULACHOVÁ (ed.), *Disertace pražské univerzity 1882–1953. Sv I*, Sbírka pramenů a příruček k dějinám University Karlovy, sv. 3, Praha 1965, s. 122 (v tomto soupisu je disertace zařazena podle data vykonané rigorózní zkoušky v oddíle 1927/1928, avšak samotná disertace, dopsaná již 1925, byla obhájena v roce následujícím, jak dokumentují oba zachované posudky z dubna 1926).

nova, Dobromir Grigorov, Nedka Kapralova, Marija Kitanova, Aleksandăr Kjosev, Radosvet Kolarov, Andriana Spasova, Svetla Strašimirova, Nikolaj Želev a jako konzultantka a redaktorka Elena Janakieva), specialistky na problematiku bulharského národního obrození Rumjany Damjanovy. Autorka se podrobněji zastavuje u Jocovova vztahu k jeho vlastnímu učiteli (a univerzitnímu předchůdci) Bojanu Penevovi (Jocov byl mj. editorem monumentálního, posmrtně vydaného Penevova cyklu přednášek *Istorija na novata bălgarska literatura*, 4 sv., 1930–1936), nastiňuje Jocovovo veřejné působení v kulturních i politických funkcích, označuje ho za inovátora komparatistiky v Bulharsku, který v lecčems anticipoval pozdější vývoj domácí literární vědy, ba jehož metodologické přístupy zůstávají aktuální podnes. Damjanova v závěru předmluvy zdůrazňuje, že *Biobibliografie* je jen prvním krůčkem k rekonstrukci celistvého Jocovova vědeckého i lidského profilu a k rehabilitaci jeho badatelského odkazu, který by se měl časem postupně vrátit i do bulharského komparatistického, literárněvědného, antropologického, historického, slavistického, sociologického a obecně kulturologického odborného diskursu.

Hlavní a nejrozsáhlejší, bibliografická část publikace (*Biobibliografie*, s. 33–241) obsahuje celkem 634 údaje, rozříděné podle šesti klasifikačních kritérií: 1. Jocovovy v Bulharsku před rokem 1945 (*Biobibliografie*, s. 33–164) a 2. po roce 1945 vydané publikace (*Biobibliografie*, s. 165–168), 3. bulharské publikace o Jocovovi před rokem 1945 (*Biobibliografie*, s. 169–225) a 4. po roce 1945 (*Biobibliografie*, s. 226–238), 5. Jocovovy zahraniční publikace (*Biobibliografie*, s. 239–240; jen 5 záznamů) a 6. zahraniční publikace o Jocovovi (*Biobibliografie*, s. 241; pouze jediný [!] záznam). Tato část je nejprve uvedena stručnou charakteristikou způsobu zpracování bibliografických jednotek (*Biobibliografie*, s. 19–22; kromě poměrně podrobné anotace všech položek slouží k rychlému dohledání textů signatura jedné ze čtyř nejdůležitějších sofijských knihoven – Národní, Univerzitní, Centrální akademické a menší ústavní) a obsahuje ještě heslovité kalendárium důležitých událostí Jocovova života (*Biobibliografie*, s. 23–25) a fotografické přílohy.

Knihu uzavírají praktické bibliografické pomůcky: jmenný ukazatel (*Biobibliografie*, s. 243–252), rejstřík excerpovaných periodik a ostatních publikací (*Biobibliografie*, s. 253–260), abecední soupis všech Jocovových uveřejněných děl (*Biobibliografie*, s. 261–269) a konečně seznam katalogů a publikací, jichž bylo použito při sestavování bibliografie (*Biobibliografie*, s. 270–271).

Opakuje-li se v recenzované *Biobibliografii* požadavek, že je třeba Jocovovy názory, myšlenky, výklady a interpretační přístupy znovu navrátit do bulharské literární vědy a slavistiky, bude v českém prostředí platit jen částečně, neboť zejména

v české bulharistice (ale v menší míře též bohemistice a slavistice) je Jocovova mentální stopa přítomna permanentně. Byl totiž prvním bulharským znalcem českého písemnictví, který prolomil pranepatrný zájem o naši poezii a kulturu ve své domovině, pionýrem, jenž zároveň z pohledu vzdělaného Balkánce objevoval českou literaturu také nám samotným svými originálními postřehy a nečekanými konfrontacemi: V jeho nemalé a mnohvrstevnaté vědecké produkci nalezneme např. plastické portréty věnované českým básníkům a myslitelům (Petru Bezručovi, Otokaru Březinovi, Konstantinu Jirečkovi, Janu Máchalovi, Tomáši G. Masarykovi, Otakaru Mokrému, Josefu Pátovi, Jiřímu Wolkrovi či Franku Wollmanovi), s pozitivistickou akribií bibliograficky vyčerpávající pojednání o recepci folklorních sběrů bratří Miladinovových v Čechách a recipročně – rozpravu o přijímání a tvůrčím rozvíjení filologických podnětů Josefa Dobrovského v Bulharsku,⁶ cennou a ve své době zcela neotřelou analýzu bulharských syžetů v dílech ostatních slovanských autorů (z Čechů Václava Beneše Třebízského, Svatopluka Čecha, Josefa Václava Friče, Vítězslava Háška, Prokopa Chocholouška nebo Elišky Krásnohorské) a mnohé další stati a recenze. Zvláštní pozornost si mj. zaslouží průkopnická hodnocení soudobých českých překladů Christa Boteva či Nikolaje Lilieva, čímž Jocov rozšířil tradičně vymezenou škálu česko-bulharských kontaktologických témat.

Publikaci *Boris Jocov. Biobibliografija* je nutno přivítat jako cennou pomůcku při zkoumání bulharsko-slovanských (zejména v jinoslovanských prostředích, hlavně ruském, polském a jihoslovanském bude potřeba nadále pátrat po ohlasech Jocovovy činnosti i po překladech jeho vlastních textů; jazykem slavistiky navíc v první polovině minulého století bývala také němčina) a rovněž bulharsko-českých (nejen literárních) vztahů. Zejména je třeba vyzdvihnout zvláště etický rozměr tohoto vydavatelského počinu, k němuž došlo teprve až po 28 letech od rozpadu sovětského bloku a následných demokratizačních změnách v bulharské společnosti. Nezbyvá než popřát celému jocovovskému týmu, aby se mu časem podařilo naplnit všechna v publikaci artikulovaná předsevzetí (ohlášeno je např. vydávání sebraných spisů B. Jocova i záměr shromáždit a zpřístupnit veškerou autorovu do-

6 Mimočodem v *Biobibliografii* chybí – podle mého soudu zásadní – odborný text B. Jocova (snad proto, že se autoři omezili jen na vyhledávání v bulharských knihovnách): *Jozef Dobrovski v Bălgarija*, in: Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Sekce III, Praha 1932, s. 773–850, 1058–1060 (résumé). Autorům rovněž unikly některé Jocovovy články uveřejněné v češtině a četné zprávy a recenze o jeho pracích z pera Jocovova někdejšího učitele Josefa Páty; podrobněji o tom viz Marcel ČERNÝ, *Boris Jocov a Čechy (Nad první reprezentativní bibliografií popraveného bulharského bohemisty a slavisty)*, *Studia ethnologica Pragensia* 11, 2020, č. 2, s. 49–83.

chovanou korespondenci) a aby hlavní cíl recenzované biobibliografické rukověti – totiž vzbudit znovu zájem o jeho rozsáhlé, v mnohém ohledu inspirativní dílo – rezonoval napříč všemi bulharskými duchovními vědami, nejen těmi filologickými.

Marcel Černý

Rebecca HAYNES,

Moldova: A History,

London, I.B. Tauris 2020, 256 s.,

ISBN 978-1-7807-6162-6.

Dějiny území, na kterém se dnešní Moldavská republika nachází, nebyly v západní historiografii doposud dostatečně prozkoumány. Bylo to z několika důvodů. Předně Besarábie a Podněstří byly pro západní badatele periferním územím, kde podle jejich názoru nedošlo k žádným osudovým historickým událostem. Jedinou výjimkou, která poutala větší pozornost, byl snad Kišiněvský pogrom z roku 1903. Tato událost však obvykle není studována v kontextu dějin Besarábie, nýbrž jako součást dějin vnitřní politiky Ruské říše a zejména jako jeden z katalyzátorů židovské emigrace do Evropy a Spojených států. Ani konflikt v Podněstří na počátku 90. let nepřitahoval tolik pozornosti vědců ve srovnání s tragickými událostmi na Kavkaze a v bývalé Jugoslávii.

Na Západě se však čas od času přece jen objeví články a práce o historii Besarábie a Podněstří.¹ Nejznámější z nich je kniha *Moldavane (Moldovans)* od Charlese Kinga, kterou vydal Hooverův institut v roce 2000.² Tato práce nebyla bez nedostatků, ale celkově se jednalo o první pokus západních badatelů o zachycení dějin Moldavské republiky. O dvacet let později vydala monografii na toto téma Rebecca Haynesová, lektorka na University College v Londýně. Autorka se primár-

1 Srov. např. Donald DYER, ed., *Studies in Moldovan: The History, Culture, Language, and Contemporary Politics of the People of Moldova*, Boulder (Colorado) 1996; Julius S FISHER, *Transnistria: The Forgotten Cemetery*, South Brunswick (New Jersey) 1969; Wim VAN MEURS, *The Bessarabian Question in Communist Historiography: Nationalist and Communist Politics and History-Writing*, New York 1994.

2 Charles KING, *Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture*, Hoover Institution Press 2000. Tato práce byla později publikována v Moldavsku, srov. Charles KING, *Moldovenii: România, Rusia și politica culturală*, Chișinău 2011.

ně specializuje na meziválečné dějiny Rumunska a zejména na dějiny rumunského fašismu.³ Již dříve však publikovala dílčí studie o historii tzv. „moldavské identity“.⁴

Monografie zanechává celkem rozporuplný pocit. Na jedné straně vidíme autorčin rozhled o rumunské a anglicky psané historiografii týkající dějin Besarábie a Podněstří. To vše je pozoruhodné, ale na druhou stranu není jasné, proč autorka ignoruje existenci ruskojazyčné historiografie. Ruská a sovětská historiografie dějin Besarábie a Podněstří byla bezpochyby vždy obětí politické konjunktury, ale zároveň existovala díla hodná pozornosti.⁵

Dalším problémem, který si zaslouží pozornost, je matoucí struktura kapitol v knize. Výkladu schází plynulost a konzistence. Autorka přechází od jednoho tématu k druhému, aniž by ukázala jejich vzájemné propojení. Ve výsledku vidíme nadbytečně členitou a roztržitou strukturu knihy. Ani chybějící další vnitřní členění kapitol neusnadňuje porozumění textu. V některých případech vidíme rozpor mezi názvem kapitoly a jejím obsahem. V sedmé kapitole *Unie Besarábie s Rumunskem* (*Bessarabia's union with Romania*) jsou mimo jiné také popsány události na tehdejší sovětské Ukrajině, kdy na jejím území vznikla Moldavská autonomní sovětská socialistická republika (MASSR), což však není v názvu kapitoly ani nikde jinde uvedeno.

V prvních pěti kapitolách autorka popisuje události z dějin středověkého Moldavského knížectví. Na jedné straně to dává smysl, protože území většiny moderní Moldavské republiky nepochybně bylo součástí středověkého Moldavska. Na druhou stranu dějiny do roku 1812 zabírají více než polovinu knihy, což činí monografii nevyváženou. Tyto kapitoly navíc nemohou dát badateli v oblasti dějin středověkého Moldavska nic nového, protože toto historické období bylo podrobně rozpracováno jak v rumunské historiografii královského období, tak i v dílech napsaných po roce 1945. Za zmínku také stojí, že v knize chybí podrobný popis vývoje území Besarábie jako součásti středověkého Moldavského knížectví, což je velmi důležité v kontextu dějin moderní Moldavské republiky, která se nachází ve východní části historického území stejnojmenného knížectví. Monografie také nevěnuje pozornost sociálně-ekonomickému a politickému vývoji podněsterských

3 Srov. např. Rebecca HAYNES, *Romanian Policy Towards Germany, 1936–40*, London 2000; Eadem, *In the shadow of Hitler: personalities of the right in central and eastern Europe*, London 2011.

4 Srov. např. Eadem, *Moldovan Identity: From Interwar Bessarabia to Post-Soviet Moldova*, in: *Historical Yearbook*, Nicolae Iorga Institute of History, Bucharest 2005, s. 151–168.

5 Srov. např. Andrej KUŠKO – Viktor TAKI – Oleg GROM, *Bessarabija v sostave Rossijskoj imperii 1812–1917*, Moskva 2012.

zemí až do roku 1917. To je autorčino velké opomenutí, protože formování trvale usídleného obyvatelstva v příhraniční oblasti mezi Besarábií a tzv. Divokým polem (teritoriálně rozsáhlá historická a geografická oblast mezi řekami Dněstr a Don) bude hrát určitou roli v událostech 20. století.

Autorka velmi slabě popsala vývoj kultury v poválečném sovětském Moldavsku. V knize chybí mnoho jmen, která hrála důležitou roli při formování místní kultury (Eugen Doga, Grigore Vieru, Mihai Volontir atd.). Ale co je nejdůležitější, autorce chybí v úvaze jedno důležité pozorování. Většina tvůrčí elity sovětského Moldavska, která byla v sovětské éře vychována v paradigmatu existence tzv. „samostatné moldavské kultury“, se po nástupu Gorbačova k moci postavila na stranu myšlenky „nedělitelného rumunského národa od Dněstru po Tisu“. Vysvětlení důvodů takového vývoje by jistě vylepšilo výklad, který je o tento důležitý fenomén ochuzený.

Knihla rovněž nepopisuje historii protialkoholické kampaně za vlády Gorbačova, jejíž důsledky až překvapivě silně poznamenaly další vývoj v Moldavsku. To totiž bylo jedním z hlavních dodavatelů vína a dalších alkoholických výrobků na domácí trh Sovětského svazu. Zisk z výroby a prodeje alkoholických nápojů byl jedním z klíčových zdrojů místního rozpočtu. Gorbačovova špatně koncipovaná protialkoholická kampaň, která vedla ke snížení produkce, zničení mnoha skladů vína a kácení vinic, velmi tvrdě zasáhla ekonomickou situaci v republice. Ale co je nejdůležitější, tyto události sloužily jako jeden z katalyzátorů zklamání a rostoucího negativního postoje většiny obyvatel republiky k vnitřní politice sovětského vedení.

Monografie obsahuje poměrně málo faktografických chyb a překlepů, přesto se některé omyly v knize najdou. Například hutní továrna ve městě Rybnica zahájila svou činnost v roce 1985 (nikoliv 1984). Jeden z gagauzských politiků se jmenuje Stepan Topal, nikoliv Stephen Topol.

Přes uvedené výhrady knihu doporučuji jako jeden z mála ve světových jazycích přístupných přehledů dějin Moldavské republiky. Současně bych poradil badatelům dějin Besarábie a Podněstří, aby se zcela nespolehali jen na ni a používali další monografie v rumunštině, ruštině a jiných jazycích.

Mihail Ceropita

ZPRÁVY

Denisa NEČASOVÁ,
Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956,
Praha, NLN 2020, 235 s.,
ISBN 978–80–7422–688–5.

Denisa Nečasová se na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity dlouhodobě zabývá studiem soudobých dějin, kulturních dějin a gender history. Mimo jiné je autorkou publikací *Buduj vlast – posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, a *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*. Právě na druhou jmenovanou knihu z roku 2018 přímo navazuje publikace *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956*. V průběhu analýzy nového socialistického člověka totiž jako neustále přítomný stín před očima autorky vystupoval také tajuplný protipól, vždy škodící nepřítel, který do značné míry (nejen) československou poúnorovou společnost výrazně identifikoval.

Denisa Nečasová knihu rozdělila do pěti kapitol doplněných o shrnující závěr. V úvodu pečlivě představuje teoretické zakotvení svého výzkumu a metodologii. Čtenář je proveden skrze typologii nepřítele a jeho ideologické zarámování, a to za pomoci systematizace procesu konstrukce nepřítele skrze osm vzájemně se prolínajících stupňů. Stěžejní pojem „nepřítel“ vystupuje jako kulturně a sociálně konstruovaná dis-

kurzivní figura proměňující se v závislosti na daném významovém, časovém a geografickém kontextu. Autorka při svém bádání vycházela především ze studia dobových periodik či normativních brožur formujících oficiální diskurz komunistické propagandy, přičemž se při zasazování tématu do širšího kontextu opírala také o prameny ÚV KSČ.

Právě důsledné sledování geopolitických i časových souvislostí patří mezi přednosti publikace odhalující jak dlouhou kontinuitu mnohých kulturních procesů nalézajících své kořeny již v 19. století, tak kupříkladu v 50. letech stěžejní vliv Sovětského svazu na veřejný prostor v Československu.

Pro představení obrazu nepřítele vytýčila Denisa Nečasová čtyři klíčové skupiny, které v oficiálním diskurzu sledovaného období dominovaly. Autorka každého z nepřátel analyzuje v samostatné kapitole, které se tu více, tu méně navzájem prolínají. Pomyslnou cestu začíná po boku snad nejtýpističtějšího a v dobovém diskurzu dozajista nejrozšířenějšího příkladu; buržoazie. Autorka přináší vhled do proměnlivého vývoje vnímání pojmu, rozkrývá symboliku v komunistické propagandě používaných slov a výrazů, poukazuje na hlubší vnitřní kategorizaci buržoazie. Představuje, co znamenalo buržoazní myšlení a jakým způsobem se negativní vymezení vůči všem zmíněným

podtématům podílelo na utváření nové socialistické společnosti.

Podobným způsobem pak Denisa Nečasová systematicky postupuje i skrze další kapitoly, ve kterých vykresluje obraz kulaka, římskokatolického kněze a Spojených států amerických. Konstantně přitom připomíná, že podoba nepřítele nepředstavovala bezvýhradně jasné zarámovaný soubor neměnných znaků; jednalo se spíše o proces nejrůznějšími okolnostmi ovlivněného vývoje.

Pro laického čtenáře místy náročnější text osvěžují dobové karikatury. Orientaci ve faktograficky hutné látce výrazně usnadňuje praktický jmenný rejstřík. Kniha nepostrádá obsáhlý seznam pramenů a literatury, stejně jako poznámkový aparát umístěný vhodně na spodní části stránek.

Publikace *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956* vystupuje jako cenný příspěvek k odborné diskuzi o podstatě totalitarismu, neboť představuje oficiální obraz historického tématu významně určujícího charakter dobového veřejného prostoru. Zjevná otázka, nakolik nabízené obrazy nepřítele prakticky ovlivňovaly všední život v totalitním Československu, se tím otevírá jako příležitost pro případné navazující výzkumy badatelů na poli dějin každodennosti. Téma nepřítele coby prostředku k utváření vlastní identity ostatně není uzavřenou věcí minulosti, ale navýsost aktuálním fenoménem i pro současnou společnost.

Jakub Marša

Zdenko MARŠÁLEK – Jiří NEMINÁŘ (eds.),

Ve dvou uniformách. Nuceně mobilizovaní a jejich účast v odboji.

Okolnosti, souvislosti, marginalizace,

Hlučín – Praha, Muzeum Hlučínska – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2020, 223 s.,

ISBN 978-80-907054-2-5 (Muzeum

Hlučínska) – 978-80-7285-253-6 (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR).

Otázka služby příslušníků jiných národností v německém wehrmachtu za druhé světové války stále zůstává tématem, které leží spíše na okraji zájmu historiků. Poměrně značné pozornosti se sice dočkaly oddíly dobrovolníků z řad obyvatel některých zemí západní Evropy, poněkud se ale zapomíná na vojáky, kteří kvůli geopolitickým změnám těsně před válkou nebo během ní museli do německé armády nuceně nastoupit.

Anotovaná publikace je výstupem ze stejnojmenné konference, na níž se sešli badatelé zkoumající tuto problematiku a představili stav bádání a nejnovější výsledky svých výzkumů. Čtenář se v knize seznámí s nejdůležitějšími fakty ohledně nucené mobilizace příslušníků jiných národů do německé armády. Zvláštní pozornost je věnována Slovincům, což je téma u nás nepříliš známé. Největší je však zcela pochopitelně věnována občanům z území Československa. Zajímavé jsou části pojednávající o kritériích pro přijímání důstojníků „sudetoněmeckého původu“ do německé armády. Příklad Josefa Elbela ukazuje, že i přes svůj německý původ mohl takový člověk poměrně úspěšně (a loajálně) sloužit v československé armádě (kladná služební hodnocení), avšak bližší mu byla přece jen armáda

německá, do níž nastoupil po Mnichovu a kde dosáhl hodnosti plukovníka (padl na východní frontě v roce 1943).

S množícími se neúspěchy německé armády a nutností povolávat další vojáky se pozornost německého velení stále více obracela k rekrutačním možnostem na územích připojených k říši a zároveň obydlených národnostně nevyhraněným obyvatelstvem. Největší pozornost je pochopitelně věnována Hornímu Slezsku, protože se dotýká i československých dějin. Jen na Hlučínsku muselo německou uniformu obléknout dvanáct až třináct tisíc mužů. Na Těšínsku a v bývalé polské části Horního Slezska nacisté zavedli zápisy do seznamů německé národnosti (deutsche Volksliste) a tím i přiznání jisté formy říšského občanství. Řada místních se začala hlásit k slezské národnosti v naději, že tak nad Němci vyrazí. Vyneslo jim to sice zápis do třetí skupiny volkslisty (jednalo se o časově omezené občanství) a tím i určitou volnost (využívanou mj. i ke krytí odbojové činnosti), na druhou stranu se jim nevyhnula povinnost sloužit v německé armádě. Z Těšínska musely proto narukovat tisíce mužů, kteří se pak ocitli skoro na všech bojištích druhé světové války. Kvůli svému původu neměli leckdy ve wehrmachtu na různých ustláno a s problémy se mnozí potýkali i jakmile se jim podařilo dostat do spojeneckého zajetí. Kromě toho, že se o ně (tj. ty z Těšínska) přetahovaly polská a československá armáda „lačníci“ kvůli nedostatku záloh po každém vojákovi, setkávali se kvůli službě v německé armádě s nedůvěrou. Ve většině případů ovšem nebyla opodstatněná a řada těchto vojáků se v boji osvědčila. Větší důraz klade publikace na otázku vojáků z Hlučínska, jejichž účast v československém odboji stále zůstává pozapomenutou kapito-

lou našich dějin. Ačkoli někteří Hlučičáci udělali v poválečné československé armádě kariéru, paradoxem zůstává, že zatímco Spolková republika Německo poskytla bývalým vojákům odškodnění a kompenzace, Československo odmítalo vojákům československé zahraniční armády, kteří předtím prošli wehrmachtem, udělit status odbojáře (byly sice učiněny výjimky, avšak jen ve zlomku případů).

Knihu doplňují kvalitní a zajímavé fotografie a reprodukce dokumentů, nechybí ani seznam použitých pramenů a literatury.

Jiří Friedl

Jakov Miroslavovič SKULSKIJ,
Ladislav Trakal: chudožnik i pedagog,
Charkov, FLP Panov A.N. 2020, 157 s.,
ISBN 978-617-7947-00-3.

Na stránkách *Slovanského přehledu* byla opakovaně zmiňována aktuálnost soustavného výzkumu archivních pramenů k dějinám české diaspory na Ukrajině (naposledy tak učinil Miroslav Jireček v recenzi práce *Češi a Poláci na Ukrajině ve 20. století*, Slovanský přehled 105, 2019, č. 2, s. 326–327). Toto téma je zajímavé i pro mladé ukrajinské badatele, jak dokazuje monografické zpracování osobnosti Ladislava Trakala (1873–1951). Ten v letech 1898–1921 žil v Charkově, kde působil jako učitel tamní umělecko-průmyslové školy. Na základě studia v archivech, knihovnách a muzeích autor zdařile rekonstruoval jeho životní dráhu i jednotlivé etapy jeho umělecké tvorby. Kromě ústředního charkovského období přehledně na základě dokumentů z rodinného archivu nastínil i Trakalovo mládí (zejména studijní léta na pražské

umělecko-průmyslové škole) a závěrečné období života po návratu do vlasti. Protože tuzemské encyklopedické příručky Trakala opomíjely, jedná se o první publikovanou souhrnnou informaci. Doplnit ji lze snad jen o údaje z archívního fondu české zemské školní rady o jeho krátkém působení jako kandidáta profesury na reálce v Praze na Královských Vinohradech. Bylo to ve školním roce 1896/1897. Poté se vydal s osmnáctiletou manželkou a jejich ročním synem na dalekou cestu na Ukrajinu. Rozhodnutí k takovému kroku jistě musela předcházet velmi silná motivace.

Skulskij ocenil našeho krajana jako novátora, který přinesl do Charkova svěží zkušenosti s moderním evropským uměním a svou pedagogickou i uměleckou činností výrazně přispěl k modernizaci tamní kulturní scény přelomu 19. a 20. století. Toto příznivé hodnocení vyvstane o to více, když si uvědomíme, že Charkov byl před první světovou válkou městem počtem obyvatel srovnatelným s Prahou a její rozvinutou kulturní infrastrukturou. Komparativní výhodou pro Trakala byly nepochybně znalost ruského jazyka, který si osvojil ještě doma v tradičním slovanofilském nadšení české inteligence, a organizační talent. Ten projevil nejen při zakládání a činnosti Společnosti charkovských výtvarníků, ale rovněž v provozu vlastní umělecko-dekorativní firmy, která zakázkami pro regionální elity podporovala jeho rychlé začlenění do charkovské společnosti. Trakal se ukázal v pravý čas na pravém místě. Na podzim 1898 kuratorium místního osvětového spolku zřídilo novou umělecko-průmyslovou školu. Místo vedoucího jejího ateliéru dekorativní malby nabídl právě Trakalovi.

V knize je reprodukována na s. 85 vzpomínka jeho žáka, pozdějšího konstruktivis-

ty Borisa Vasiljeviče Kosareva (1897–1994), který na svém učiteli oceňoval pedagogické schopnosti i toleranci k novým uměleckým směrům. Atraktivita Trakala mohla souviset také s jeho specializací, když dekorativní malba nabízela v dobách oživeného stavebního ruchu dobré uplatnění. Trakal navíc svým žákům umožňoval ve své soukromé firmě praxi jako pomocným sílám. Mohli tak přijít k prvním výtvarníkům. Zůstává ovšem otázkou, jak ho vnímali představitelé nejmladší generace, kteří s ním nebyli v bezprostředním styku v ateliéru a znali ho pouze z veřejných výstav. Z budoucích známých představitelů avantgardy to byli Alexandr Alexandrovič Dejneka nebo Mane Kac, nemluvě o uměleckém kroužku, který se scházel v domě sester Sinjakovových (David Davidovič Burljuk, Velimir Vladimirovič Chlebnikov, Boris Leonidovič Pasternak).

Početná reprodukováná umělecká díla, historické fotografie a archivní dokumenty svědčí o autorově náročné heuristické práci při shromažďování dokumentace z různých zdrojů. Většinou se však týkají jen předrevolučního období. V letech 1917–1919 přecházel Charkov podle vývoje bojových operací několikrát střídavě do rukou ukrajinských vlád, dobrovolnické armády generála Děnikina a sovětské moci. Ta se po třetím dobytí města bolševiky stala v prosinci 1919 trvalou. Do dnešních dnů se v ukrajinských archivech z tohoto období pro tematiku sledovanou v knize mnoho pramenů nedochovalo. Mezeru je však možné alespoň zčásti doplnit komplementárními údaji z dokumentů ministerstva zahraničních věcí a ministerstva sociální péče, pod které spadala činnost československé repatriční mise v Charkově. Vypovídají ostatně i o celém válečném období, přičemž ukazují

složitou situaci krajanů, kteří navzdory svým snahám o plnou integraci byli v krizových okamžicích vnímáni jako cizinci. Po vypuknutí světové války byl Trakal v srpnu 1914 spolu s osmnáctiletým synem zajištěn carskou policií jako občan znepráteleného státu a v jejich nepřítomnosti byl za bílého dne vyloupen jejich dům, přičemž policie bez viditelné snahy dopadnout viníky záhy trestní řízení vedené proti neznámému pachateli zastavila. Trakal byl přinucen požádat o ruské státní občanství. Obdobně po vydání bolševických dekretů o všeobecné pracovní povinnosti se musel stát činným přijetím funkce předsedy gubernského komitétu pro výtvarná umění. Umělecká škola, kterou vedl, byla uzavřena v roce 1919 a nemovitosti, kdysi jí odkázané štedrým mecenášem, zabavily sovětské orgány. Trakal přišel o profesorský plat, nárok na penzi a nemohl se ani spoléhat na soukromé zakázky, které před revolucí tvořily podstatnou vedlejší část jeho příjmů. Nepatrné služné, které od sovětského státu dostával, nepostačovalo na dostatečnou výživu rodiny, především těžce nemocné manželky. Nezbylo mu, než postupně odprodávat zbývající majetek na černém trhu, až se nakonec rozhodl pro návrat do vlasti.

Skulskij při hledání podkladů ke knize shromáždil řadu porůznu roztroušených Trakalových obrazů a skic, které spolu se zápůjčkami z muzeí a galerií prezentoval jako kurátor na výstavě v charkovském muzeu umění. Jednalo se o první soubornou výstavu umělcovy tvorby uspořádanou ovšem až sedm desítek let po jeho smrti. Nedávno londýnský aukční dům Sotheby's dražil Trakalovo plátno zobrazující posledního ruského cara Mikuláše II. na přehlídce vojenských jednotek v Charkově před jejich odjezdem do rusko-japonské války. Obraz, původně

oceněný na 15 tisíc liber, se prodal za více než dvojnásobek vyvolávací ceny. Trakalovo dílo, které díky Skulského práci získalo odborné zhodnocení, se tak dočkalo obnoveného zájmu soukromých sběratelů.

Do carského Ruska s cílem najít v něm profesionální uplatnění následovali Trakala před rokem 1914 i další absolventi pražské umělecko-průmyslové školy. V Zakavkazsku, v Tbilisi a později ve střední Asii v Samarkandě vyučoval Karel Souček (1885–1972). Do Oděsy, kde v roce 1897 Trakal začínal svou ukrajinskou anabázi, přišel po absolvování v roce 1909 jako učitel kreslení a tělocviku Mikuláš Číla (1883–1983). Ten po vypuknutí války nejen přijal ruskou státní příslušnost, ale i vstoupil jako dobrovolník do České družiny, aby se do vlasti vrátil jako velitel jednoho z pluků československých legií. Také v knize Skulského je uvedena na více místech řada dalších českých krajanů v Charkově. Za jejich jmény se skrývá patrně řada neméně zajímavých individuálních osudů, které teprve čekají na své objevitele.

Marek Krejčí

Vinko PANDUREVIĆ,

Haška podmornica. Dnevničke beleške i razmišljanja haškog pritvorenika,

Beograd, Svet knjige 2019, 414 s.

ISBN 978-86-7396-682-3.

Komplex velmi různorodých okolností souvisejících s konfliktním rozpadem jugoslávské federace dal mimo jiné vzniknout i specifickému formátu memoárů, kterými jsou svědectví jednotlivých aktérů soudních procesů probíhajících před zvláštním tribunálem v Haagu. Výpovědi tohoto typu zaznamenávaly jak osoby působící v týmech

žalobců a soudců, tak lidé, kteří se ocitli v roli obžalovaných. Většina ze vzpomínek je součástí interview či publicistických črt. K dispozici jsou však i knihy memoárů. Namátkou vzpomeňme výpovědi hlavní žalobkyně Carly del Ponte či její blízké spolupracovnice Florence Hartmann.

Anotovaná publikace reflektuje dění v haagském tribunálu z opačné strany, prostřednictvím deníkových záznamů a úvah jednoho z obžalovaných a odsouzených velitelů armády bosenských Srbů generála Vinka Pandureviće. Pandurević působil v době občanské války v Bosně jako velitel zvrnické brigády. Po vydání zatykače se v roce 2005 dobrovolně vydal haagskému soudu, jímž byl po několikaletém procesu odsouzen k třinácti letům vězení. Tribunál ho uznal vinným z napomáhání k vraždám a násilnému vyhánění muslimských civilistů. Na svobodu se dostal po deseti letech.

Za vznikem knihy stálo Pandurevićovo předsevzetí vést si v době zajišťovací vazby deník. Kniha se tak událostí před rokem 2005 dotýká jen vzdáleně, víceméně prostřednictvím ozvuků. Autor, byť to příliš neakcentuje, zůstal přesvědčen o své nevině a oprávněnosti své mise v bosenské válce. Dává najevo, že se nijak nezúčastnil masakrů muslimských zajatců a civilistů, ale pozadí hrůzného masového vraždění v bosenském Podriní v roce 1995 přímo nijak nevysvětluje. Čtenář má však pochopit, že pro Pandureviće jsou tyto zločiny neakceptovatelné a neospravedlnitelné. Autor náznakově signalizuje, že za srebrenický masakr nesou vinu bezpečnostní struktury působící v armádě bosenských Srbů. Své vyprávění končí těsně před vyhlášením rozsudku provoinstančním soudním senátem.

Kniha obsahuje dlouhé úvahy o místě a úloze srbského národa v občanské válce

a způsobu, kterým s ním velmoci (nespravedlivě) zacházely. Tyto pasáže mají daleko k originalitě. S identickými postřehy a závěry, někdy oprávněným, jindy pochopitelnými a často dosti absurdními, se čtenář kontinuálně setkává v srbských médiích již více než tři dekády.

Pandurevićovy autobiografické záznamy tak naše znalosti rozšiřují především ve sféře poznání každodennosti na svobodě omezených aktrérů postjugoslávských válek trávících týdny, měsíce a roky v zajišťovací vazbě v haagské věznici. Autorovo líčení podmínek života ve vězení je střídavé, věčné a podle všeho dosti objektivní. Uznává, že desítkám vězňených osob se v internaci dostávalo adekvátní, až nadstandardní všestranné péče. Týkalo se to ubytování a stravování, lékařské péče, možnosti kontaktů s rodinou a přáteli, trávení volného času. Dozvíme se, že vedení věznice nejen umožňovalo kolektivní slavení všech náboženských svátků a výročí, ale čas od času zorganizovalo pro zadržované společné grilování na vězeňské zahradě (dvoru). Až bizarně zní vzpomínka na komorní koncert klasické hudby speciálně určený pro osoby souzené zvláštním tribunálem pro zločiny spáchané během jugoslávských válek.

Autor potvrzuje, že mezi zadržovanými se bez ohledu na jejich etnický původ a post, který během postjugoslávských válek zastávali, vytvořily tolerantní až solidární vazby, byť se jejich politické postoje výraznějším způsobem nezměnily. Pandurević nepomlouvá, nevypráví o slabostech a povahových bizarnostech osob, se kterými ho na dlouho spojila nepřítel osudu. Z jeho lakonických poznámek vyplývá, že Slobodan Milošević obývající sousední celu, vystupoval ve vztahu ke spoluvězňům navenek kolegiálně, až přátelsky. Nezdráhal se

jim vyprávět anekdoty. Udržoval si však od nich odstup a nepouštěl se s nimi do politických debat. Jako jediný z vězňů osob srbského původu se neúčastnil pravoslavných mší a obřadů. Vojislav Šešelj trvale bojující s tribunálem i vězeňskou správou se držel víceméně stranou, odmítal využívat jakýchkoliv nadstandardních výhod nabízených ředitelstvím věznice. Mladićův zástupce generál Zdravko Tolimir se snažil kompenzovat těžkou životní situaci plným ponořením do duchovního života. Jako již dlouholetý vězeň Pandurević zažil také převoz dlouho se skrývajících Radovana Karadžiće do haagské vazby. Bývalý prezident Republiky srbské se na vězeňské podmínky brzy adaptoval a patřil mezi vězňůmi k nejméně komunikativním. Snažil se spolupřevést zbavit zdravotních neduhů vyzařováním energie. Rozhovory neustále zaváděl k politickým otázkám, nabízel spolupřevěním svědectví v jejich prospěch. Pandurević uvádí, že Karadžićův myšlenkový svět a politické názory zůstávaly nadále ukotveny v podobě, jakou měly v první polovině 90. let.

Pandurević dokázal vést své zápisy o každodennosti haagské zadržovací vazby zhruba rok. Potom ho opakující se stereotyp života v izolaci zjevně zmohl a své prožitky zaznamenával ve stále delších intervalech. Zásadnější informace se z nich nedozvídáme. Čtenář se například seznamuje s podmínkami, za kterých mohl Pandurević podvkrát krátce navštívit rodinu v Bosně. Líčení přípravy obhajoby dává nahlédnout do nerovného postavení, ve kterém drtí většina osob souzených za skutky během postjugoslávských válek nacházela ve srovnání s žalující stranou. Většinou izolování, na náhodně vybrané advokáty odkázání, státní moc ve své vlasti převážně ignorova-

ní obžalování nemohli čelit v trestních řízeních ostríleným žalobcům, disponujícím štáby poradců a pomocníků.

Jan Pelikán

Ion CHIRTOAGĂ,
Teritoriile din estul Țării Moldovei sub administrația turco-tătără (1699-1806). Evoluția administrativă, social-economică și cultural-spirituală, Chișinău, Cartier 2020, 664 s., ISBN 978-9975-8643-7-4.

Anotovaná monografie je věnována dějinám území v Besarábii, která byla v 18. století pod přímou nadvládou Osmanské říše. To se týká nejen oblasti v okolí města Chotyn na severu, ale také obrovského prostoru na jihu, který zahrnoval města Tighina (Bender), Akkerman (dnes Bilhorod-Dnistrovskij), Kilia, Ismail, Reni a tzv. Budžakovou step. Tyto oblasti zvané *raia* (poslušný) měly pro Istanbul velký strategický význam, protože byly základnou proti expandující ruské říši, která se snažila uchytit v severní oblasti Černého moře. Osmanští vládci však nemohli tato území udržet a v důsledku rusko-turecké války v letech 1806–1812 je Rusko získalo.

Ion Chirtoagă, dlouholetý zaměstnanec Historického ústavu Akademie věd Moldavska, se problematikou tureckých *raia* na území středověkého Moldavska zabývá téměř čtyřicet let a tato kniha je v podstatě vrcholem jeho výzkumů. Kniha se opírá o obrovskou pramennou základnu, která zahrnuje jak materiály v starorumunském jazyce, tak i dokumenty psané v cizích jazycích. Monografie je rozdělena do tří velkých kapitol. V první autor popisuje zahraničně-

politickou situaci týkající se Besarábie a zejména tureckých *raia*. Druhá kapitola podrobně vysvětluje správní strukturu tureckých majetků a jejich etnicko-náboženské složení. Třetí kapitola poskytuje informace o hospodářských a sociálních vztazích v těchto regionech. Čtenář se dozví spoustu informací o zemědělství a chovu zvířat, řemeslech, domácím a zahraničním obchodu. V této kapitole Chirtoagă také věnuje zvláštní pozornost popisu vývoje života místních Tatarů a Nogajů.

Obecně lze tuto monografii doporučit k četbě. Autor odvedl obrovskou práci při shromažďování a analýze poměrně rozptýlené zdrojové základny. Díky tomu bylo zveřejněno dílo, které významně přispívá k pochopení dějů Besarábie v 18. století.

Mihail Ceropita

Octavian ȚÎCU,
Homo Moldovanus Sovietic: teorii și practici de construcție identitară în R(A) SSM (1924–1989),

Chișinău, ARC 2018, 417 s.,
ISBN 978-9975-0015-8-8.

Ve své monografii autor, pracovník Historického ústavu Akademie věd Moldavska a docent na Fakultě historie a filologie Státní univerzity Moldavska, upozorňuje na jeden ze základních kamenů sovětské národní politiky v regionu. Jedná se o pokus vytvořit a propagovat myšlenku existence zvláštního „moldavského národa“, který nemá nic společného s rumunským. Tyto pokusy, které začaly ve 20. letech 20. století po

vytvoření Moldavské autonomní sovětské socialistické republiky jako součásti sovětské Ukrajiny, získaly širší záběr po roce 1944, kdy se Besarábie na skoro 45 let stala součástí Sovětského svazu. První práce a diskuse o této problematice začaly vycházet v letech perestrojky, kdy došlo k oslabení cenzury. Po rozpadu SSSR a pádu Ceausescova režimu se jak v Moldavsku, tak v Rumunsku, tato otázka stala v historické vědě jedním z ústředních problémů. Za posledních 30 let se tohoto tématu dotkli autoři jako Gheorghe Cojocar, Igor Cașu, Gheorghe Negru, Elena Postică, Ion Țurcanu atd. Jejich práce se však obvykle zabývaly buď konkrétními otázkami národnostní politiky v sovětském Moldavsku, nebo měly spíše přehledovou povahu bez podrobné analýzy. Na rozdíl od nich Țicu se ve své práci snaží podrobně pochopit samotný mechanismus sovětské propagandy „moldavské myšlenky“ a zjistit, jakými způsoby se Moskva pokusila ovlivnit formování „moldavského národa“ v té či oné době. Na druhou stranu se autor snaží pochopit, jaké vnitřní předpoklady v sovětském Moldavsku přispěly k částečnému přijetí tohoto zvenčí vnuceného ideologického obrazu.

Kniha je napsána na základě bohatého archivního materiálu, zejména z fondů Ústředního výboru Komunistické strany Moldavska, republikového Výboru státní bezpečnosti, ministerstva vnitra atd. Doporučuji ji k přečtení všem, kteří chtějí podrobněji studovat jak národnostní politiku Sovětského svazu obecně, tak zejména sociopolitické procesy v sovětském Moldavsku.

Mihail Ceropita

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Za Jaroslavem Vaculíkem (1947–2021)

Na počátku května letošního roku překvapila mnohé členy redakční rady *Slovanského přehledu* smutná zpráva: nečekaně zemřel její dlouholetý člen prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc. Rodák ze severomoravských Velkých Losin, jenž vyrůstal v nedalekém Novém Malíně, studoval po absolvování střední školy v letech 1965–1969 historii a ruštinu na Pedagogické fakultě v Olomouci. Po absolutoriu několik let učil na základní devítileté škole v Sobotíně, aby se na podzim roku 1972 po kratším váhání přihlásil do výběrového řízení na pozici odborného asistenta na katedře dějepisu Pedagogické fakulty tehdejší Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, dnešní Masarykovy univerzity v Brně. Konkurz sice nevyhrál, mezi dvanácti uchazeči skončil druhý, ale vítěz se nakonec rozhodl pro práci na Ústavu marxismu-leninismu, a tak mohl Jaroslav Vaculík 1. září 1973 do Brna na katedru dějepisu nastoupit. Šlo o osudovou záležitost. Pedagogické fakultě a jejím studentům zůstal věrný téměř 48 let. Signifikantní pro jeho odborné a pedagogické zanícení byl i poslední den jeho života: dopoledne, s ohledem na protiepidemiologická opatření z domova, formou on-line, i když se zdravotními problémy, ještě přednášel.

J. Vaculík se ve výuce soustředil na obecné dějiny novověku, do roku 1989 vymezovaných anglickou a ruskou revolucí (1640–1917), a na nejnovější obecné dějiny (od roku 1918 do současnosti). V badatelském zaměření se koncentroval na někdy až municipální práci týkající se Volyňských Čechů, jejich životních osudů, procesů jejich emigrace a reemigrace v širších souvislostech, po roce 1989 pak i jejich srovnání s obdobnými emigračními a reemigračními procesy Čechů do jiných částí světa. Kromě toho se věnoval didaktice. Nejen, že ji vyučoval, ale psal o ní i studie a příručky.¹ Nelze opomenout ani Vaculíkův zájem o dějiny vysokých škol pedagogického zaměření,² stejně jako jeho vzpo-

1 Jaroslav VACULÍK – Otto ZWETTLER – František ČAPKA, *Úvod do studia dějepisu a technika historikovy práce*. Brno 1996; Jaroslav VACULÍK, *Úvod do studia dějepisu a historický proseminář*. Brno 2000.

2 Např. Idem, *The Department of History*, in: Department of History Faculty of Education, Brno 2005, s. 3–10; Idem, *Místo katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně při přípravě učitelů dějepisu v letech 1946–2002*, in: *Místo historie a úloha učitele dějepisu při formování multikulturní společnosti*. Brno 2003, s. 29–38.

mínky skýtající fundovaný vhled do proměn brněnské Pedagogické fakulty před i po roce 1989.³

Jaroslav Vaculík patřil mezi úspěšné navrhovatele, řešitele a spoluřešitele grantových projektů. Většinou takových, které se týkaly nebo alespoň souvisely s otázkou emigrace a reemigrace Čechů do zahraničí. Za jeden z nich, *Znovuosídlení pohraničních oblastí českých zemí po druhé světové válce*, který zpracovával se svým kolegou na katedře dějepisu Pedagogické fakulty Františkem Čapkou, mu byla v roce 2006 udělena Cena předsedy GA ČR, za celoživotní dílo pak v roce 2018 Cena Rudolfa Medka.

V roce 1976 Jaroslav Vaculík obhájil rigorózní práci *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů na severní Moravě v letech 1945–1948*. Vědeckou přípravu pak zakončil roku 1984 obhajobou disertace *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v pohraničí českých zemí v letech 1945–1948*. Od konce 70. let přednášel i na Filozofické fakultě UJEP, kam byla soustředěna tzv. sjednocená příprava učitelů základních a středních škol. Katedra dějepisu Pedagogické fakulty byla tehdy zrušena. Jaroslav Vaculík však zůstal zaměstnancem Pedagogické fakulty, vyučoval moderní dějiny na katedře občanské výchovy. Roku 1986 byl na návrh děkana Filozofické fakulty brněnské univerzity jmenován docentem pro obor československé dějiny. Po listopadu 1989 se vrátil na obnovenou katedru dějepisu Pedagogické fakulty. Na základě třídlínné práce *Dějiny volyňských Čechů* se v roce 2002 před vědeckou radou Filozofické fakulty MU řádně habilitoval a roku 2008 získal ve jmenovacím řízení na Palackého univerzitě v Olomouci hodnost univerzitního profesora.

V 90. letech 20. století působil J. Vaculík jako zástupce vedoucího katedry Pedagogické fakulty, následně téměř dvě desítky let jako její vedoucí. Dlouhodobě působil i jako člen a později předseda Akademického senátu Pedagogické fakulty, byl rovněž členem Akademického senátu MU. Aktivní byl i v dalších odborných institucích a zájmových společnostech. Spolupracoval mj. s Historickým ústavem AV ČR, zejména na textaci některých hesel *Encyklopedie českých dějin*.⁴ Hesla o emigraci a reemigraci Čechů do ciziny zpracoval rovněž pro encyklopedii *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*.⁵

Jaroslav Vaculík byl členem různých redakčních rad. Více než dvě desítky let stál v čele *Sborníku prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řady společenských věd* a od roku 2009, kdy jej založil, časopisu *Czech-Polish historical and pedagogical journal*, původně publikační platformy Česko-polských historických a pedagogických dnů organizovaných od roku 2000 střídavě v Brně a ve Vratislavi.

Bibliografie prací Jaroslava Vaculíka vyplňuje několik stovek položek. Sestavil ji při příležitosti jeho 65. narozenin současný vedoucí katedry historie Pedagogické fakulty MU

3 Idem, *Vzpomínky. Dvakrát na katedře dějepisu PdF MU*, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity (SPPFMU), řada společenských věd, 31, 2017, s. 1, s. 130–148.

4 Např. *Češi v zahraničí*, in: Manuál Encyklopedie českých dějin, Praha 2003, s. 308–314.

5 Klaus BADE – Pieter EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER, *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*, New York 2011.

Jiří Mihola.⁶ O pět let později, na závěr svých vzpomínek, ji doplnil samotný Jaroslav Vaculík.⁷ Dominují ji samostatné monografie v čele s *Dějinnami volyňských Čechů* a jejich verzí v ukrajinštině: *Istorijsa volyňských Čechiv* (Tovarystvo Čechiv z Volyni 2013).⁸ Několik knižních publikací věnoval Jaroslav Vaculík ještě před rokem 1989 vybraným tematickým problémům minulosti Volyňských Čechů.⁹ Po roce 1989 se zabýval i širšími otázkami emigrace.¹⁰ Podílel se i na obdobně tematizovaných kolektivních monografiích.¹¹

Jaroslav Vaculík byl rovněž tvůrcem učebních textů. Zejména v 90. letech 20. století se jimi snažil pomoci studentům dějepisu přehodnotit do roku 1989 tabuizované pohledy na české i světové dějiny, mezinárodní vztahy moderní doby i např. konkrétní osobnosti.¹²

Leccos z Vaculíkovy tvorby se stalo inspirací pro jeho žáky a další badatele i proto, že Jaroslav Vaculík patřil k těm, kteří dokázali pomáhat. Byl člověkem, pro nějž byla typická rovnocenná spolupráce; taková, při níž nebyl mladší podceňován, když z nedostatku zkušeností udělal chybu. Odborné a pedagogické práci se J. Vaculík vskutku obětoval. Zůstal svobodný, jeho největším potěšením bylo bádání a předávání nabytých znalostí. Přesto se dokázal vcítit do problémů, které někdy přinášejí rodinný život a intenzitu či kvalitu bádání na jistou dobu ovlivní. Byl přátelský, plný životního optimismu, i když náročný k sobě stejně jako k ostatním. Byl historikem, který čerpal poznatky z tuzemských i zahraničních archivů a současně dokázal pečlivě přečíst velké množství starší i nejnovější literatury, vše konfrontovat a skládat do logických, odborně přínosných, někdy až pozitivisticky strohých konstrukcí. Patřil k těm, kteří uměli napsat analytickou práci, stejně jako syntézu, skriptu a přehledové studie a popularizující statě. Dokázal zaujmout kritický vztah ke svým dřívějším názorům, na základě nových pramenů i nových metodologických inspirací přehodnotit svoje dřívější stanoviska a publikovat práce v duchu moderního dějepisectví. Když někdo potřeboval poradit, neváhal věnovat hodiny tomu, aby si sám nejprve problém prostudoval. Byl-li osloven, aby napsal recenzi, posudek, vzpomínku, pokud to jen trochu šlo, s radostí tak učinil. Nepsal dlouhé texty. Byl soustředěný, formuloval především to, co zjistil v pra-

6 Jiří MIHOLA, *Hérodotos Volyňských Čechů. K jubileu Jaroslava Vaculíka*, SPPFMU, řada společenských věd 26, 2012, č. 2, s. 7–38.

7 Jaroslav VACULÍK, *Vzpomínky. Dvakrát na katedře dějepisu PdF MU*, SPPFMU, řada společenských věd 31, 2017, č. 1, s. 152–158.

8 Idem, *Dějiny volyňských Čechů* I.: 1868–1914, Praha 1997; II.: 1914–1945, Praha 1998; III.: 1945–1948, Brno 2001.

9 Např. Idem, *Volyňští Češi v protifašistickém zápase*, Praha 1987.

10 Např. Idem, *Začleňování reemigrantů do hospodářského života v letech 1945–1950*, Praha 2001; Idem, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*, Brno 2002; Idem, *České menšiny v Evropě a ve světě*, Praha 2009; Idem, *Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce*, Brno 2014.

11 Např. Jaroslav VACULÍK – František ČAPKA – Lubomír SLEZÁK, *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 2005; Kolektiv autorů, *Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)*, Prešov 2014.

12 Srov. např.: Jaroslav VACULÍK, *Texty ke studiu soudobých světových dějin (1945–1994)*, Brno 1996; Idem, *Obecné dějiny novověku IV. (1789–1918)*, Brno 1999; Idem, *Obecné dějiny novověku V/2 (1945–1990)*, Brno 2001; Idem, *Přehled světových dějin v letech 1917–1945*, Brno 2002.

menech. Proto mu bývala vyčítána strohost. Byla však dána jemu vlastní střídmostí, na níž bylo pozitivní to, že umožnila čtenářům a jeho následovníkům, aby si učinili vlastní úsudek a pokračovali v práci tam, kde Vaculík skončil.

Je smutné, že v celém předchozím odstavci jsme museli použít minulý čas. Životní pouť Jaroslava Vaculíka se uzavřela. Ale zůstalo po ní hodnotné dílo, na něž bude možné (a nepochybně i potřebné) navazovat. Vážme si jeho odkazu a ctěme jej i v další redakční práci našeho časopisu.

Radomír Vlček

Za Vlastislavem Lacinou

V předposlední den pohnutého „covidového“ roku 2020, zemřel v Praze ve věku 89 let český historik PhDr. Vlastislav Lacina, CSc., emeritní pracovník Historického ústavu Akademie věd ČR, přední badatel v oblasti hospodářských a sociálních dějin českých zemí 19. a první poloviny 20. století.

Pocházel z vesnice Blaženice na Benešovsku, kde se narodil 27. července 1931. Střední škola studia, která ukončil maturitou v roce 1950 v Benešově, jej nasměrovala ke studiu historie a filozofie na Karlově univerzitě, kde jeho diplomová práce o pozemkové reformě v českých zemích v letech 1919–1929 zaujala nejen bohatostí excerpovaného pramenného materiálu, ve studentských pracích ne zcela obvyklého, ale i některými novátorskými pohledy na hospodářský vývoj prvních deseti let prvorepublikového Československa. Po krátkém pedagogickém působení na jedné z pražských středních škol byl V. Lacina v roce 1961 přijat jako aspirant do HÚ ČSAV. Po obhajobě disertace získal hodnost kandidáta věd a začal se intenzivně zabývat ekonomickým vývojem Československa po druhé světové válce. Jeho jméno brzy proniklo do širšího povědomí historické obce, stal se členem redakční rady prestižního *Československého časopisu historického* a členem vedení Historické společnosti. Externě vyučoval hospodářské dějiny na Vysoké škole ekonomické a pražské Vysoké škole zemědělské. V politicky uvolněné době sklonku 60. let publikoval studii ke kolektivizaci našeho zemědělství¹ a dalším textem přispěl ke vzniku dnes již pověstného sborníku referátů, přednesených na sympoziu v květnu 1968 k aktuálním otázkám domácího zemědělství.² Kniha se setkala mezi odborníky s nebývalým zájmem, protože šlo o první kritické zhodnocení průběhu kolektivizace a metod jejího prosazování, včetně zpochybnění jejích hospodářských výsledků. Současně publikace vzbudila nevoli v nejvyšších stranických kruzích, což se projevilo mj. v následných publikačních potížích autorů sborníku.

V té době však již zkoumaly československou kolektivizaci také dvě vědecké pracovnice moskevského Ústavu slavistiky a balkanistiky tamní Akademie věd, Valentina Vladimi-

1 Vlastislav LACINA, *Hledání cest a první kroky združstevňování československé vesnice*, Sborník historický 14, 1966, s. 95–134.

2 Idem, *Změna koncepce zemědělské politiky v roce 1948*, in: Želmíra Kratochvílová (ed.), *Československé zemědělství očima historiků*, Praha 1969, s. 75–85.

rovna Marjina a Galina Pavlovna Muraško. Při studijních cestách do Československa se seznámily s touto skupinou progresivních historiků, obeznámených s charakterem pramenů v centrálních archivech, takže je mohli směřovat ke studiu již vytípaných nejhodnotnějších dokumentů, do té doby neznámých nebo nepřístupných. Při následných stážích v Československu získaly obě historičky od českých a slovenských kolegů také řadu písemností a podkladů pro svůj vlastní výzkum.

Výsledek této kooperace se dostal v podobě faktograficky bohaté monografie o prvním desetiletí naší kolektivizace, která byla později hodnocena jako první závažnější syntéza tohoto fenoménu.³ Uvedenou spolupráci ocenila dodatečně V. V. Marjina a k samotné knize dodala: „V ní jsme mimo jiné upozornily na chyby, nedostatky a omyly, které se vyskytly v procesu kolektivizace, o čemž nebylo tenkrát obvyklé hovořit.“ Přesto se podařilo nepříteli tehdejších mocných v SSSR a v Československu překonat: „Komplikovaná cesta k publikování této knihy v Sovětském svazu, její překlad do slovenštiny a vydání v Bratislavě je pak samostatný příběh.“⁴ Oboustranně plodné pracovní kontakty V. Laciny s uvedenými slavistkami pokračovaly s menšími přestávkami až do jeho odchodu do důchodu. Patrně jsou i v poslední práci V. V. Marjiny o Gustávu Husákově.⁵

V důsledku svých občanských a badatelských postojů během demokratizačního procesu v letech 1968–1969 byl V. Lacina postižen politicky i pracovně. Byl zbaven funkcí, byla mu zrušena trvalá pracovní smlouva a po dobu tzv. normalizace, již v nově zřízeném Ústavu československých a světových dějin ČSAV, pracoval pouze na základě časově limitovaných smluv. Bylo mu také sděleno, že nebude moci pokračovat ve výzkumu politicky citlivých nejnovějších dějin, ale že bude muset svou pracovní pozornost přesunout do méně angažovaného období druhé poloviny 19. a počátku 20. století.

Existenční nejistota, spojená s řadou osobních potíží při práci v ústavu, se V. Laciny lidsky dotkla, ale nezlomila jej. Nerezignoval a s houževnatostí sobě vlastní se pustil do práce v nově vymezeném úseku národních dějin. Brzy přišly výsledky v podobě nových publikací (*Zemědělské dělnictvo v moderní společnosti*, Praha 1971. Spoluautoři J. César, O. Kodědová, R. Franěk). Stále častěji byl zván do týmové práce s dalšími badateli mimo vlastní ústav. V okruhu jeho zájmu se nově objevila tematika dlouhodobého zadlužení zemědělských výrobců, ekonomických dopadů hospodářských krizí na rolnictvo a s tím spojených změn uvnitř jeho sociální struktury.⁶

Je zřejmé, že dominantním u něj vždy byl výzkum zemědělství v delším časovém období, stejně jako vývoj zemědělského družstevnictví. Vědeckému poznání zemědělské

3 Valentina Vladimirovna MARJINA – Galina Pavlovna MURAŠKO, *Rozorané medze: k historii socialistického združstevňovania československej dediny 1948–1960*, Bratislava 1971.

4 Zvolila jsem Československo. Rozhovor s historičkou V. V. Marjinou o životě, dějinách a česko – slovensko – ruských vztazích, *Slovanský přehled* 103, 2017, č. 2, s. 403.

5 Valentina Vladimirovna MARJINA, *Poslední prezident socialistické Čechoslovenské republiky Gustav Gusakov: putí k odinočestvu 1913–1991*, Moskva 2019.

6 Vlastislav LACINA, *Krise československého zemědělství 1928–1934*, Praha 1974; Idem, *Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918–1938*, Praha 1978; Idem, *K dynamice hospodářského vývoje v předmnichovské ČSR*, *Sborník historický* 23, 1976, s. 119–168.

výroby a rolnického stavu, jejich revolučních proměn před a po první světové válce zůstal věrný po celou aktivní část života. Svědčí o tom i jeden z jeho posledních pracovních počínů, fundovaná kritická edice programů agrární strany, zpracovaná s Josefem Harnou.⁷ Tím se tematicky nejobsáhlejší výzkumný okruh V. Lacinu po desítkách let uzavřel.

Pro V. Lacinu byla typická tématická pestrost prací. Kromě již uvedených faktů zhodnotil význam českého řepářství, sledoval možnosti využití propočetů národního důchodu při výzkumu hospodářských dějin, analyzoval místo Československa v evropské a světové ekonomice a zaujala jej dynamika vývoje českého průmyslu a zemědělství. Ze všech těchto okruhů publikoval časopisecké studie. Totéž platilo pro 80. léta, dobu určitého společenského uklidnění a zlepšujících se podmínek pro výzkum. Na knižním trhu se objevila publikace, v níž se autor soustředil na analýzu a dopady hospodářských krizí na společnost, včetně úlohy Živnobanky v těchto krizových obdobích.⁸

Badatelsky nejpłodnější byla však pro V. Lacinu 90. léta. Vedle desítek článků obohatil naše poznání dalšími monografiemi, přičemž nevynechal ani svou oblíbenou meziválečnou pozemkovou reformu. Občas se v pracích vracel ke svým starším výzkumům, ale objevily se i nové okruhy odborného zájmu. Brzy vydal monografii *Formování československé ekonomiky 1918–1923* (Praha 1990). Promýšlel také klady a zápory státních zásahů do ekonomiky.⁹ Zaujal jej vývoj bank (*Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999. Kolektivní dílo, vlastní kapitoly 1, 2, 5 a část Summary), měnová politika československého státu, role národního důchodu aj. Pozornost vzbudila jeho obsáhlá syntetická monografie o hospodářském vzestupu ČSR po první světové válce.¹⁰ Třeba zmínit ještě knihy připravené spolu s Janem Hájkem.¹¹

Po výzkumné a občanské rehabilitaci po listopadu 1989 se před V. Lacinou objevila možnost prohloubit své pracovní kontakty s Karlovou univerzitou a s Ústavem hospodářských dějin Vídeňské univerzity. Tehdy se také stal jedním z řešitelů mezinárodního projektu zaměřeného na dějiny bankovníctví, garantovaného univerzitou v anglickém Cambridge. Obnovil své členství v redakčních radách časopisů, po několik funkčních období pracoval ve výboru Společnosti pro hospodářské a sociální dějiny. Často a rád se účastnil jednání konferencí a sympozií, na nichž udivoval bohatými znalostmi.

Nelze připomenout vše, čím V. Lacina obohatil novodobou historiografii. Zůstalo po něm rozsáhlé, čtivé a v mnoha směrech inspirující dílo. Nikdo, kdo bude v jeho odkaze pokračovat a snažit se jít dál, to nebude mít lehké. Bude limitován nejen četností, ale i objektivitkou kvalitou jeho díla. Během téměř půl století trvající vědecké práce prošel složitými

7 Vlastislav LACINA – Josef HARNA, *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1948. Edice politických programů*, Praha 2007.

8 Vlastislav LACINA, *Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934*, Praha 1984.

9 Vlastislav LACINA – Lubomír SLEZÁK, *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*, Praha 1994.

10 Vlastislav LACINA, *Zlatá éra československého hospodářství 1918–1929*, Praha 2000.

11 Vlastislav LACINA – Jan HÁJEK, *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha 1999; Idem, *Kdy nám bylo nejlépe? Od hospodářské dezintegrace k integraci střední Evropy*, Praha 2002.

peripetemií, omezeními a ústrky, ale nikdy se nepoddal. Pracovně zůstával svěží, plný energie a optimismu, s odzbrojujícím úsměvem, obdařen vzácným darem šířit kolem sebe pohodu a porozumění. Kolegové a přátelé na něj budou vzpomínat jako na pracovitého, moudrého a laskavého člověka, který nikdy nezarmoutil, vždy ochotného pomoci radou i skutkem těm, kteří to potřebovali. Také motto na úmrtním oznámení – „Jak tiše žil, tak tiše zemřel“, vypovídá o mnohém.

Lubomír Slezák

Zemřel profesor Włodzimierz Borodziej (1956–2021)

Ačkoli jasné nebe nad brdskými lesy slibovalo další krásný a také horký den, zvukový signál, jímž se můj telefon toho rána naléhavě upomněl, abych ho vytáhl ze dna batohu a přečetl si došlou zprávu, ve mně vyvolal podivný pocit kolem žaludku, který pocítí asi každý, kdo se snaží na dovolené oprostít od pracovních povinností a je rád, že je „mimo signál“. Zlé tušení se vyplnilo, i když jinak, než jak jsem předpokládal. Kolega z Varšavské univerzity mi sděloval smutnou zprávu: 12. července 2021 zemřel profesor Włodzimierz Borodziej, jeden z předních polských historiků a znalců moderních dějin Polska, polsko-německých vztahů a historie středovýchodní Evropy.

Životem i profesní kariérou byl Włodzimierz Borodziej spjat s Varšavou, kde se 9. září 1956 narodil – tedy v roce, s nímž řada Poláků tehdy spojovala mnohá (a nakonec marná) očekávání. Když W. Borodziej v roce 1979 končil magisterské studium historie a germanistiky na Varšavské univerzitě, mělo Polsko za sebou už poměrně turbulentní vývoj, potácelo se v hluboké hospodářské krizi a stálo před prahem „karnevalu Solidarity“. Při obhajobě své doktorské práce v roce 1984 na Varšavské univerzitě W. Borodziej určitě netušil, že za pět let se komunistický režim v Polsku začne rozpadat a ještě před pádem berlínské zdi bude Polsko mít jako první stát sovětského bloku v Evropě v čele vlády premiéra z řad antikomunistické opozice.

Díky tomu, že W. Borodziej strávil část svého života v Berlíně a Vídni (jeho otec působil v polských diplomatických službách), zahajoval svou vědeckou kariéru s vynikající znalostí němčiny (rodilí mluvčí vždy pozitivně kvitovali jeho vídeňský přízvuk), která mu umožňovala nejen se zaměřit na problematiku polsko-německých vztahů, ale otevřela mu dveře i do německých médií a mezi historiky v německy mluvících zemích. Přirozeně proto Borodziejovu pozornost přitahovaly dějiny Německa a jeho vztahů s Polskem. Jedna z jeho prvních prací o německé politice v Generálním gouvernementu ostatně patří mezi dosud nepřekonané knihy na toto téma.¹ V převratných dobách na přelomu 80. a 90. let minulého století dokončil monografii o diplomacii „lublinského“ Polska, a přestože se od té doby objevila i jiná zpracování tohoto tématu, publikace *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby* nemů-

1 Włodzimierz BORODZIEJ, *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 1985. V roce 1999 tato kniha vyšla i v německém překladu.

že chybět v knihovně žádného historika zabývajících se dějinami sovětizace Polska (můj exemplář má navíc ještě cenovku s inflační částkou 71 500,- zlotých – němý svědek doby).²

Pád sovětského bloku a snaha bývalých komunistických zemí stát se rychle členy západních demokratických struktur otevírala nové možnosti. Włodzimierz Borodziej se naplno zapojil do zvyšování úrovně polské historické vědy a vysokého školství. Pomáhal zejména svým kolegům a žákům k získání zkušeností na zahraničních (zejména německých) vědeckých pracovištích (byl mimo jiné předsedou vědecké rady Centra historických výzkumů Polské akademie věd v Berlíně). Přednášel na řadě německých univerzit, s německými kolegy spolupracoval na kolektivních pracích nebo edicích dokumentů,³ pro německé čtenáře připravil příručku polských novodobých dějin nebo knihu o varšavském povstání.⁴ Nevyhýbal se ani organizační práci. V letech 1999–2002 byl prorektorem Varšavské univerzity, dostal se také do blízkosti politického dění v Polsku, když tři roky působil jako generální ředitel kanceláře Sejmu (1991–1994).

Hlavním působištěm W. Borodzieje ovšem vždy zůstal Historický institut Varšavské univerzity, kde přednášel a vychovával nové adepty historické vědy, z nichž část je dnes již profesory. Univerzitní pracoviště mu poskytovalo útočiště k dalším vědeckým aktivitám. Zejména bych chtěl zmínit, že patřil k iniciátorům vydávání řady *Polskie dokumenty dyplomatyczne* (období českých *Dokumentů československé zahraniční politiky*), přičemž v letech 2005–2013 byl vedoucím redaktorem této série (sám několik svazků také edičně připravil). Zapojil se rovněž do budování Muzea druhé světové války v Gdaňsku (jako člen Programového kolegia) a aktivně se podílel na vzniku koncepce této instituce. Na univerzitě v Jeně inicioval a spoluzakládal Imre Kertész Kolleg, kteréžto vědecké centrum hostilo už řadu badatelů nejen z Polska, ale také z České republiky a dalších zemí.

Poprvé jsem se s profesorem W. Borodziejem osobně setkal v květnu 2009 na jedné konferenci na varšavském Zámku. Imponovaly mi jeho rozhled, znalosti, vyzářovalo z něj originální myšlení a bystrý úsudek, což bylo bezpochyby i zásluhou četných pobytů na západních univerzitách, kde W. Borodziej často přednášel. Bylo mu proto vlastní bojovat i proti provinčnosti polské historické vědy, která bohužel měla a má tendenci dívat se na některá historická témata 20. století jen z polské perspektivy. Tento trend bohužel posílil po roce 2015, kdy ve volbách zvítězili národovečtí konzervativci pod vedením Jarosława Kaczyńskiego. Někdy provokativní, ale dobře promyšlené názory proto přinesly W. Borodziejo-

2 Idem, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*, Londyn 1990.

3 Společně s Hansem Lebergem: *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, t. I–III, Warszawa 2000–2001 (v německém překladu „*Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...*“ *Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, t. I–IV, Marburg 2000–2004).

4 Włodzimierz BORODZIEJ, *Geschichte Polens in 20. Jahrhundert*, München 2010; Idem, *Der Warschauer Aufstand 1944*, Frankfurt am Main 2001 (tato kniha vyšla v roce 2006 i v anglickém překladu v USA). Detailní přehled Borodziejových prací lze nalézt v: Jerzy KOCHANOWSKI – Joachim von PUTTKAMER, eds., 1956. *(Nieco) inne spojrzenie. Eine (etwas) andere Perspektive*, Warszawa 2016, s. 460–490.

vi i řadu nepřátel. Jak to výstižně napsal prof. Jerzy Kochanowski s ironickou narážkou na étos propagovaný po roce 2015 novou vládnoucí garniturou (a za aktivní účasti části polských historiků), W. Borodziej se v nové situaci stal „historykiem wyklętym“.⁵

Přesto se nevzdával, nestál stranou dění, neváhal se vyjádřit ke kontroverzním tématům polských dějin na stránkách tisku, v televizi či rozhlasě. Nezlomila ho ani covidová pandemie, jež sice na určitou dobu v podstatě zastavila vědeckou mobilitu, zároveň však ukázala možné (ač přece jen nouzové) východisko v podobě on-line konferencí/diskusí. Snad to bylo řízení osudu, který mi dopřál, abych se v posledním půlroce alespoň on-line mohl s prof. Borodziejem ještě třikrát setkat. Patřil totiž k organizátorům čtvrtetčních diskusních seminářů na Varšavské univerzitě, o sobotách se podílel na pořádání debat na různá společenská a politická témata. Bylo mi ctí se jich zúčastnit. Opět jsem byl při nich konfrontován s neobvykle bystrým úsudkem a ohromným rozhledem W. Borodzieje. O to víc je mi líto, že tak brzy opustil náš pozemský svět. Zůstává po něm však inspirativní dílo myšlení, které – jak věřím – budou motivovat i další generace historiků.

Jiří Friedl

Zemřel prof. PhDr. Ivan Dorovský, DrSc. (1935–2021)

V závěru letošních prázdnin se rozšířila mezi českými slavisty a balkanisty smutná zpráva. 24. srpna 2021 zemřel ve věku 86 (fakticky 87) let prof. PhDr. Ivan Dorovský, DrSc., emeritní profesor Masarykovy univerzity v Brně, člen Makedonské akademie věd a umění (MANU). Odchodem profesora Dorovského ztratila česká slavistická a balkanistická obec nejen výraznou vědeckou a pedagogickou osobnost, ale zároveň i člověka s velikými umělecko-literárními a kulturně-organizačními schopnostmi.

Ivan Dorovský byl bytostí nesmírně aktivní a činorodou, s mimořádným životním příběhem. Narodil v létě 1934 ve vesnici Čuka v egejské (po roce 1913 řecké) části Makedonie. Jazykově a kulturně patřil k tamější slovanské komunitě. Řecko však musel v roce 1948 nedobrovolně opustit – podobně jako tisíce dalších řeckých a makedonských dětí i dospělých – v důsledku tehdejší řecké občanské války. V květnu 1948 přivezl jeden z transportů děti z Řecka do Československa. Protože tehdejší Jani (Ivan) Dorovský neznal přesný den svého narození (věděl pouze, že je mu něco kolem třinácti let), zapsaly mu české úřady do jeho nově vystavených dokumentů jako oficiální datum 18. květen 1935. Bylo určeno podle dne, kdy spolu s ostatními dětmi dorazil do brněnského střediska pro běžence z Řecka. (Teprve jako dospělý muž se I. Dorovský dozvěděl ze záznamu z matriky v řeckém Kosturu/Kastorii, že se narodil již 30. července 1934.) Československo a konkrétně Brno se stalo Dorovskému novým domovem, a to prakticky na celý jeho následující život.

5 <https://www.polityka.pl/opolityce/2125951,1,wlodzimierz-borodziej-1956---2021-historyk-niezalezny.read> (14. 7. 2021).

Ivan Dorovský se vyznačoval velkou vnitřní silou a elánem. Nepodlehł nepřítivému osudu a díky své pili a talentu se v nové vlasti stal úspěšným člověkem, který vrchovatou měrou naplnil svůj život. V srdci však nikdy nezapomněl na svou rodnou Makedonii. V Československu vystudoval vysokou školu, konkrétně ruský jazyk a bulharštinu, stal se nejdříve učitelem a později – od poloviny 60. let minulého století – začal pedagogicky působit na brněnské univerzitě. V 70. letech získal na filozofické fakultě v Brně titul docenta a v roce 1987 byl jmenován profesorem. (Osobně si velmi cenil také zvolení řádným členem MANU v roce 1979.) Je bezesporu velkou zásluhou I. Dorovského, že se na brněnské filozofické fakultě dodnes vyučují jihoslovanské jazyky a že Brno má i v současnosti relativně silnou pozici v rámci pěstování širších balkánských studií.

Již v 70. a 80. letech se Ivan Dorovský začal profilovat i jako vědec. Charakteristické přitom bylo, že se nikdy neomezoval pouze na jeden vědní obor, ale věnoval se hned několika disciplínám – historii, literární vědě, lingvistice, folkloristice, etnologii, kulturologii. Z fondu českých odborných knih zřejmě ještě dlouho nevymizí některé jeho historiografické práce, např. monografie *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků* (Brno 1973), rozsáhlá bio-bibliografická příručka, kterou sestavil s kolektivem svých spolupracovníků, *Slovník balkánských spisovatelů* (Praha 2001), a významné literárně teoretické a komparatistické práce, zvláště knihy *Balkánské meziliterární společenství* (Brno 1993), *Balkán a Mediterán* (Brno 1997), *Slovanské meziliterární shody a rozdíly* (Brno 2004).¹

Vedle výuky jihoslovanských jazyků a literatur a vědeckého poznávání byla velkou celoživotní láskou Ivana Dorovského také jeho vlastní básnická a publicistická tvorba a v neposlední řadě rovněž překladatelství. Myslím, že nebudu daleko od pravdy, když napíšu, že I. Dorovský svou překladatelskou činností i dalšími široce kulturními aktivitami spojenými s popularizací jihoslovanských, resp. balkánských literatur, ale také divadla a různých forem výtvarného umění, vykonal v českém prostředí ve druhé polovině 20. a na začátku 21. století totéž, co v meziválečné době Matija Murko či Oton Berkopec. Zejména pak rozvoj česko-makedonských kulturních a vědeckých kontaktů na přelomu 20. a 21. století by byl bez I. Dorovského jen stěží představitelný.²

A ještě jednu oblast z četných aktivit I. Dorovského je třeba vyzdvihnout. Tou byla jeho zásluha o zachování pozitivního pohledu české veřejnosti na jižní Slovanů na přelomu tisíciletí, konkrétně v době, kdy se bolestně, krvavě rozpadávala Jugoslávie. Právě tehdy převzal Ivan Dorovský vedení Společnosti přátel jižních Slovanů v České republice (SPJS)

1 Přehled odborných a publicistických prací Ivana Dorovského podávají jeho personální bibliografie sestavené a vydané Moravskou zemskou knihovnou v Brně: Ivan DOROVSKÝ, *Bibliografie*, Brno 1995; Idem, *Bibliografie* (2. doplněné vydání, Brno 2000) a bibliografie zakomponovaná do jubilejního sborníku Petr MAINUŠ (ed.), *Slavista s duší básníka. Sborník k sedmdesátinám Ivana Dorovského*, Brno – Boskovice 2005.

2 O této oblasti činnosti I. Dorovského srov. např. stať Jaroslav PÁNEK, *O zakotvenosti Ivana Dorovského v české kultuře*, in: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VI*, Brno 2006, s. 787–790; či studii Petr STEHLÍK, *Česko-makedonské vztahy*, in: Ladislav Hladký a kolektiv, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, Praha 2010, s. 147–166.

a namísto planých diskusí o tom, který z národů Jugoslávie nese větší část viny na jejím zániku, se nadále neúnavně snažil o prezentaci bývalé Jugoslávie, resp. i širšího Balkánu, v pozitivním smyslu, tj. jako regionu s neobyčejně bohatou a pestrout kulturou, pozoruhodnou v rámci celé Evropy.³ Ivan Dorovský zorganizoval za více než dvě desetiletí v SPJS mnoho desítek a možná i stovek zajímavých přednášek a výstav o životě a kultuře jižních Slovanů. Zároveň edičně připravil a posléze v „Knihovničce poezie a prózy jižních Slovanů“ vydávané SPJS uveřejnil několik desítek různých překladů a výborů z poezie i prózy všech jihoslovanských národů. V několika knihách přitom prezentoval také výsledky své vlastní literární tvorby.⁴

Časopis *Slovanský přehled* představil v uplynulých letech osobnost profesora Dorovského několikrát. V roce 2015 např. přinesl rozsáhlý medailon k jeho 80. narozeninám⁵ a v letošním prvním čísle SLPř v rámci zpravodajské rubriky (na s. 272–273) zprávu o sborníku *Ivanu Dorovskému ad honorem*, který vydali Dorovského přátelé a žáci z kolokvia, jež se konalo v Brně v létě roku 2019 při příležitosti jeho 85. (skutečných) narozenin. Cílem kolokvia bylo komplexní zhodnocení oslavencovy odborné, pedagogické i kulturně-organizační činnosti.⁶ Konalo se za aktivní účasti jubilanta, mělo poněkud komornější ráz, ale bylo velmi srdečné a přátelské. Profesor Dorovský měl z následně vydaného sborníku velkou radost.

Jednou z pravd tohoto světa je, že o osudu člověka nerozhoduje jen on sám, ale velkou měrou i dobová situace, v níž se ocitne a žije. Jani Dorovský přišel na jaře 1948 do Československa zcela nenápadně. Byl jedním ze stovek, resp. tisíců tehdejších válkou těžce postižených běženců ze severního Řecka. V létě roku 2021 odešel profesor Ivan Dorovský z akademického a veřejného života České republiky podobně tiše. Jeho rodina se vzhledem k stále přetrvávajícím protiepidemickým opatřením spojeným s šířením koronaviru rozhodla pro uspořádání pohřbu v úzkém rodinném kruhu. Se zemřelým se 27. srpna 2021 v Brně rozloučili pouze jeho nejbližší a nevelký okruh přátel a žáků. Symbolicky doprovodilo odchod tohoto neobyčejného člověka jen několik zarecitovaných veršů (věnovaných Makedonii a nové české vlasti) a zcela na závěr tóny makedonsky zpívané písně.

Čest jeho památce!

Ladislav Hladký

3 Srov. Jaroslav PÁNEK, *Vklad Ivana Dorovského do nové formulace česko-jihoslovanských vztahů na sklonku 20. století*, in: Litteraria Humanitas. Slavistika a balkanistika. Brno 2001, s. 107–116.

4 Z posledních publikací Ivana Dorovského, vydaných v zmiňované Knihovničce poezie a prózy, připomeňme alespoň knížku pamětí Ivan DOROVSKÝ, *S domovem v srdci* (Brno 2014), která zachytila jeho zajímavé vzpomínky na dětství v Makedonii a mládí prožité v Československu, či sbírku veršů Ivan DOROVSKÝ, *Já se tam nevrátím*, Brno 2015.

5 Ladislav HLADKÝ, *Osmdesátiny slavisty a balkanisty Ivana Dorovského*, *Slovanský přehled* 101, 2015, s. 237–241.

6 Václav ŠTĚPÁNEK (ed.), *Ivanu Dorovskému ad honorem. Příspěvky z kolokvia k 85. narozeninám prof. dr. Ivana Dorovského, DrSc.*, Brno 2020.

SEZNAM AUTORŮ

Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.
Prosecká 76, 190 00 Praha 9
hlavacka@hiu.cas.cz

PhDr. Vlasta Kordová

Katedra historie, Filozofická fakulta Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem
Pasteurova 13, 400 96 Ústí nad Labem
vlasta.kynclova@gmail.com

PhDr. Boris Moskovíc

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i.
Gabčíkova 10, 182 00 Praha 8
moskovic@mua.cas.cz

Assoc. prof. Dr. Olga Radchenko

Chair of tourism and hotel business, Institute of Economics and Law,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine
Schevchenbko Blvd. 81, 18 031 Cherkasy, Ukraine
olga.radchenko86@gmail.com

PhDr. Konstantinos Tsivos, Ph.D.

Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
konstantinos.tsivos@ff.cuni.cz

Mgr. Jakub Žaba

Ústav politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jakub.zaba@ff.cuni.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek, Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Juraj Benko, Pavel Boček, Marcel Černý, Vladimír Gonč, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Jan Němeček, Jiří Padevět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, † Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Lubica Harbulová (Prešov), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Rezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 107.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21000>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recenzio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskyprehled>)

ISSN 0037-6922

9 770037 692004